

ВИСОКА
ПОЛІЦЯ

Оксана Забужко

**ХРОНІКИ ВІД
ФОРТІНБРАСА**

ВИБРАНА ЕСЕЇСТИКА

НАСОВА
ПУЛІЦЯ

Оксана Забужко

ХРОНІКИ ВІД ФОРТІНБРАСА

ВИБРАНА ЕСЕІСТИКА

Ч-ТЕ ВИДАННЯ

 ФАКТ

Київ • 2009

УДК 008
ББК 71.0
3 12

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВИПРОДЖЕННЯ"

Серію засновано у 2006 році

ISBN 978-966-359-238-1
ISBN 966-359-091-0 (серія)

- © О. Забужко, 1999, 2001
- © О. Забужко, 2006, 2009,
з доповненнями
- © Обкладинка,
Лужецький Р., 2006, 2009
- © Ідея серії. «Факт», 2006
- © Дизайн, макет. «Факт», 2009

ЗМІСТ

Передмова до третього видання 5

Слово до читача 11

I

Входить Фортінбрас 23

Про мистецтво в посттрагічному світі,
або апологія жертвоприношення 29

Апологія поезії в кінці XX століття 34

Синдром Галілея:
кілька завваг до психології митця соцреалізму 51

Кімната сто один: у пошуках утрачених дверей 60

II

Комплекс Ітаки 91

Мова і влада 101

Додаток 1998 р.: Мова і право 125

Філософія і культурна притомність нації. 133

Жінка-автор у колоніальній культурі,
або знадоби до української ґендерної міфології. 152

III

«Психологічна Америка» і азіатський ренесанс,
або знову про Карфаген. 195

Уроки Мілоша 235

Нотатки з міста поетів. 243

Що сказано,
або як українська література «виходить в люди» 253

Прощання з імперією:
кілька штрихів до одного портрета 267

Польська «культура» і ми,
або малий апокаліпсис Московіади 308

Людина й культура:
коментар до одіссеї українського космополіта
(післямова до спогадів Юрія Луцького) 319

Дар марґінальності 333

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Перше видання цієї книжки вийшло у світ за тиждень до Нового, 2000 року. Тоді вона мала підзаголовок — «Вибрана есеїстика 90-х». У такому вмисно наголошеному датуванні відбився перш за все тодішній «комплекс міленіуму», інстинктивний страх перед надто високим для людської уяви календарним порогом — століття! тисячоліття! — за яким мусили відкриватися якісь нові перспективи і, відповідно, нові обрії для духа... Звідси й моя відрухова потреба підбити підсумки «кінцю століття», «розчистити простір», — словом, «прибрати в приміщенні» напередодні нового віку, так, як це роблять охайні господині перед Новим Роком.

Письменницька охайність — це, насамперед, точність називання. У «Хроніках...» я назвала кінець ХХ ст. «посттрагічною добою», — і в гадці не покладаючи, наскільки довгограючою виявиться ця формула.

9 вересня 2001 року «календарний поріг» остаточно злетів у повітря, і нова «цивілізаційна перспектива» вибухла перед очима подступу зі сліпучою ясністю. Всім, хто ще зберіг здатність хоч трохи нешаблонно ворухити мізками, стало очевидно, що західна, у широкому сенсі, культура (і наша «пострадянська» в тому числі!), котра з такою дитинною легковажністю поспішила швиденько зіпхнути в минуле всі криваві уроки ХХ століття, нічогісінько з них не винісши, — інакше кажучи, культура «без Фортінбраса», — виявляється по-дитинному ж таки й безпорадна перед тою,

котра, навпаки, *свідомо плакає* почуття трагічного — і сприймає смерть ой як уважно і всерйоз: аж до повної перед нею безстрашності. Нині, коли я, презентуючи в Європі переклади своїх романів і повістей, порядком автокоментаря кажу в інтерв'ю тамтешнім журналістам про «посттрагічну епоху» і про митцеву «місію Фортінбраса», то вже навіть історично благополучні шведи й швейцарці бачать за цим не внутрішню проблему «всіх цих посткомуністичних країн», як давніше, — а шонайнагальнішу «злобу дня», що тяжить над цілою нашою цивілізацією. Нашою спільною цивілізацією, авжеж пак.

Так «мої 1990-ті» обернулися — європейськими 2000-ми (далекоглядність, яка, застережуся, у даному випадку тішить мене не більше, ніж могла б тішитися Кассандра на руїнах Трої з того, що її передбачення збулися...). «Хроніки від Фортінбраса» виявилися, на превеликий і гіркий жаль автора, не стільки підведенням підсумків, скільки прогнозом на майбутнє.

Власне ця обставина насамперед і змусила мене погодитися на пропозицію головного редактора видавництва «Факт» Леоніда Фінкельштейна перевидати «Хроніки...» втретє, у тому самому незміненому вигляді (я дозволила собі додати наприкінці тільки один новий есей, «Дар маргінальності», що, на мій погляд, слугує найліпшим контрапунктом до одної з ключових тем книжки — «Україна і Захід»). Зрештою, для вимираючої (і на диво все-таки живучої!) породи українського інтелектуала, якому відпочатку адресувалася ця книжка, від часу її останнього видання (2001 р.) також ніщо не змінилося — хіба на гірше. Все-таки, порівняно з 2000-ми, українські 1990-ті за інтелектуальним рівнем виглядають сьогодні, як у відомому анекдоті, ще «світлою смугою» (хто в цьому сумнівається, нехай згадає, яким ширим шоком для українського суспільства став був свого часу «лесе-подерв'янський» сленг наших можновладців на скандальнозвісних плівках, — а потім послухає, як нині розмовляють між собою студенти столичних вузів...). За минулу «п'ятирічку» Україна з неймовірною швидкістю опустилася до цілком «третьосвітньої» культурної кондиції, і будь-які «неістівні» ідеї, — ті, що не вписуються в алгоритм «хто, з ким, проти кого і за скільки», — у нас із публічного обговорення

практично зeszли (знятий 2001 р. за «Хроніками від Фортінбраса» фільм Оксани Чепелик, всуціль побудований на метафорі «посттрагічного часу», навіть не був у цій якості українською критикою завважений). Після Помаранчевої революції знову випресли на світ Божий ті самі «невинесені з кону» питання, що колись були так жваво дискутувалися на зорі незалежності — мова, історична пам'ять, засади тожсамости, нескінченне наше «прошання з імперією», розтягнене вже на кілька поколінь, — і коли в запеклих на ці теми інтернет-дискусіях почали мелькати посилання на десятилітньої, а то й п'ятнадцятилітньої давнини есеї з «Хронік...», я остаточно зрозуміла, що, по-перше, ми й далі живемо в тому самому «чумашькому часі», а по-друге, скоро так, то прив'язувати цю есеїстику до якихось чітких хронологічних рамок просто безглуздо — і несправедливо щодо читача.

Єдине, що вкралося в міжчасі, — це деякі дрібні фактичні анахронізми (на кшталт: купони — замість гривень тощо), але виправляти їх не бачу сенсу: нехай хоч вони, як вийшлий із моди костюм, на який натрапляєш у надрах шафи, додадуть цим текстам того елегантного присмаку «ретро», котрого їм не годна забезпечити наша клейка і духовно ялова посттрагічна доба.

Київ, 30 червня 2006 року

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Чому це, — питає читач, — хроніки? І чому — від Фортінбраса? Зараз поясню. Точніше, спробую.

Одного вечора ранньої осені 1954 року «вечний», за 58-ю статтею, «ссильнопоселенець» містечка Балей Читинської області, а колись, «в миру», студент Львівського університету Стефко Забужко вертався з роботи до себе на квартиру (натоді він уже жив «вольняшкою», працював електриком і навіть справив собі першого «вільного» костюма, у якому й ходив). Містечко було, що називається, «призонне», замешкане людом то «полублатним», то засланчим, і кожна сезонна амністія стрясаала ним, як пробуджений вулкан: випущені з табору вуркагани починали з того, що розживалися «на нове життя» — пороснувши випадкового перехожого лезом по горлу задля піджака або чобіт, і та осінь мала бути власне такою, Стефка попереджали не ходити поночі самому, але щось його в той вечір затримало, — і, шойно він звернув у навпомацки знайомий міжпарканний завулок, як у пільмі розітнувся пронизливий заливчастий посвист, два тіла безгучно шурхонули водночас зобабоки через паркан, і вдарив у вічі, засліпивши, наче прожектором з «вишки», ліхтарик. — все трапилося так

разом і блискавично, що він, як розказував потім, не встиг і зляктися — тільки й почув, як схитнуло повітря потойбіч ліхтарика здушеним, сливе що нажаханим видихом:

— Паліт і ч е с к і й!..

І — шезло, вимкнулось, провалилось назад у ніч — як прима-рилось (професіонали!..). Стефко хвильку покліпав, розганяючи сліпі плями в очу, і рушив далі — крок за кроком потроху всвідомлюючи, на яким волоску од леза бритви зависло було оце перед миттю його заледве двадцятип'ятирічне горло.

...До кінця своїх днів мій батько так і зостався в переконанні, і мені цей епізод наводив як доказ, що ГУЛАГівські «блатні» — до «політичних», 58-ї статті, ставились шанобливо і з острахом (за суто кримінальною логікою: «боишься — значит, уважаешь»). І тільки дорослою, прочитавши Солженіцина, я дізналася, що це, м'яко кажучи, не зовсім так — що, цитую «Архіпелаг ГУЛАГ», «всі двадцяті, всі тридцяті, всі сорокові роки» політичні «Укропи Помідоровичі й Фан Фаничі» складали в очах «блатних» не більше ніж комічну своєю легкодоступністю здобич, покірний предмет безкарного (до того ж ревно заохочуваного таборовим начальством) гвалту й розбою, і щойно в 1953—1954 роках становище різко переломилося — коли в ГУЛАГ влилися, грандіозним забуренням, ОУНівські етапи. Солженіцину не бракує ні спостережливості, ні фактографічної безсторонності, щоб визнати рушійну роль саме цього «поповнення» — незліченного напливу бандерівських партизанів — у розв'язанні таборового руху опору, упродовж «всіх двадцятих, всіх тридцятих, всіх сорокових років» гетьто непомисленого, і етапи цього руху він фіксує вельми чітко — від по-військового нещадної повсюдної «рубилівки» (винищення стукачів) до «сорока днів Кенгіра», найбільшого повстання в історії ГУЛАГу, — йому бракує тільки знання історії української (що для росіянина, зрештою, не дивина), аби впізнати в *методах організації* такого руху — *пряме продовження* ОУНівської партизанської війни, для всякого, бодай з чуток із нею знайомого, яснiсiньке як на долоні: акурат така-бо «рубилівка» стрясала була Львовом кінця 1940-х (кажуть, жоден новопризначений шеф обласного НКВД не виживав довше трьох місяців, навіть ходячи

виключно в цивільному!), і та «конференція», котрою розпочалось Кенгірське повстання, — коли до блатних «паханів» прийшли представниками від «політичних», цитую за оригіналом, «выдержанные широкоплечие хлопцы» (розрядка моя: Солженіцин не уточнює, що то були за «хлопцы», лише шкодує, що імена їхні «не збереглися в протоколах», та й не вгадати йому в такій «позапротокольній дипломатії» почерку добре вишколених боївкарів. — О. З.) — і запропонували до вибору: з ними, політичними, а чи з таборовим начальством, але якщо з цим останнім, то начувайтесь, блатні, бо «нас більше», — ця «конференція» звучить теж вельми знайомо, початки її — у 1930-х роках, у польському концтаборі Береза Картузька, що виявився для наших «выдержанных широкоплечих хлопцев» (мали-таки де навчитися витримки!) тільки репетицією ГУЛАГу... Ось ці-то безіменні перед історією «хлопцы» й зробили «58-му статтю» в очах «блатних» — «мужиками», авторитетними й шанованими, а після того, як союз їхній було скріплено кров'ю Кенгіра, — ще й абсолютно, під страхом порушення «блатного» закону, *недоторканими*.

Оскільки можу тепер вирахувати, від 25 червня 1954 року, коли страйкуючий Кенгірський табір було прицільним артилерійським вогнем стерто з лиця землі й під гусениці танків лягли пліч-о-пліч уже не «блатні» й «політичні», а просто — беззахисні люди, що заявили про своє право зватись людьми, і до того вечора, коли на темній вулиці сибірського містечка двоє озброєних бандюг одсахнули ножі, впізнавши в наскоченій жертві «політичеського» (по чім тільки й визначили так зразу, на око — невже по невитравно гімназійній, «нерадянській» манері «хлопчика з доброї родини» носити костюмчик?..), минуло десь місяців зо два (у таборовому світі інформація ширилася, через пересилки, куди швидше, ніж на волі, — мені-от, щоб дібрати глузду в тій пригоді, знадобилося не одне десятиліття...). Себто, на сто котрийсь «день Кенгіру», коли самого табору вже не існувало, коли і їх самих, найпевніш, не було вже на світі, безіменні галичани й волиняки, ініціатори спілки з «блатними», сном-духом не передбачавши таких далекосяжних наслідків своїм діям, — урятували одному львівському студентові життя.

Через шість років потому врятований став моїм батьком. Так що, у певному сенсі, я можу вважати себе — дитям Кенгіру. Так воно виходить.

І ще одна малесенька історична довідка. Наприкінці 1970-х Юрій Шевельов-Шерех, один із найзагарливіших опонентів Донцова з його забісованим ніцшеанством та аристократичним культом індивідуальної волі, аналізуючи книжку Солженіцина, визнав, із притаманною йому об'єктивністю: «ніж у спину таборових стукачів, що його принесли українські в'язні, веде свій родовід кінець кінцем від Донцова». Мені також не смакує донцовська публіцистика, і до всякої тоталітарної ідеології, хай навіть спертої не на «масу», а на «еліту», я маю стійку відразу, але факт залишається фактом: без його бурхливих, воістину Drang-und-Sturm-івських інтелектуальних ескапад не було б ОУН — не було б «сорока днів Кенгіру» — не було б мене.

Є над чим подумати...

Принаймні два моральні уроки з цього — не тільки, як бачиться, «особистого» — сюжету є для мене насущно важливими. По-перше, що б там не писали з цього приводу французькі екзистенціалісти (котрі, як-не-як, крім цілком «оксамитної» для французів, порівняно з іншими народами, чотирирічної гітлерівської окупації, більше ніяких історичних драм не пережили), *жоден бунт не є абсурдним* — бодай тому, що в історичному часі траєкторії наших учинків принципово необлічими. Про наслідки судити не нам — наша справа, як казала (ло-моєму, куди розумніше за Камю, хоч і не так «софістиковано») французька-таки акторка Марі Льоран, «робити добре, хоч би що там говорилося»: тільки тоді ми працюємо, в остаточному підсумку (читай, «на довгій дистанції») на врятування життя — байдуже, у якій саме формі. Ну, а по-друге, — по-друге, все значуше, чому ми були свідками, має бути зафіксоване: інакше ніколи не дізнаємося — не тільки,

кому саме завдячуємо життям, а й що взагалі комусь-то чимось завдячуємо (життя ж без влячності — таки збіса паскудна штука...). Акурат у цьому пункті й вигулькує постать Фортінбраса — того, кому ми, за Шекспіровим задумом, завдячуємо (саме так!) донесеною до нас трагедією Гамлета (той-бо, розумничка, слушно втямив у передсмертному розпачі: «що за шерbate ймення, / Як не розкрити все, лишиться по мені!»). Чимось цей норвежець завжди мене заворожував — якщо для Гамлета я мала розуміння, тобто могла себе з ним без труда ідентифікувати (рефлектуючий інтелектуал, типовий «Фан Фанич і Укроп Помідорович», трапленний між жорна «звихнутого часу», тільки так безтолково й здатен був поводитися — невлад тицяючи шпагою навсібіч та виголошуючи красномовні монологи!), то до Фортінбраса живила стійкий пієтет як до недосяжного ідеалу — упродовж однієї сторінки він встигав завоювати Польщу, розпорядитись, аби повиношувано трупи, прийняти данський трон — все не переводячи духу! — і, на додачу, подбати про нащадків — залишивши їм «повість», якою зачитуємося от уже чотири століття: нівроку, нічогенький удався чоловічина!..

Потрібно було пережити українські дев'яності, цей, по всіх «лютих, крив'яних, нелюдських вчинках» ХХ століття нестак уже трагічний, як фарсовий у своїй загумінковості *fin de siècle*, щоб належне оцінити геніальність Шекспірового прийому: Фортінбрас — постать воістину, стовідсотково **посттрагічна**: він потрапляє **водночас — і діяти** (і ще й як насичено!), **і артикулювати події**, переводячи їх у розряд хронік — майже синхронно з їх перебігом. Власне цим «модусом синхронності» й має відзначатися «посттрагічна» доба, порівняно до трагічної: трагедія-бо «не вміє» говорити сама за себе, відступаючи це, оптично дистанційоване право наступним поколінням, тоді як Фортінбрасам випадає надскладна місія вже не просто рефлексії, а — рефлексії діяльної: вони, за визначенням, є разом і хронікери, і учасники. «Позасвітність» — не їхній приділ, і, відтак, за красномовністю (що вона ж і геніальність!) Гамлетам вони наперед змушені поступитися (не та-бо доба надворі, що родить геніїв...), — але без них, Фортінбрасів, зосталась би — пуста, румовище, заглада й, вінцем

уському, гора нерозпізнаних трупів. Фортінбрас відповідає — за неперервану тяглість королівського маєстату: у перекладі на мову приступніших нам реалій, за *тяглість культури*, котра ж і є — шляхетство духа, зокрема й те, що його «блатні» з місця розпізнають на око як чужорідне собі: остання ситуація особливо багата несподіваними колізіями там, де «блатні», замість приналежного їм від віку «пера» — того, що входить попід ребра, — починають вимахувати перами справжніми, незалапкованими, а то й самозванцями гуртом лізуть на королівство, — там, де культура обертається на свою протилежність, і від середньовічної Данії ми переходимо до сьогоднішньої України.

Так от, про цю книжку.

Це сумна книжка, читачу, — для мене насамперед тим, що не маю певности, чи вона справді дійде до тебе, котрому адресована: це-бо не поетична збірка, і не роман (те, що пишеться «для себе», «для душі», і відтак завжди приречене зарезонувати в унісон із якоюсь іншою, співгармонійною «душею», навіть якщо автора натоді вже не буде на світі), і не гуманітарна розвідка, звернена до фахівців, хай би тих фахівців була й жменька. Всяка есеїстика — а закорінена в біжучих культурних процесах і поготів! — *ab definito* має собі за потенційного співрозмовця вільного інтелектуала — породу, в Україні послідовно винищувану впродовж цілого минаючого століття, а в 90-ті його роки просто й нелукаво поставлену поза умовами виживання. То її, цієї породи, зацілілим екземплярам я підписую нині свої книжки — по одному примірнику на трьох («ми скинулись...») — ціна в сім чи вісім гривень виявляється непосильною для однієї «вільноінтелектуальної» кишені); то вона, ця порода, тепер активно шукає (і знаходить!) рятунку своїм здібностям і вмінню поза межами України, ознаменувавши останні роки століття потужним латентним «брейндрейном» — либонь, чи не потужнішим, ніж був

свого часу, у 1970—1980-ті, широкозвісний «брежневський», чи пак «щербицький», — і вже встигла, з невмирущим національним гумором, охрестити процедуру одержання шенгенської візи гаслом «Назустріч виборам!» — сита чи голодна, гола чи вдягнена, ця порода вимирає за браком єдино насущного для неї — о, непорівнянно насущнішого за хліб! — вітаміну *запотребованості*: «не на Рейні, не на Марні» — у себе вдома, тепер-і-тут. Можна, звісно, заспокоїтися науковим діагнозом: мовляв, типовий колоніальний синдром, онде Ірландія і за сімдесят літ незалежності від нього не прочухалась, — тільки від самого лиш виставленого діагнозу хворому, на жаль, не легше, — надто коли по вивільнених «засіках» національного мислительного простору дедалі наполегливіше заходжуються шурхотіти «блатні духом»: «блатні» депутати й «блатні» лауреати, «блатні» зірки й «блатні» професори... Можливо, всупереч Євангелію, тепер до них має належати царство земне?..

Шанси цієї книжки НЕ розминутися з тобою, бідоланний український вільний інтелектуале, мій незмінний читачу, співрозмовцю і — заднім планом, спинним мозком, завжди — співавторе (тому що «ми однієї крові, ти і я»), — ці шанси виглядають мізерними. Ну просто до смішного жалюгідними — десь на рівні нуля і лонгим дробом.

І все-таки я ризикую пустити цю книжку у світ — виходячи, зокрема, і з тої засади, що «жоден бунт не є абсурдним», див. вище. А трохи применшивши пафосу, скажу простіше: цією книжкою я сплатив свій борг дев'яностим — не важачись, Боже збав, навішувати на цю унікальну, розкішну й злиденну водночас, декаду тектонічного живу історії якихось там генералізуючих висновків (її висновки, коли міряти далекосяжними наслідками, всі ще попереду), — але розкидані по шкалі часу на дистанції в десять років (найранішим зуміщених тут есеїв датовано ще радянською добою — 1990-м, і продовжує він ще «підцензурованим» редакцією), мої синхронні рефлексії над тими культурними процесами, в Україні й поза Україною, котрих я була безпосередньою учасницею, будучи зібраними докупи, мають, сподіваюся, принаймні один шанс — відбити, хоч як суб'єктивно-перекошено, безсистемно-доривчо, у друзках

і оскалках, у кубістично посічених «чвертьпрофілях» — який-не-який, а таки *інтелектуальний портрет доби*. Амбіція ця тим більше важлива, що портретована доба за всяку ціну прагне ствердитися в пам'яті українців як драстично, войовниче антиінтелектуальна — як гнила й вульгарна доба «елітної» продажности та «масової» зневіри (кажучи Гамлетовими передсмертними словами, «що за щербате ймення!»). Мій обов'язок — засвідчити, що було й інше, «хоч би що там говорилося».

Я не голослівна: з друкованих раніше в Україні есеїв (їх тут приблизно половина) до книжки включено *тільки* ті, котрі мали суспільний резонанс, не раз і доволі гучний (подрознюючи, зокрема, неохололі нервові закінчення наших інтелектуальних трупів, які запекло опираються тому, аби їх повиношувано зі сцени), — тобто все це читалося, обговорювалося, ставало предметом полемік (якого рівня — то вже інша справа), отримувало свій «індекс цитованости», а значить, хай там як, а все ж *функціонувало в належному культурному просторі* — якраз у тому, котрий мав би в постколоніальній, буцімто вибитій з «московського часу» і ще не переведеній на «європейський годинник» Україні в муках скластися, а дедалі більше показує на те, що — в муках розпадається... Власне ця обставина перш за все й «легітимізує», виправдовує для мене повторне, книжкове оприлюднення цих текстів — без ризику вподібнитися радянським (і не тільки) «майстрам» — авторам «збірних цеглин» — коленкорових фоліантів, любовно зліплених із усіх мислимих продуктів авторського пера, з промовами на ювілейних вечорах і газетними статтями включно (нарцисична практика сеся, слава Богу, в умовах економічної кризи добряче підупала, і є всі підстави сподіватися, що криза протриває ще досить довго, аби остаточно пустити її в небуття). Поза тим, майже половину книжки складає вибір із есеїстики, адресованої «вільним інтелектуалам» Заходу й розкиданої по тамтешніх, малоприступних в Україні виданнях, зокрема і в перекладах — шведських, польських, німецьких тощо, — в оригіналі цю частину здебільше писано по-англійськи, і для книжки мені довелося зробити авторизований «переклад себе» на рідну мову: заняття, мушу зізнатися, цілком шизофренічне, але коли твоєю

рідною є мова, непробійно-тупо утримувана в статусі «загумінковості» навіть у себе вдома, навіть за умов нібито-незалежності, а свій «персональний» психологічний годинник при тому норювиш, під свист, гик і улюлюкання рідного «загумінку», міряти «за Грінвічем», то *volens nolens* маєш раз і назавжди змиритися з тим, що різного роду міжмовна еквілібристика забиратиме тобі непропорційно великий відсоток часу й сил, і перестати з цього приводу кигикати зигзицею, — зрештою, БЕЗ такої еквілібристики й від самої рідної мови, в остаточному підсумку, зостанеться хіба лиш свист, гик і улюлюкання — на превелику втіху «блатних», я ж усе-таки з походження «політичєская», а «походження, — як точно тлумачив Х. Ортега-і-Гасет старофранцузьке гасло „Noblesse oblige“, — зобов'язує».

Така «подвійна оптика» погляду на духовну ситуацію дев'яностих — «внутрішньоукраїнська» й «міжнародна» (з неминучим, проте, збереженням «української перспективи») — зумовила, своєю чергою, і «тріадичну» побудову «Хронік...»: від загальної, «інтеркультурної» проблематики (перший розділ) через специфічно-українську, тепер-і-тутешню (цей, другий, розділ, вийшов відповідно й найбільш публіцистично-заангажованим) — до намагання, в останньому розділі, синтезувати, накласти на себе навзаєм ці два смислові поля, прочитавши *хронічні* (перепрошую за мимовільний каламбур!) українські проблеми в раніше, за колоніального режиму, «закритих» для нас інтернаціональних історико-культурних контекстах. Що з того вийшло — судити, річ ясна, не мені. Ці «хроніки» не претендують на повноту — зрештою, сама собою форма «хронік» має ту перевагу, що в принципі не визнає завершення і залишається безпастанно відкритою для подальшого продовження тягlosti — також і тоді, коли, як писала автор цих рядків ще двадцятилітнім дівчиськом, «за століттям засунуться ковані брами і брязнуть у воду ключі» (тоді, на початку вісімдесятих, сорокалітній рубіж у 2000-му — останньому році «хворого століття» — справді асоціювався зі скреготом замків; нині, коли до цього рубежу рукою подати, розумієш аж надто добре: брами ніколи не зачиняються, не прищемивши собою живого...).

За жанром у передмові належаться так звані acknowledgements — подячні слова всім, хто в той чи той спосіб спричинився до появи книжки. У цьому, однак, випадку, як уже напевно зрозумів читач, список вийшов би аж надто довгим — мав би охоплювати цілу попередню, «трагічну» династію української інтелігенції, де непримиренні опоненти Шерех (якого люблю) і Донцов (якого не люблю), хоч-не-хоч, сусідили б пліч-о-пліч. Всім їм сукупно завдячую тим, що ця книжка є — така, а не інакша.

Тож звертаю свій acknowledgement у майбутнє — тобі, читачу. Адже, якщо ти все-таки є — значить, попри все, що діється в данському королівстві, — династія триває...

*Київ,
10 листопада 1999 р.*

1

1

ВХОДИТЬ ФОРТІНБРАС*

Фортінбрас: А я з жалем прийму належне щастя;
В цім королівстві є й мої права,
Судьба мені велить їх ознаймити.

«Гамлет», 5, 2

Якщо в нашому сьогодні, де все міняється навально й безладно, мерехтячи, мов екран зіпсутого телевізора, ще зберігаються судження, котрих не соромно виголошувати з категоричною певністю, то для мене одним із таких є переконання, що письменницьке заняття вельми подібне до заняття дитини — обом належить ставити питання, а не відповідати на них. Уже майже неймовірним видається, що ще яких п'ятдесят літ тому мислитель рангу Камю міг уявляти письменника лікарем в ураженому чумою світі. Досвід минулих п'яти десятиліть мав би зцілити нас од подібної пихи: виявилось-бо, на наше прегірке розчарування, що література не має явного, видимого впливу на перебіг історичних подій. Наявність плеяди першорядних поетів і прозаїків не врятувала ні Грузію — від сповзання в національний безум, ні народи колишньої Югославії — від жахіття громадянської війни. Наприкінці століття мусимо

* Авторизований переклад з англійської (Oksana Zabuzhko. *Enter Fortinbras // A Kingdom of Fallen Statues: Poems and Essays* by Oksana Zabuzhko. — Wellspring, Toronto, 1996). В основу есею покладено доповідь на Міжнародному письменницькому Форумі Lahti Writer's Reunion «Письменницький час» (Муккула, Фінляндія, червень 1995 р.).

скромно визнати, що час літератури плине паралельно і, у лінійному вимірі, незбіжно з часом історії.

Трохи поясню свою думку. З раннього дитинства я зростала в добрій вірі, що писання віршів — то найважливіше з усіх земних занять. Завдячую цією солодкою злудою не тільки наелектризованій атмосфері українських шістдесятих — хоча, ясна річ, коли маєш шість років, а дорослі круг тебе, шойно зійшовшись до гурту, починають екстатично декламувати рядки, котрі «в усіх на слуху», — часом пошепки, але з тим палкіше сяючими очима, — то це не може не вбитися в тяму на всеньке життя. Одначе мою віру живили й поважніші підстави. По-перше, я народилася (і майже до тридцяти прожила без права виїзду) в країні, де час, здавалось, зупинився назавжди. (Вельми прикметно, що перша українська драма, проголошена «класикою соціалістичного реалізму» й нагороджена, 1930 року, Сталінською премією, називалася — «Майстри часу».) У тій країні просто не могло трапитися нічого спонтанного, незапланованого й непередбаченого. Усталена послідовність партійних з'їздів та ленінських річниць, хоч би там що, зоставалася непорушною. Тільки вони визнавалися (і відзначалися) за реальні події, буцімто наділені містичною здатністю зненацька виводити двісті п'ятдесят мільйонів людських істот із летаргійного сну і вкидати у вир незбагнено бурхливої діяльності під назвою «соціалістичне змагання». Все, що не вписувалося в цей сценарій — закордонні й локальні війни, голодомори, бунти, підпільні рухи, не кажучи вже про поодинчі людські долі, — прирікалося на небуття, якщо тільки не було втілене в слові — бажано найекспресивнішому й найлегшому до запам'ятовування, отже, поетичному. Таким чином, у цьому Орвеллівському світі **називання на ім'я** відновлювалося у своїй первісній, біблійній функції: шойно називання по-справжньому **творило** назване, викликало його до життя, надавало йому статус реальності. Байдуже, що ця «паралельна реальність» довший час зберігалася ніби «в запасниках»: найталановитіші наші поети-«шістдесятники», Василь Стус та Ігор Калинець, провели роки життєвого зеніту в таборах для політв'язнів (Стус там-таки й помер — на сорок сьомому році), але тодішні — датовані 70-ми — їхні твори, оприлюднені

шойно зі здобуттям незалежності, потрапили-таки цілковито й докорінно змінити нашу пам'ять про минуле. Тож, якщо владці вважали себе за «майстрів-виробників часу», то письменники андерграунду виконували роль «майстрів-направників» — уперто «лагодячи» час, понівечений людською сваволею.

Я не згадала про ще одну важливу обставину: вже дівчинкою я знала, що належу до нації, котра завдячує літературі самим своїм існуванням. У цьому нема нічого спеціально нового, ані надзвичайного: колоніальні народи не мають власної історії. Вся енергія їхнього чину тратиться на достосування до умов, нав'язаних їм іззовні, і чи не єдиною продохвиною для згніченої колективної чуттєвості залишається мова. Якщо не рахувати кількох коротких і невдалих «історичних інтерлюдій», можна сказати, що впродовж двох із гаком віків російської колонізації (із супровідною їй послідовною жорстокою русифікацією), Україна була так званою «лінгвістичною нацією», яка у своєму найбільшому постові, Тарасові Шевченку, вшановує також і героя-націотворця, подібно як американці — Вашингтона й Лінкольна. Такий — зрештою, типовий — романтичний націоналізм переважна більшість центральноєвропейських народів пережила в дев'ятнадцятому столітті. В Україні він затримався майже на століття довше, тож, наприклад, у п'ятнадцять років я твердо знала, що мені, яко українському поетові й спасителю нації, вготовано на прийдешнє тортури, розп'яття, а також обов'язкову довічну славу в грядущих поколіннях, — перспектива, од якої в п'ятнадцятилітці просто дух забивало від захвату.

Виходить, отже, що мій особистий письменницький час охоплює відразу два століття — дев'ятнадцяте й двадцяте, або ж, висловлюючись сленгом істориків, вік націоналізму й вік тоталітаризму. Нині, сидючи за своїм хатнім «Макінтошем», перекладаю «Щасливого подорожанина» Дерекка Волкота, чудово знаючи, що жоден український видавець сповна розуму не візьметься публікувати такої книжки в осяжному — щонайменше п'ятирічному — відтинку майбутнього. Навіщо тоді, спитати б, перекладаю? Не для грядущих поколінь, звичайно, — почасти для своїх колег-поетів, які не читають по-англійському, але головно

таки для себе: люблю поезію Волкота, а переклад улюблених поетів — немов переливання крові: таким робом всотуєш у себе невлотно й невимовно нові, відмінні від твоїх способи почування, доти приховані під машкарою чужої мови.

Так що, гадаю, я більш-менш готова зустріти й ще одне, XXI століття...

А одначе вже сама вживаність деяких понять недвозначно виказує нашу настійну одержимість минулим. Живеш у країні, що визначає себе аж через три з шерегу префікси «пост-»: посткомуністична, посттоталітарна, постколоніальна. У літературі панує постмодернізм: її-бо, літератури, золотий вік, як і годиться золотому вікові, лишивсь позаду, і тепер, чого не торкнись, усе виявляється цитатою. Популярний український тижневик зветься «Post-поступ» — інакше, «післяпрогрес». Виразне відчуття «кінця часів», фіналу грандіозної історичної драми, котра начебто перейшла, проте якимось чином усе ж не вичерпала себе, зоставшия в душах і умах недовижитим, неперетравленим послідком, чіпко тримає нас, висловлюючись у граматичних термінах, у стані «доконаного теперішнього часу», англійського «Present Perfect Tense». Не можемо навіть, як Гамлет, нарікати, — мовляв, звинувачення час: навпаки, виглядає на те, ніби аж надто багато історичних часів жужмом упхалося в тісний, насилу двадцятилітній проміжок. Не забуваймо, що Україна, на додачу, ще й пост'ядерно-катастрофічна країна, і навряд чи можна уявити собі щось більш «постмодерністичного», ніж закутушкана хустиною старенька бабця за копанням радіоактивної картоплі в безлюдному селі Чорнобильської зони. Образ сливе прустівський за структурою: оце ж він і є, віднайдений час! Доіндустріальна й постіндустріальна ери, дитинство й старість цивілізації — злиплись до купи. От тільки результат такої злуки виявився смертоносним...

Забгато подій трапилося на віку одного покоління, щоб дати нам хоч якийсь шанс похопитися ввести їх у внутрішній код людських почувань. Бо ж почування куди вимогливіше за думку, воно потребує куди більше часу, аби сформуватись і визріти. Коли темп глобальних перемін прискорюється до навального, а екран вістей із прибутною швидкістю миготить усе новими й новими кадрами,

людська психіка переходить до захисту — відгороджуючись від усякого допливу новин, який, не буди засвоєним емоційно, загрожує їй розладом. Тридцять років тому війна, розв'язана в самому серці Європи, правдоподібно, перевернула б шкереберть цілу західну цивілізацію. Сьогодні ми глипаємо в телевізор, залпом проковтуючи вранішню каву, скрушно хитаємо головою — ай-яй-яй, що робиться, — грюкаємо вхідними дверима й кидаємось наздоганяти автобус: ми не допускаємо на мить, було, заблислі в нас жаль і гнів увійти в нас глибше, тлумимо й гасимо їх на бігу: на таке *нема часу*. Замість робитися майстрами часу, ми стали його бранцями. У висліді живемо в стані якихось перманентних почуттєвих викиднів: ані любити близьких нема коли, ані дорогих небіжчиків оплакати, — зате дедалі, то більше оплакуємо власну безмежну самотність.

І письменник, здавалось би, приречений завжди залишатися *професіоналом почування*, артикулювати для людей, занатго поглинутих самим перебігом життя, діянням у ньому, аби над ним ще й рефлектувати, їхні глибоко укріті душевні стани, їхні сні і страхи, і болісно невизанні, і заледве означені відчуття, — письменник теж виявляється похованим під обвалом подій. Веж із слонкової кости більше не існує — нема їх де притулити. Мене завжди приголомшувало, як це в дев'ятнадцятому столітті, де не було навіть друкарських машинок, не те що персональних комп'ютерів, люди примудрялися писати десятки грубезних томів — гусячим пером при свічці! Вже з появою друкарських машинок повні зібрання творів помітно «схудли». Нині, наприкінці століття, життя плідного й успішного автора незрідка увінчує одним-єдиний томисько — гаразд, коли два. Чи не означає це, що ми потроху сходимо зі сцени?

Але ж трагедія таки — була! Бо ж, поза всяким сумнівом, щойно в цьому упливаючому столітті гомо сапієнс сягнув дна пекла *як вид* (раніше, перед добою Освенціма й ГУЛАГу, досвід подібних падінь ніколи не бував глобальним, а відтак окрема, подинча особистість зберігала за собою цілком правний шанс від нього відсторонитись, — шанс, нині затрачений безповоротно). Тепер, коли трагедію скінчено, і комунізм зазнав краху,

і остання тоталітарна імперія розвалилася, ми сторопіло озираємося назад, на поле бою, всіяне трупами й каліками в муках корчів: що ж нам робити? Та чи й потрібні ми у фіналі, коли вже по всьому?

А у фіналі, не забуваймо, якраз і входить Фортінбрас. Це не хто, як він, виявляється літописцем — виносить тіла забитих і реєструє все, що тут скоїлося. Якби не він, ми б зроду не почули про Гамлета. Це він, Фортінбрас, наділяє Гамлета — дарма що посмертно — всією повноважністю земного існування.

Тож провадьмо й далі реєстри — хай би навіть тільки своїх власних почувань. І сподіваймося, що вони таки потраплять вивтворити окремих, «паралельний» час — той єдиний, який у кінцевому підсумку тільки й важить: час людини — у тому всьому, що так маловрозумливо зветься її життям.

ПРО МИСТЕЦТВО В ПОСТТРАГІЧНОМУ СВІТІ, АБО АПОЛОГІЯ ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ*

Історія ця трапилася насправді — торік, на Різдво, у гірському селі в Українських Карпатах; мені розповів її поет винятково чистого, без жодної тріщинки, — флейтового дару, проте і його ця історія збила з пантелику, і розповідав він її, не знаючи, щб з нею зробити: на літературний матеріал вона не надавалась. Отож у переддень Різдва, коли молодь в Україні за традицією ходить колядувати, з музиками й рядженими (за подробицями відсилаю до Гоголя), молодий селянин позичив у свого діда скрипку, що переходила в родині у спадок від діда до внука вже бозна-котре століття й мала б остаточно дістатися йому шойно по дідовій смерті; свята випали бурхливі, і в якомусь домі, у п'яному чаду, хтось, не встоявши на ногах, зосліпу гепнувся на необачно полишену без футляра старовинну скрипку — і розтрошив її на друзки. А назавтра виявилось, що невдаха-скрипаль, який не вберіг родинну реліквію, повісився на горищі свого дому.

У контексті тих смертей, якими щоденно частують нас масмедіа, кричущий анахронізм цієї (географічно локалізованої акурат посередині між Балканами й Чечнею) цілком очевидний, —

* Доповідь для Міжнародного симпозіуму «Рукостискання і конфлікти» в рамках проекту «Культурне партнерство—1998» (Стокгольм, 23—26 квітня 1998). Перша публікація — англійською мовою в Інтернеті.

а проте щось у мені бунтувалося щоразу, коли, беручись і собі переказувати цю історію знайомим (бо вона й мені вбилася у свідомість, наче цвях у долоню, — не висмикнеш!), напорювалася на поблажливі посмішки та стенання плечима: хтось визнав її трагікомічною, літератор-постмодерніст із місця породив знушальний заголовок «Скрипка під сідницею», критик виголосив переконливого монолога про страхітливу інформаційну вбогість, яка, мовляв, і змусила бідолаху міряти своє життя тою одинокою мистецькою вартістю, що була йому приступна, і я знехотя визнала за всім цим певну рацію — звісно, тому, хто має змогу стежити за каталогами аукціонів, де виставляються Страдіварі й Амати, не спадє на гадку лізти в зашморг через інструмент сільського музики: недарма малоосвічені люди, з головою втоплені у власний побут, непорівнянно схильніші до фатальних пристрастей, ніж frequent flyers* із персональними комп'ютерами, сповна свідомі того, що кожна цінована нами річ є тільки одна з багатьох у світі безмежних можливостей, що на кожен таку «втрачену скрипку» (рукопис, полотно, храм, бібліотеку, першу і останню любов...) завше припадає десяток інших, і то нічим не гірших, — що варіативність життя, по суті, невичерпна, а відтак прив'язувати його до будь-чого намертво-нерозривно є принаймні нерозумно... І дивним чином виходило, що інформаційне суспільство сходиться з тоталітарним (дарма що націленим, навпаки, якраз на те, аби згорнути, закрити перед індивідом віяло можливостей) в одному пункті — так, ніби вони з двох кінців рили тунель собі назустріч: обоє скасовують самє поняття *незамінності*, заступаючи одну — множиною.

Мої знайомі були, наголошую, люди мистецтва — то в їхніх очах безіменний горянин так достеменно-точно зіграв роль гакслівського Дикуну у «світі новім, дерзновеннім»: нагадаю, що, за Гакслі, і в цьому світі митець усе одно, ab definitio мав би опинитися на стороні Дикуну з його Шекспіром. В історичній, нелітературній дійсності виявилось не так — ціла культура, і митець укупі з нею, безповоротно позбулися змислу трагічного.

* Часті клієнти авіакомпаній, члени пасажирських клубів (англ.).

Досить порівняти війну в Ремарка й Гемінгвея з війною 90-х — у фільмах Кустуріци й Драгоєвича, аби пересвідчитися: те, що ще неповних два покоління тому переживалося як трагедія, із супровідним катарсисом, нині однозначно обернулося на гротеск, і популярні серед української молоді (вже й на CD розмножені!) жорстокі «рімейки» шекспірівських трагедій, переписані мовою київської вулиці й тим нагло по-блатному «опущені» до рангу кримінальних хронік, де у фіналі з'являється не Фортінбрас, а Фройд із замашками радянського пенітенціарного санітара, щоб забрати п'яно схлипуючого Гамлета до психушки, — треба визнати, куди більше за оригінал відповідають духові часу. Бути іронічним для митця стало важливіше, ніж бути щирим. Та й що воно таке, щирість, у кінці століття масових убивств і масової брехні?..

Гадаю, великим шоком, від якого культура цього століття так і не оговталась, була наочна демонстрація тоталітарними режимами того, що в людині навзаєм змішані світло й тьма, і біблійне, у строгому сенсі культуротворче (*світ*отворче: космос — із хаосу), їх розмежування дається їй набагато тяжче, ніж змішування. Особливо винахідливим тут виявився сталінізм — вимагаючи, аби жертви самі визнавали себе винними, він одбирав у культури будь-яку можливість їх трагічної *героїзації*: кат і жертва (нерідко міняючись місцями) таким робом валилися в одну яму з нечистотами, і здійснені в деяких посткомуністичних країнах спроби люстрації зайвий раз довели, що гребтися в тій ямі значить тільки глибше в неї западати. Коли винні всі, сама ідея вини, — а отже, і суду, і навіть просто оцінки — втрачає сенс, а добро і зло, краса й неподобство, істина і лжа зливаються в суцільному вихорі біснுவатого танцю. За цих умов гротескове зубоскальство, якому ентузіастично віддалися всі без винятку мистецтва, зостається єдиною психічно здоровою формою *ще* естетичної — на самій межі хаосу — реакції на зірвану з місць, мов висаджену в повітря, дійсність. Посткомунізм, байдуже, «люстрований» чи ні, взявшись, принаймні у своїй українській версії (одній з найцинічніших), щедро латати наскрізь прогнилий державно-пропагандистський дискурс фігурами й реаліями вчорашнього андерграунду, тільки довів до логічного кінця роботу попереднього режиму, остаточно

умертвивши ще жевріючі в тому, на маргінесах опору, рудименти давньої «культури розмежування». На місці ревно сповідуюваного нею принципу незамінності, а відтак і безцінності — кожної людини й кожного прояву її духа, — блазнювато запанував принцип тотальної взаємозамінності, всього з усім: учорашні «кати» й «жертви», відзначені однаковими нагородами, гуртуються в одну партію в парламентській боротьбі, у давньоруському центрі Києва споруджується репліка зруйнованого в 1930-ті Михайлівського Золотоверхого собору XII століття, а поруч — п'ятизірковий готель, од якого «пливуть» фундаменти чудом зацілілої тоді, за Сталіна, Святої Софії XI (ще одну репліку завтра будуватимем?), — а по журналах до нескінченності множаться професійно виписані тексти, чиєю головною прикметою є гнітюча *необов'язковість* (художній аналог взаємозамінності!) — необов'язковість у житті насамперед авторовому (таке зразу знати: з-поміж рядків пропускає), а відтак і читачевому: ну бо з якої б то рації йому, читачеві, гаяти свій час на те, що не містить *досвіду виживання*, отого, сливе метафізичного, примусу «не напишу — то вмру», який тільки й породжує справді значні твори?..

Щоправда, можливі й такі стосунки з публікою, як у вельми проникливій народній казці в дрозда з лисичкою, котра вимагала себе спочатку нагодувати-напоїти, а затим, послідовно, насмішити й настрашити (навдивовижу точний перелік підставових потреб маси!): щоб без усяких там катарсисів «смішити» й «страшити», дійсно не потрібно нічого, крім професіоналізму, до того ж це заняття душевно незатратне й цілком прибуткове (якщо, звісно, не перебирати міру в страханні та вчасно подбати про happy end). Проте в сучасному нашому глобальному неврозі культури, ознаменованому постійними наріканнями на публіку, яка, мовляв, «не читає», «не відвідує», «не цікавиться», виразно вгадується небажання митців служити їй «дроздами», — інакше, бажання бути цінними, нічим посутнім за це не заплативши (зрештою, і платити, строго кажучи, нічим — у світі, де трагедія втратила сенс, жодне нещастя більше «не конвертується»). Публіка, натомість, нудиться, мляво споглядаючи наші «дроздячі» стрибки; несвідомо вона цілий час чекає більшого — жертвоприношень. І — слушно.

Я думаю про потемнілу від часу саморобну скрипку, з корпсом, вичовганим рукавами багатьох поколінь музик на сільських весіллях і похоронах, — скрипку, чийого звуку я ніколи не чула й не почую, бо її вже нема. Але хто сьогодні, коли за неї заплачено людським життям, зможе заперечити, що вона була — одна така на світі?

АПОЛОГІЯ ПОЕЗІЇ В КІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ*

Ці нотатки почалися з прехарактерного мовного замішання — типово фрейдівської «обмовки». Невдовзі по тому, як п. М. Вільям-Ольсон запросив мене виступити на своєму семінарі з апологією поезії і я з вдячним запалом взялася до праці, з'ясувалося, що в себе в комп'ютері я автоматично позначила нововідкритий документ, замість «Apoloigia», заголовком «Apology»^{**}. Не думаю, щоб цей жарт зіграла зі мною моя, хоч і далеко не досконала, англійщина. Швидше я підсвідомо настановилась зайнятися тим, до чого призвичаєна цілим своїм свідомим життям, — вибачатися за те, що я поет.

Якби ця глибоко вкорінена потреба виправдовуватися перед світом із писання віршів у ті куці проміжки часу, котрі пощастило урвати від занять куди практичніших і позиточніших (дослідницьких студій, викладання, журнальної публіцистики, а віднедавна й прози), була виключно моєю особистою проблемою, я б не стала стягати на неї вашої уваги. Та ба — з усього знати, що така самовиправдальна настанова (відзначена, до речі, і Віславою Шимборською в Нобелівській лекції) аж ніяк не випадкова для поезії дев'яностих. Її виразно видно в тематиці — у прибутній навалі

* Лекція, виголошена 28 квітня 1998 р. на публічному поетичному семінарі Шведського Інституту при Стокгольмському університеті. У шведському перекладі опублікована в журналі *Ariel*, № 4, 1998. Тут — авторизований переклад з англійського оригіналу.

** Вибачення, перепросини (*англ.*).

віршованих нарікань на самотність-непочутість поета у світі «мільних» телесеріалів та мережових віртуальних утіх — і, либонь, ще виразніше — у самій мові сучасної поезії, її дикції та інтонаціях. Порівняно до своїх попередників-романтиків (і неоромантиків), які віднаходили особливу (хай би навіть і трошки мазохістську!) приємність у мальовничій гордій позі визивно-самотинного протистояння всій буденщині світу сього вкупі, поет дев'яностих безповоротно втратив одну, на моє переконання, насущно необхідну для цього роду творчості рису: змісел поетичної правоти — тобто відчуття, наче до артикуляції того, що (як він чує!) **мусить** бути проартикульоване, його вповноважено — і то цілком правно! — не суспільством, і навіть не культурою у вузькому сенсі, а якимось щонайпрямішим трансцендентним імперативом, котрий один тільки й годен надати цьому заняттю значення самодостатності. Як висловилася була свого часу Маріна Цветаєва, з погордою відкидаючи сумнозвісну доктрину «соціального замовлення», «замовлення від майбутнього я приймаю — без посередників» («Поет і час»). Без цього-от зміслу правоти, зміслу «свободи від посередників», ніколи не було великої поезії — і ніколи не буде. А що літературна історія ХХ століття не раз засвідчувала, як власне втрата цього зміслу прирікала навіть незаперечно великих поетів на поступовий занепад таланту, і той починав розсипатися просто на очах, стрімко й невідворотно, наче незамешкана будівля, то наважуся припустити: змісел правоти важить для поета не менше, аніж сам талант. Варто йому шезнути, як поезія, не будши більше почесним заняттям для її творців, невідворотно сходить на становище загроженого жанру.

Саме в нашому столітті й відбулася ця грандіозна, дарма що укрита, духовна трансформація — спершу на Заході, а відтак і на Сході, де, у висліді зтяжлого тривання комуністичної диктатури, впродовж десятиліть, за гарною формулкою О. Мандельштама, «поезію сприймали всерйоз: за неї вбивали». Остання обставина, що й казати, вельми неприємна, а проте якраз завдяки їй і дійсні, і, що значно цікавіше, потенційні жертви отримали можливість зберегти в недоторканості вищезгадану романтичну поставу, на яку їм потай заздрили їхні західні колеги, зазвичай

наївно не підозрюючи при тому, як комічно-старомодно виглядала б ця постава, аби не кріпилася грізною увагою держави до поетів... Щодо мене, то я й досі зі широкою полегкістю думаю про те, як в останній декаді століття остаточний і довгосподіваний крах партійної диктатури в Східній Європі нарешті таки зрівняв усіх нас, віршописців, у нашому безнадійно маргінальному статусі — у загальноцивілізаційному масштабі.

Що й казати, гірка це полегкість, і їй у жоден спосіб не заступити собою змислу правоти, так жорстоко підточеного на нашому шляху крізь жахіття минаючого віку. Озираючись назад із позиції сьогодення, можна без особливих зусиль розпізнати в поетичних текстах наших попередників зовсім тепер прозорі тривожні прикмети отого «підпільного» руйнування. Дозволю собі спинитись лише на одному прикладі. Перед війною, у похмурих тридцятих, у західній частині України, яка до 1939 року перебувала в складі Польщі, поет, згодом охрещений критикою «українським Рембо», 27-літній Богдан-Ігор Антонич, закінчив свою п'яту й останню книжку, що побачила світ уже по його смерті, коротким, усього на дві строфи запитанням, вартим того, аби зацитувати його тут повністю:

Хто ж потребує слів твоїх?
Чи той, що важить хліб і сіль,
чи той, що відсотки рахує,
чи той, що у безсонну ніч
бунтарські зазиви друкує,
чи той, кого гарячка палить
і з голоду запеклий вже,
чи той, що чорні тюрми валить,
чи той, що тюрми береже?

Вийшло так, що це полишене без відповіді, одним реченням видихнуте навстіж питання немовби підсумувало собою весь Антоничів поетичний доробок. А що зазвичай останній вірш поета хоч-не-хоч набирає в очах майбутніх поколінь значення мало не символічного ключа до авторових життя і смерті, то вельми

спокусливо припустити, ніби в дійсності передчасна й скоропадлива смерть Б.-І. Антонича на порозі між молодістю і зрілістю була значною мірою спричинена тим воістину вбивчим відкриттям, що на поставлене питання позитивної відповіді не існує: ніхто із згаданих у вірші не мав і не міг мати аніякісінької потреби в поетових словах у добу наближення Аушвіца й ГУЛАґу, у котрій поета приречено було (у кращому випадку!) на довічне становище незапобованого свідка. З текстів Б.-І. Антонича останніх років виразно вгадується, як мучило його це наростаюче відчуття своєї цілковитої зайвості й безпотрібності «тепер-і-тут»: крізь примарний, «місячний» міський пейзаж пізніх поезій раз у раз проходить, як у нічних дзеркалах, образ хлопця, що знай втоплює голову в руки, пойнятий розпачливим усвідомленням — ані «суті світу він не схопить», ані «не вирве віршем корінь зла», і одночасно посилюється, музичним крещендо, передчуття кінця, на позір ніби й труднозрозуміле в молодій і сповненій снаги людині: «Мабуть, мій дім не тут. Мабуть, аж за зорею...» Подібних вкраплень-одкровенень доволі рясно, і чи не найдужче в них вражає саме спокійна, якась уже аж потойбічна готовність 27-літнього *прийняти* смерть — як неминучий вислід своєї органічної чужорідності цьому світові, у якому йому, з усіма його безужитковими словами, просто нема чого робити. І, як воно звичайно буває з поетами, смерть не забарилася сповнити Антоничеві сподівання — та ще й вельми вдало, бо ж, хоч як би цинічно воно не звучало, та яка, справді, смерть — коли міряти за історичним годинником — могла б випасти для «Рембо» фортунніше, аніж од запалення легень у 1937-му — за два роки перед тим, як його рідне місто було взяте більшовиками, щоб іще через два роки бути взятим нацистами і звідтоді на повне десятиліття обернутися на арену найкривавіших воєнних дій між трьома арміями водночас (опріч двох згаданих, була ще підпільна Українська повстанська, що воювала з обома, на два фронти, і не складала зброї аж до 1951 року, коли виснажений і проріджений до стану повної заглади край врешті вкінєць знемігся)? Поети, як відомо, наділені хистом коли не передбачати, то принаймні передчувати — зокрема й історичні катаклізми. По-моєму, своєю смертю Антонич просто

заслонився, як щитом, від дійсности, що насувалась. Його останнє питання собі самому — «хто ж потребує слів твоїх?» — таким чином навпростець перегукується з тим, котрим задався, вже по Другій світовій, Теодор Адорно — як писати поезію після Аушвіца?..

Вся штука, одначе, у тому, що ми й далі її пишемо — незважаючи на те, що чорні тюрми лишилися стояти неповалені (коли не помножились ліком!). Ми не живимо більше ілюзій, буцімто нашими віршами дасться вирвати корінь зла. На відміну від усіх Рембо минулих епох, ми потрапили якось змиритися з цим необоротним фактом. У стосунку до свого ремесла ми навчилися бути скромними, негордими й безпретензійними — себто розвинули в собі чесноти, що суперечать самому поняттю Великого Поета і відтак згори, наперед унеможливають його появу. А проте, хай і не сподіваючись більше від поезії чогось рішуче *«великого»*, ми, свідомі того чи ні, і далі триваємо в нездоланній тузі за поезією *«доброю»*, і цей потяг здається в людині невитравним: адже, як сказано в одному вірші, чийого автора забийте — не згадаю, «хай не зостанеться в світі поетів, та поезія буде завжди». Ось тут і криється головна загадка.

Бо, попри всю парадоксальність такого твердження, добра поезія — а точніше, просто *справжня* поезія, — є *безособовою* — і що справжніша, то безособовіша: майже як наукове відкриття, де ім'я першовинахідника — воля випадку й геть нічого не каже про нього як про людину: чи жив у злиднях, чи в достатку, чи відлюдьком, чи серед родини й друзів, у що вірив, які мав житейські смаки, уподобання, політичні погляди — все це лишається «за кадром». Тому поезія цілком може існувати анонімно, не збуджуючи при тому жодного інтересу до авторської особи, — так, як існує в мені от хоч би й шойно зацитований рядок про поезію й поетів: прекрасні слова, і причому тут автор? — або як існує в нашій свідомості абсолютна більшість шедеврів народнописенної лірики, у котрих, як у глибині самоцвітних каменів, непогасно горять поодиночі сліпучі спалахи натхнення, невідь-коли пережиті чоловіками й жінками, чії земні біографії, вкупі з іменами, без сліду затонули в темних водах часу. Для мене завжди тайлася в тому

особлива магнетична зваба — раз у раз повертатися гадкою до тих старосвітських рядків, які од багатівікового вжитку мали б досі стертися на обігову монету, а проте чомусь дивом не стираються і продовжують пульсувати, випромінюючи красу з неослабною силою. Одна з найраніше записаних українських народних пісень, поширена, на думку дослідників, принаймні із середини шістнадцятого століття, починається словами: «Тихо-тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше», — під цей скрадливо-текучий, шовковий шелест шиплячих (затрачений, звісно, при перекладі) мені шоразу, тільки-но подумки повторю ці рядки, йде мороз поза шкірою, і справа тут не стільки в їх суто звуковому ефекті, хай би й якому потужному, скільки в пронизливому відчутті щонайбезпосереднішого, живого дотикання до оголеної душі людини (безперечно, жінки, бо за змістом це — дівоча скарга на легковажного коханця), котра колись їх «озвучила», — невідомої поетки, котра пішла зі світу десь так літ із п'ятсот тому, залишивши цю пісню як найвимовніше свідощтво про своє в ньому перебування — про те, що колись була тут народилась, страждала й померла. Крім цієї єдино універсальної епітафії, на котру заслуговує кожне без винятку людське життя, я не знаю і ніколи не дізнаюся більше нічого про земні трени тої жінки — але чи то справді потрібно знати?.. Адже в поезії авторська особистість зовсім не проєктується на текст так прямо, як у прозі, — там і тематичний матеріал, і сам спосіб нарації значною мірою визначаються конкретними біографічними характеристиками автора: соціальним походженням, здобутою освітою, професійним і особистим досвідом тощо, так що навіть для поверхового, буквального розуміння прозового твору конче треба володіти певним «надлишковим» знанням — бодай про добу й культуру, до якої він належить, — у поезії ж усі ці чинники лишаяються, повторюю, «поза кадром» і мало що додають до тексту, хай би якого на позір «особистого» (ба навіть «автобіографічного»), — ота безберега, мов Дунай, туга, з якою зневажена коханим дівчина чеше косу на самоті, «не має» ні національності, ні суспільного стану, ні освіти, ні віровизнання. Коротко кажучи, якщо в прозі автор переважно пише те, що *знає*, у поезії він фіксує те, що *чує*, — різниця колосальна.

Тому поети, взагалі-то, не варті титулу «письменників» у строгому розумінні слова. По суті, вони виступають лиш чистими органами мови, — тим чистішими, чим ліпші з них поети.

На potwierдження цьому покличуся на один прецікавий і досить розповсюджений психологічний феномен, що його можна б умовно назвати «дитячим плагіатом». Либонь, кожному доводилося чути або читати про такі випадки — коли діти з розвинуеною уявою, захопившись яким-небудь віршем, старанно переписують його власною рукою і переможно біжать із тим аркушиком до тата-мами хвалитися: «Гляньте, якого я віршика написав!» Звичайно дорослі поблажливо на таке посміхаються (а що ж іще накажете чинити?) та беруться розтовкмачувати невинному юному сотворінню поняття авторства (і авторського права!), — і таким робом дитина починає розуміти зв'язок між текстом та особою, що його написала... А насправді, мабуть, точніше б сказати — *перестав* його розуміти: бо правда в цьому випадку на боці не дорослих, а таки малюка, який чує її нутром, інстинктивно (доки його не відучать), і правда ця в тому, що всякий добрий вірш існує — об'єктивно, незалежно від химер і примх авторської волі, — а відтак і не мусив би вважатися чиєюсь приватною власністю. Прообраз (чи, радше, пра-образ) вірша — ще не-ословлений, непроартикульований — завжди «десь є», він витає в повітрі, мов нечутний «шум в ефірі», доки ту «хвилю» не буде «впіймано» кимось, на неї «настроєним». У цьому сенсі його можна порівняти з артефактами органічної природи — з мінералами й коштовними каменями, схованими глибоко під землею, або з актиніями й морськими зірками на океанічному дні, — або, ще краще, з душами ше-ненароджених дітей, чию присутність гіпервразливі матері інколи здатні відчувати при собі ще перед зачаттям, — все то речі, неприступні для наших п'яти змислів, і не дивно, що, уприступнюючи, виводячи їх на яв — викопуючи з-під землі, витягаючи на поверхню, випихаючи на світло дня, — люди в остаточному підсумку неминуче отримують відхилення від ідеального прототипу: первісна сліпуча краса тьмяніє, а нерідко й калічиться в боротьбі з тупим опором фізичної матерії. Акурат таким є і процес написання вірша, і добрий поет, на моє глибоке

переконання, — це «всього-навсього» той, хто потрапить, у процесі переведення («транспонування») ідеального прототипу вірша в слова людської мови, завдати йому якнайменшої шкоди, — той, у кого найгостріший слух і найрозвиненіший мовний апарат (розуміється, на те, щоб належним чином їх розвинути, нерідко доводиться життя покласти, не згадуючи вже про легіон інших проблем, які чигають на поета...). На відміну від прози, поезія є не стільки продукт чистішої послідовної індивідуальної праці, скільки — насамперед! — стихійна музична субстанція світобудови, отой, за Біблією мовлячи, «вогонь буття», який об'являє себе — устами обраних до мови. Інакше кажучи, щоб зрозуміти поезію, треба бути у своїх філософських настановах хоч трохи платоніком. Власне такими несвідомими «платоніками» і є діти-«плагіатори». А ще — самі поети.

Ця «платонівська» настанова недвозначно вгадується в їхньому ставленні до власних творів, що, по правді, рідко коли сприймаються ними за предмет посідання — радше за щось, що опосідає їх і чим, відтак, не дуже-то випадає хизуватися — хіба що, вряди-годи, поталанить віддати ідеальний прототип вірша з тією граничною точністю, на яку взагалі дозволяє недосконалість людської мови: то хвилини їхнього найвищого злету, які тільки й дають їм справжнє щастя, але навіть тоді вони куди менше пишаються собою («От що я зробив!»), аніж — дивуються з себе («От що мені вдалося!»), безперечно й піднесені, і захоплені, проте в глибині душі завжди й трохи неймовірні: «От що мені вдалося!» зараз-таки обертається питанням — «Як же це мені вдалося?» (до того ж, на відміну від якої-будь іншої праці, у цій не існує жодних гарантій, що наступного разу «вдасться» так само), — а в особливо вдатних випадках доходить і до геть відстороненого зачудування: «Та невже ж це справді я написав?..» Та певно ж, що не ти, яким є тепер-і-тут, живий обивателю з крові й кости, — не ти, а та частина тебе, яка становить розкритий орган «інфраслуху», наставлений на невчутну хвилю. Твоя особиста заслуга тут — що тримаєш це «вуху» відкритим, не даючи йому загниїти, захараститись повсякденним житейським намулом: ті, кому це не вдається, рано чи пізно невідворотно обертаються на дезертирів поезії.

Проте ще показніше впадає в око «платонівська» настанова у ставленні поетів до чужих віршів. Чим іншим пояснити, наприклад, виникаючи в багатьох палючу (і таку ж невинувато альтруїстичну!) потребу від часу до часу віддати чужомовний вірш чи строфу, що зачепили уяву, — своєю рідною мовою? Це потреба абсолютно тієї ж природи, що й наївна дитиняча хіть привласнити улюбленого віршика, своєю рукою списавши його на папір і тим подолавши, знявши його «чужорідність» — достосовуючи її до ритму власного дихання й серцебиття. Подібно й чужорідність мови оригіналу — муляє, тисне дискомфортом, тимчасом як сам вірш, замаскований тією «сторонньою» мовою, відчувається «своїм», тобто таким, що його «і я міг би» оригінально написати (чи — запереленгувати, зафіксувати?), і тільки волею випадку він вигулькнув раніше озвучений — в іншій мові. Тому, гадаю, лиш почасти можна визнати рачію Анні Ахматовій (сповна наділеній змислом поетичної правоти — більше, ніж будь-хто з відомих мені поетів нашого століття), коли в одному з віршів вона запитувала, як їй здавалось, цілком риторично: «И если я умру, то кто же / Мои стихи напишет вам, / Кто стать звенящими поможет / Еще не сказанным словам?» Скрупулятивно точна відповідь на це питання мала б бути: по-російськи — либонь, і справді ніхто, але щоб «ніхто в світі» — то таки неправда. Природа ніколи не ризикує так безоглядно, аби накинути лиш одним-єдиній душі з-посеред цілого людства послання, якого ніхто інший не годен переказати, — вона завше норowitz тримати в запасі ширше віяло можливостей вибору. «Оригінал», що його належить оприявнити в словах, — отой ідеальний прототип вірша — може зоставатися для різних, розведених у просторі й часі, поетів незмінно тим самим, геть і у своїй образній тканині, проте «готові», втілені в словесне м'ясо вірші, написані «з нього» — темного, вислизаюче-невловного й тим дражливого, — вийдуть, звичайно, зовсім несхожими між собою — вже хоча б тільки коштом відмінності в мовах написання. Якби це було не так, міжмовний поетичний переклад був би в принципі неможливим, — адже єдиною мислимою підставою для такого несвітського зухвальства, як убивство поетичного оригіналу з тим, аби використати його як енергетичного донора для «пересадки» в іншу мову

та створення в ній цілком нового вірша, може бути — от власне що тільки вроджена *конгеніальність* двох поетів, автора й перекладача: читай, їхня питома, генетична настроєність на одну й ту саму поетичну «радіохвилю».

Гадаю, все, дотепер сказане, може слугувати зайвим доказом тієї простої істини, котру безліч разів, на безліч ладів — відмінювано, повторювано, вношувано в підручники, заучувано напам'ять мільйонами студентів, а однак, попри все, і далі трактовано з певним відтінком недовіри, а саме: поезія є не що інше, як природна функція мови, або — ще точніше — гранична повнота людської мовної потенції, ліміт, за яким — хіба що вже лиш мова янголів (чи, може, музика? чи — мовчання? у кожному разі — «нема слів»...). Власне тому, «хай не зостанеться в світі поетів, та поезія буде завжди»: поки існує мова. І тому, до речі, стосовно поезії абсолютно не спрацьовує традиційний поділ на «великі» й «малі» літератури: велика поезія (і, відповідно, «великі пости»!) може з'являтися навіть у мовах, що опинилися на межі зникання, — мовах, у своєму соціальному функціонуванні занадто обтяжених, ущемлених і недорозвинених, аби породити повновартісну прозу, — а от на поезії таке драматичне мовне становище не позначається аніяк! Приміром, сьгоднішня білоруська, на загальну думку, з-поміж усіх слов'янських мов перебуває в найбільш загроженому стані, — але, незважаючи на вкрай обмежене рідномовне шкільництво й супровідне катастрофічне зменшення читацької аудиторії, знекровлена й ослаблена білоруська література може похватилися принаймні одним, без перебільшення, блискучим поетом, Алесем Разановим — поза сумнівом, одним із найліпших поетів на теренах сучасної Центральної та Східної Європи. Інший приклад дає гельська мова, зовсім несподівано вибухла в 90-х роках творчістю Нуали Най Доннейль, поетки просто-таки приголомшливої музичної потуги (позаяк по-гельському не знаю ні слова, суджу головним чином з авторського звучання її поезій, за яким стежила з підрядними англійськими перекладами в руках, доглибно вражена непідробно-«нутряним» інтонаційним розмахом почутого: взагалі, за моїми спостереженнями, саме автентична музика вірша насамперед, іще *до* всякого розуміння, з місця дає читачеві —

або, як у моєму випадку, слухачеві — найбільш незаперечне свідчення внутрішньої сили твору, його, по-народному б сказати, «пугтері», і цьому враженню завжди можна довіряти). У певному сенсі до цього списку годилося б долучити й приклад української поезії 20-го століття: починаючи від 30-х років, українська мова, на всі лади споневажувана радянською державною машиною і ніколи не допущена нею до повнокровного обігу в усіх сферах життя, практично не мала шансів наростити всередині себе достатній потенціал для вичерпної про свій час епіки — роману (за винятком хіба історичного — жанру, що відкриває воістину неозорі, аж дух забиває, обшири для конструювання «вигаданої мови»: археографічних мовних стилізацій). Я вмисне цілком оминаю тут увагою політико-ідеологічну цензуру — навіть якби її не існувало, то й без неї література приречена була задихнутися сама в собі, наслідком самих лише мовних утисків. За цих обставин поезія виявилася єдиним жанром, спроможним вижити й розвинутися наперекір усьому: сливе всі скільки-небудь значні здобутки української літератури радянського періоду належать до поезії.

Така подивугідна живучість пояснюється тим, що поезію навзагал мало обходить те суспільно-історичне тло, на якому розгортається почуття. З незапам'ятних часів її, по суті, одинокою «темою» незмінно залишалися дві речі, котрі й складаються на сущий і самовитий «вогонь буття»: любов і смерть (дозволю собі нагадати, що первісними ліричними жанрами були — любовне заклинання і погробове голосіння). Звертаючись до світу (до Бога? до майбутнього? у простір?) зі своїм сокровенним під ті хвилини, коли цупка тканина повсякдення нагло рветься, оголюючи сховане за нею палаюче ядро якихось вищих смислів і значень, людина дійсно-таки, мала рацію М. Цветаєва, не потребує при цьому посередників (відомо, наприклад, що в таборах ГУЛАГу й на фронтах Другої світової війни молоді люди, виховані радянською школою, з усім приналежним комплексом войовничого атеїзму, часто читали вголос улюблені вірші — замість молитов, котрих уже не мали де навчитися: то були єдині приступні їм *магічні* слова — слова, неомильно відчуті як засіб прямого й безпосереднього спілкування людини з Невідомістю; між іншим, цей приклад міг би

трохи прояснити західній публіці справдешні причини популярності поезії в країнах комуністичного режиму: вона заміняла собою всі інші, заборонені прояви свободи духа, і, по-моєму, вже самого того факту, що така грандіозна місія виявилася їй до снаги, мало б вистачити для її — не просто апології, а довічного обожнювання, всіма й повсюди).

Нарешті, з-поміж усіх літературних жанрів поезія найбільш невибаглива щодо умов свого народження, — якщо для написання роману конче необхідно мати, як мінімум, вільний час і гроші на задоволення підставових життєвих потреб, поки писатимеш, — отже, як не крути, а певний, хай і скромний, обсяг соціальних привілеїв, — то поезії навзагал притаманна питома, чудесно демократична незалежність від імовірної ласки чи неласки суспільства: вона може писатися в тюремній камері, у вагоні метро, на ходу серед вуличного натовпу тощо, бо закрючується сама собою, стихійно-природно, як сама мова, і в цьому її величезна незнищенна сила.

Інші літературні жанри можуть собі з плином історії виникати, розквітати й занепадати, але поезія, хай яка текуча й мінлива у своїх формах, пребуде допоти, допоки люди — людьми. Взагалі, першим у історії поетом мусимо вважати хіба не кого іншого, як прабабька Адама, котрий, пам'ятаємо, перший дав перед Божим лицем імена доти безіменній «польовій звірині і птаству небесному». Якщо ж розуміти тут звірину та птаство не в прямому, а в переносному значенні, — як таємничі неназвані химороди, котрими кишить наш внутрішній світ, — то цей біблійний вірш виявиться найточнішим і найуніверсальнішим визначенням самої суті поетичного мистецтва: воно є мистецтвом чистого пойменування — докопування інструментом мови до надр передсвідомості з їхніми посплутуваними кореневищами безтямних почувань, снів і марень, з тим, аби ввести те все в коло «денної», відтепер прирученої та ясно освітленої яви. Все неназване, непрояснене й незрозуміле — неминуче нас поневолює. Поезія — це обіцянка визволення (навіть якщо слугує для визволу виключно самим поетам!): вона дарує людині надію, що життя «в принципі», засадничо може бути опановане — хай не цілком, хай би лише у своїх найзначущіших хвилинних проблисках (звісно, це також ілюзія, адже, хоч як ревно силкуємося

вполювати ті самоцвітні хвилини в словесний невід, здебільшого вони нам таки вислизують...). Надія, проте, залишається — а в остаточному підсумку, тільки вона ж і важить.

Адамові я заздрю. По-справжньому. У його розпорядженні була — чиста, цілинно-незаймана, неторкана й незіпсута мова, ще не сплямлена жодним слідом надужиття. Нині, коли добігає кінця століття, що мало не всеньке сплигло під ганебним знаком торжества темної, «зворотньої» сторони «людського, надто людського» (півсвіту під орудою злочинних режимів — півсвіту в режимі мовчазної з ними колаборації...), наша мова — маю на увазі *всі* суцільні мови без винятку, не лише ті, котрі заражено тривалим впливом тоталітарного дискурсу, — постає такою екологічно занечищеною всіма явними й неявними різновидами брехні, що поезії, схоже, вже не під силу очистити її назад до пре-адамічного стану (бо якраз цим поезія і покликана займатися: всякий поет, опиняючись, на порозі творчого акту, віч-на-віч із рідною мовою, причім щоразу — «як уперше», — тим самим знову й знову повторює Адама, зобов'язаний, серед іншого, повернути заяложеним од вжитку словам їхній первісно чистий осяйний блиск). Байдуже, сталося те внаслідок ідеологічної обробки в тиглі тоталітарної державности, а чи під тиском іншої, по-своєму не менш потужної диктатури — глобальної рекламно-телесеріальної лоботомії, — але слова нашої мови більше не є безневинними та нешкідливими, і найгірше, що ми вже й самі не потрапимо з місця, «на око» відрізнити брехню від правди. (За цих обставин у новому світлі бачиться повсюдне прагнення письменників ухопитись за рятівного паса постмодерністської деконструкції: цитати, тобто «чийсь», авторизовані слова, все-таки задають хоч якийсь орієнтир чи принаймні підказку, з якого роду підробкою маєш до діла, — з ними гра провадиться на, сказати б, розміченому майданчику...)

Але найдивовижніше з того всього, на мій погляд, — що якраз тепер, у дев'яностих, дедалі більше людей по цілому світі вдається у віршописання, попри самоочевидну малоприбутковість такого заняття і той загальноновизнаний факт, що вірші сьогодні читаються, либонь, рідше, ніж пишуться. (За іронією історії, навіть екс-спікер українського парламенту, невиліковний

комуніст за культурою і мисленням, з'ясувалося, нишком грамузляє собі якісь тяжко патріотичні поеми про красу рідної природи.) Здавалось би, така тенденція увіч суперечить засадничим принципам функціонування нашої цивілізації — передовсім її сливе наркотичній залежності від *видимого*, незабарного й намацального зиску. Але в цьому, на позір нібито геть ірраціональному, масовому потягові до заняття, під кожним оглядом непожиточного, мені вгадується своєрідний прояв природної відпірності мови, щось на кшталт стихійної захисної реакції на ідеологічне забруднення: за таких умов безугавне розмноження поетичних текстів — талановитих чи нікчемних, різниці наразі не робить, — можна порівняти з прискореним поділом епітеліальних клітин на рані або з бурхливим продукуванням антитіл в ураженому лихоманкою організмі: хвора мова мобілізує свої ресурси в боротьбі за зцілення. Бо зцілити її має — поезія, і тільки поезія: ніщо інше не годне повернути нашим устам первісний природний смак самовитого слова.

І тут хотілось би окремо наголосити на одному вельми присутньому моменті. Я вже досить перед цим була набалакала про поезію як засіб прямого контакту з таємничою, непіддатною слову стороною буття та про те, як поезія проникає крізь грубу верству позірностей, сягаючи екзистенційно значущої серцевини речей. Але якраз ця властивість сьогодні робить її тим ущербнішою в очах так званих тверезих реалістів, а поетів змушує почуватися трохи ніяково, признаючись до такого сумнівного й чудернацького заняття. Адже ледь не все, пов'язане з таїною, нині владно посіли й успішно спрофанували масова культура й медіа. Всепроникні й усюдисуші, вони торгують вищезгаданим «вогнем буття» гуртом і вроздріб, доставляють його в лискучих кольорових обкладинках на полиці супермаркетів, упаковуючи й перев'язуючи, мов подарункові цукерки, у романи жахів, у екранізації творів Кастанеди, у розважальні документальні серіали про відьмацтво, про знахарство, про віртуальну реальність, про полтергейст і бозна про що ще, тож найменший натяк на будь-яку «таїну» нині закономірно сприймається з більш ніж підставною підозрілівістю, а такі слова, як «душа», деінде поза церковним муром

звучать у кращому разі кумедно (у гіршому — просто непристойно). Ця субкультура спрофанованої тайни є, на мій погляд, одним із найлукавіших і найвразливіших у своїй непримітності ошуканств, виплджених нашою цивілізацією. Саме вона, поза всяким сумнівом, відчутно спричинилася до сучасного нехтування поезією та підриву її суспільного авторитету: поезія не тільки опинилася в пастці між світом суто матеріалістичних вартостей, з одного боку, і світом спрофанованої тайни, з другого, — її ще й невхильно випихають при тому з її власної території, пренахабно фальсифікуючи на випродажу її любовно плеканий зв'язок із незнаним і невимовним.

Певна річ, важко сказати достеменно, який відсоток постійних телеглядачів сприймає фальсифікат за добру монету. Всі погоджуються на тому, що масова культура лоботомізує свого споживача, але куди рідше береться під увагу, що вона, крім того, ще й невідворотно розтліває чуттєвість, накидаючи аудиторії цілком схибнуте «виховання почуттів». Людські почуття-бо потребують не менш ретельно виваженого догляду й тренування, ніж тіло, й ігнорування цієї сфери стало без перебільшення чумою сучасної цивілізації. На цьому тлі я тим більше схильна вбачати в повсюдному масовому наверненні до віршописання прикмету духовного здоров'я: це явище засвідчує, що, попри всі намагання, медіа все ж не спроможні задовольнити сокровенної людської потреби в осягненні прихованої сторони буття, ба більше, — що потреба в поезії, байдуже, свідомо чи несвідомо, завжди залишатиметься серед підставових для людської істоти — таких, як голод, чи спрага, чи потреба тепла й прихистку.

Отож повертаючись до зацитованого мною напочатку Антоничевого фатального питання — «хто ж потребує слів твоїх?» — можна сказати: з перелічених у вірші — дійсно, ніхто (запевне, ані «той, що чорні тюрми валить», ані «той, що тюрми береже!»), але тільки тому, що всі постаті з поетового переліку навмисне «контурно» сплоснено до якоїсь одної, чітко обмеженої соціальної функції: вони не виступають тут повнокровними людьми. Тимчасом глевкий досвід минаючого століття навчив нас, що навіть тюремний наглядач ніколи не є тільки тюремним наглядачем, — у кожній людині завжди

зберігається якась незатоптана часточка, яка, наколи її розгальмувати, пробудити до життя, ладна відгукнутись і зарезонувати в унісон із заворожливою музикою поетичних рядків, чий родовід навпростець сягає заклинань і плачів, викликуваних на світанку людства. Цей родовід пребуде вовік непорушним. Він — найпевніший доказ, що наша душа, скільки б її не бралось на глузи, не розбещувалося й не вминалося в порошок, — усе ще при нас.

При цьому втішному помислі мені наворачується на гадку одна танка, написана понад тисячу сто років тому, в середині IX століття, у Японії, жінкою на ім'я Оно-но Комачі. Маю цей вірш у перекладах усіма приступними мені мовами — англійською, польською, російською, навіть французькою й німецькою, якими насилу володаю. Я збирала ці переклади цілеспрямовано, рік за роком, наче вибудовуючи систему дзеркал, у невиразній надії, що, складені до купи, вони потраплять остаточно розвиднити мені в очу затуманенні різномов'ям обрис оригіналу — втім, оригінал я також розшукала, дарма що не знаю ні слова по-японськи: задля музики. Ось він:

hana no iro wa
 utsurinikeri ni
 itazura ni
 wa ga mi yo ni furu
 nagame seshi ma ni.

Японологи кажуть, ніби кожне слово тут наділене подвійним значенням: як у китайській скриньці, у кожному образі ховається ще одна скринька-метафора, чого, звичайно, не потрапить віддати навіть найконгеніальніший переклад. Мій власний, либонь, не витримав би жодної критики з боку фахових дослідників хейянської епохи, — але я й робила його виключно для себе:

цвіт вишневий
 облетів не зоставивши сліду
 о мій віку зникомий
 недвижно дивлюсь перед себе
 поглядом довгим як дощ.

Не вмію пояснити, чим ця танка так мене вразила — аж до потреби перекласти її по-своєму. Не знаю ні епохи, в яку вона писалася, ні тої країни — тодішньої, зарівно як і теперішньої. Знаю єдине: колись давно, одинадцять віків тому, була на світі жінка, яка одного разу, дивлячись на вишні під дощем, зненацька вгледіла: вони вже відцвіли, а вона й не завважила, коли саме, — і збагнула, що вона смертна. І через одинадцять віків я достеменно-точно знаю, що вона почувала тієї хвилини.

Здається, це найліпша апологія поезії, яку можу запропонувати вашій увазі на порозі нового тисячоліття.

СИНДРОМ ГАЛІЛЕЯ: КІЛЬКА ЗАВВАГ ДО ПСИХОЛОГІЇ МИТЦЯ СОЦРЕАЛІЗМУ*

Знята наприкінці століття поновна хвиля міжнародного інтересу до мистецтва тоталітарної доби літературу зачепила — чи не останньою з усіх мистецтв. Принаймні в нашій, посткомуністичній частині Європи, де соціалістичний реалізм ще не цілком перетворився на відмерлу мінеральну верству культури (для України, як і для ще декотрих колишніх радянських республік, наприклад, донині не втратила актуальності проблема сталінських творчих спілок), здається, лише скандально несподівана Нобелівська премія Даріо Фо, котрий навпростець покликається на Маяковського й Брехта як на своїх попередників, змусила інтелектуалів по-справжньому, хоч і вельми нерado, звернути свою увагу в бік того історико-літературного феномена, що його вже було, поспішно і з полегкістю, запхано кудись у маргіналії, — як виявилось, завчасу.

Заспокоївшись, було, на тому, що тоталітаризм убиває літературу *ab definitio*, силою тої простої обставини, що перекриває, на всіх рівнях, канали для незалежного індивідуального помислу, і що, відтак, залишена нам у спадок чисельно величезна література (чи «паралітература») 30—50-х років є немовби, послуговуючись

* Доповідь на українсько-німецькій конференції «Бертольд Брехт і К⁰: Жити й вижити у ХХ столітті» (Київ, 6 квітня 1998 р.).

перифразом із Орвелла, бібліотекою «некнижок», тобто книжок, які, хоч фізично й існують, але в читашкій свідомості, на правах духовної реальності не існували ніколи, ми волиємо, власного душевного спокою ради, заплющувати очі на той дразливий (і на позір непояснений!) факт, що деяким літературним явищам — не тільки подинчим творам, і не тільки подинчим авторам, а радше певному *різновидові* авторів — таки вдавалося «проскочити» крізь хай яке щільне сито естетико-ідеологічної «докси» соцреалізму без видимої шкоди для мистецької вартості їхніх творів (дарма що свого часу Ч. Мілош, у тих розділах «Поневоленого розуму», де проаналізовано чотири письменницькі долі й відповідно чотири типи мистецького самопоневолення, з відчайдушністю гравця-ризиканта поривався довести якраз протилежне). Приклади не тільки найпоказовіших під цим оглядом (що тим традиційно слугували режимові на, сказати б, культурне самовиправдання в очах решти світу) Б. Брехта й В. Маяковського, а й менш «хрестоматійних» для соцреалізму, одначе, у своїх національних літературах, не менш успішних авторів типу Мілошевого «Дельти» (К.-І. Галчинського), — а такого знаходимо геть і в тодішній українській, майже впень знищеній сталінізмом (і досі звідтоді не сповна ще реанімованій!) літературі: це Іван Кочерга, — всі ці приклади, зібрані до купи, мимохіть насувають припущення, що тоталітаризм, навіть у його найрозвиненішому, сталінському варіанті, все ж необхідно резервує за мистецтвом певний психологічний «люз», у якому автор може побутувати, не надто, за висловом того-таки Маяковського, наступаючи на горло власній пісні. Метою цих нотаток і є спробувати з'ясувати, який саме психологічний тип автора має при тоталітаризмі шанс на творче виживання, або, формулюючи ширше, — який психологічний тип автора виявився реально запотребованим добою масових суспільств.

Брехт тут достачає особливо влючний матеріал — не лише власне художніми, а ще більше, теоретичними текстами, у яких охоче, розлого й багатослівно рефлектує над своїм *методом* (NB: цей останній термін упроваджено в обіг саме марксистською естетикою — на місце «напряму» чи, скажімо, «стилю»: соціальні теорії також по-фрейдівському «прохоплюються» про свої істинні

наміри отакими термінологічними обмовками, і за названою — «метод» замість «стилю» — легко прочитується принципово антиромантичне, раціоналістичне розуміння мистецтва як галузі індивідуального виробництва зі своєю специфічною технологією, ноу-хау, котрим треба тільки поправно оволодіти, щоб законно й підставно здобути кваліфікацію — я замалим не сказала «диплом» — «інженера людських душ»).

Тут відразу варто відзначити, що різним видам і жанрам мистецтва виявилася притаманною і різна міра сумісності з тоталітарною естетикою. Можна відчувати відразу до тоталітарної архітектури, але не можна заперечувати, що вона таки існувала як самоцінний мистецький напрямок, як окремий спосіб естетичної організації простору за законами життя маси (це переконливо показав Е. Канетті в гарній книжці «Hitler, nach Speer»). Те саме стосується і деяких інших візуальних мистецтв, від мозаїчних панно (як елемента тої-таки архітектури) до кінематографа включно, тоді як що ближче на шкалі мистецтв до полюса виражальності, до «Я»-суб'єкта на противагу «Ми»-суб'єктові, то явніша «смерть жанру». Так, «тоталітарна лірика» — у принципі, оксюморон, і спроби зробити поезію прямою мовою маси («150 000 000 мастера этой поэмы имя... 150 000 000 говорят губами моими», — В. Маяковський) закономірно призвели одно до переходу на «нюспік» римованих, у ритмі маршової ходи, пропагандистських гасел. Навіть тичининське «Партія веде», текст, без жодної іронії будь сказано, під цим оглядом без перебільшення геніальний — абсолютно безособовий і безмежно «відкритий» для подальшого анонімного доповнення черговими біжучими закличками (ідеал поезії, згодом зреалізований китайською «культурною революцією»), — звучить усе ж таки двозначно, місцями аж до автоіронічності, власне коштом неунікненної смислової самостійності його звукової сторони: той самий ритм, бездоганно-точно вистуканий 16 разів підряд, неминуче створює, замість ефекту зомбуючого заклинання, гротесковий образ калатала в руках ідіота. Брехт демонструє далеко тонше розуміння тоталітарної поезії, коли пропонує взагалі вивести її з трудноконтрольованої розумом інтонаційно-звукової сфери, взявши

під юрисдикцію чистої пластики, — схрестити з архітектурою, вкриваючи стіни станцій московського метро та могили революціонерів викарбуваними на мрамурі і, відтак, насамперед *візуальними* віршами, що прославляли б «діяння великих поколінь». Утім, ще послідовнішим у цьому питанні од Брехта виявився інший митець, дарма що свого часу визнаний фахівцями за невдачу, — а саме, А. Гітлер, який планував вирізьбити на стінах гігантської Тріумфальної арки Берліна 1 млн. 800 тис. імен німців, полеглих у Першій світовій війні, і ця ідея, безперечно, краща за Брехтову: майже два мільйони імен підряд — це, безумовно, і дуже сугестивний, експресивний та імпресивний водночас, силою позаконтекстового фактора, поетичний текст, і ота «пряма мова» «маяковських» 150 мільйонів, для якої вже цілком не потрібно «губ» когось одного, не потрібно *автора*: сказати б, межа поступу, ліміт функції «тоталітарної лірики», до якого ні Тичина, ні навіть Брехт уявою не сягнули — застрягли на півдорозі.

Трохи ліпше склалися стосунки з тоталітарною естетикою в епосу — хоча класичний соціальний роман, дитя громадянського суспільства, у межах цього канону таки внеможливувався: герой, позбавлений, бодай у межах власної біографії, шансу на соціальний вибір, уже не є власне-романним героєм (простіше висловлюючись, де є міліцейська прописка, там не може бути класичного повноформатного роману). Але існує один рід літератури, у якому роль екзистенційного індивідуально-вольового первня (байдуже, явленого «від автора» чи «від героя») вдається мінімізувати без принципових художніх втрат, — рід, у якому слово виходить за межі себе, втрачаючи самодостатність, міліє-сплощується само в собі, захищаючись од клаустрофобії та відповідно заступаючи свій внутрішній, текстовий простір — екстериоризованим простором агори (зали, стадіону і т. д.), а свою іманентну виражальну експресію — експресивною пластикою акторського тіла: це драма. Тільки в драмі «закони жанру» в принципі допускають стовідсоткове авторське улягання каноніві, залишаючи при цьому для індивідуального творчого самовираження вузький прошарок сутої фактури, «форми» (канал «як» — коштом «що»), де на передній план висувається суто ігрова сторона творчости.

компенсуючи й надкомпенсуючи всі інші (тобто безкорисливість і насолода як підставові характеристики мистецької діяльності зберігаються, але майстерність важить непорівнянно більше за чуттєвість: проживати писане на рівні власного душевного досвіду не обов'язково). Тому, щоб писати під «соціальне замовлення», не вчиняючи наруги ні над собою, ні над природою мистецтва, письменник тоталітарної доби має, в ідеалі, бути — драматургом.

Бреخت може слугувати тут за модельний взірець — порівняно з Маяковським чи навіть Галчинським (не кажучи вже про Кочергу) він просто щасливчик, ніби самим провидінням призначений на свою роль у драмі великого гріхопадіння світової літератури ХХ століття. По-перше, він раціоналіст, шанувальник суто інтелектуальної комбінаторної гри, не дарма з молодих літ залюблений у детективні романи (жанр, високо цінований ним за «схему») і найменше схильний покладатися на свідчення самих тільки почуттів: в одному з критичних фрагментів середини 30-х відверто заявляє, що «почуття можуть бути так само хибними, як і думки», і теза ця є куди революційніша щодо старої естетики, ніж може видатися на позір. З одного боку, щоправда, тут недалеко втеклося від біблійного «якщо твоє око спокушає тебе, то вирви його» (іманентно передбачається, що критерій «істинності» почуттів задано «згори»), з другого ж — реалістичну літературу почуття традиційно цікавили не тим, «істинні» вони чи ні, а тим, наскільки нехитно виказують істинну сутність їхнього суб'єкта — конкретного героя, живої людини з плоті й крові: якщо, як каже українське прислів'я, один плаче, бо рідка юшка, а другий — бо рідкі коралі, то для реалізму це ніколи не означало, що в другому випадку сльози «хибні», а лиш те, що одні й ті самі сльози, у разі вони ширі, по-різному характеризують обох безшасників. З поділом почуттів на «істинні» й «хибні» *безвідносно до носія* поняття широти (здаймо славетну Франкову прескрипцію поетам: «Най будуть ширі, ширі, ширі!») взагалі позбувається сенсу — у тому числі і як вимога до автора, — і естетика робиться тотально прагматичною.

Цей прагматизм як питому життєву філософію — невитравний нахил оцінювати всіх і все з погляду ймовірної вжиткової користі — ще у 20-ті спостеріг у Брехтові той-таки Е. Канетті, натоді

зовсім юний і, за його власним зізнанням (у книзі «Смолоскип у вусі»), вельми неміло цією рисою вражений*. Вловлені ним у голосі Брехта «хвалькуваті нотки» при розповіді про отриманого від фірми «Штайер» автомобіля — за написаний для рекламного конкурсу вірш, — були, поза всяким сумнівом, «ширі» в найстаро-світськійшому значенні слова. Втім, ставлення до своєї творчості як до чесного ремесла, плодами якого не гріх і похвалитися, коли за них добре заплачено, не містить у собі ще нічого спеціально «тоталітарного» й існує, побіч із «конкурентною» концепцією «богонатхненности» митця, стільки ж тисячоліть, скільки саме мистецтво (уже античність представляє його в цілком розвиненому, геть і теоретично відрефлектованому, вигляді). Проблема Брехта — як і цілого соціалістичного реалізму, і це ще на схилку 50-х відзначив А. Синявський у своїй хрестоматійній статті «Що таке соціалістичний реалізм», — криється виключно в його, сказати б, «непослідовності»: у прагненні водночас і «писати правду» (а не просто виготовляти твори, як черевики, на вигідне замовлення), і, як наївно освідчено Брехтом у трактаті «П'ять труднощів при писанні правди», писати її «успішно», сиріч «із розрахунком», загодя і наперед — «для когось, хто зможе її якось використати», — інакше, «хитро». Затиснений у лабета таких взаємовключних вимог, митець рано чи пізно неминуче опиниться перед доконечністю чимось жертвувати — або своїм авторським обов'язком перед «правдою», або соціальною «успішністю» твору. Тут-то й приходить йому на допомогу тоталітарна ідеологія, що раз і назавжди узурпує право на *всяку* «правду» й тим звільняє від споконвічного виснажливого примусу культури пошукувати її

* «Під його поглядом я почувся непотрібною річчю, принесеною до ломбарду, а в ньому побачив поцінувача, який міряє своїми колючими чорними очима, хто чого вартий... Брехт нічого так не цінував, як корисність, і всіма способами давав знати, до якої міри він зневажає „високі“ переконання». «...Був невисокої думки про людей, але ставився до них поблагливо, а цінував лиш тих, хто був йому потрібен. На решту він звертав увагу лиш остільки, оскільки вони поділяли його дещо монотонне уявлення про світ». (Див.: Канетти Э. Человек нашего столетия: Худ. публицистика. — М.: Прогресс, 1990. — С. 177—179.)

самотужки — тобто від перших двох брехтівських клопотів: бути мужнім, щоб сказати правду, і мудрим — щоб її розпізнати. Мати, замість «п'яти труднощів», усього три, до того ж менш обтяжливі, — завелика, для дійсно «широкого» прагматика, спокуса, аби їй протистояти.

І, нарешті, третій психологічний «кит» потенційного письменника-соцреаліста — гедонізм: у значенні нестак вульгарно-побутовому (таке теж можливе, чому ні, але не обов'язкове), як власне естетичному: Брехт безумовно й пристрасно *любить* свої безупинні інтелектуальні ігри, цей, близький за азартом до картярського, процес розумового виробництва, укладання нових і нових комбінацій із підручних елементів, який, за свідченням Е. Канетті, «не припинявся в ньому ні на мить» і становив сенс його життя («він постійно щось фабрикував»). Втіха, яку справляє йому (а відтак, закономірно, і публіці) цей процес, є для нього цілком самодостатньою (у «Малому органі для театру» він так і каже — «Далєбі, менш за все треба боронити приемність»), і гетатр таки ідеально відповідає цьому культові забави-для власне-літератури, «літератури для читання», а не для перформансу (крім, знов-таки, детективного роману!), категорично не досить бути *тільки* втішною (захопливою, дотепною і т. д.), від неї завжди сподіваються «чогось іще» («правди» — хоча б на рівні психологічної достеменности характерів і колізій), тоді як до театру, Брехт має рацію, існує одним-єдина прескрипція — справити глядачеві приемність «тепер-і-тут», причому, і це принципово важливо, досягти цього цілком дається виключно «внутрішньо-художніми» засобами (фабульною, мовною і т. д. грою), практично при ігноруванні «позахудожньої» дійсности. На таких засадах працює величезна частина ринкової масової культури, і єдина її відмінність від культури соцреалізму (бо грань тут вельми тонка) полягає в тому, що тільки в тоталітарному суспільстві чистий маскульт маскується «під реалізм», безальтернативно висуваючи себе на місце скасованої реальности («Кубанські козаки» — мюзикл, під професійним оглядом нічим не гірший од «Вестсайдської історії», і смисл його є агресивно антикультурним виключно тому, що в позаекранній дійсності «кубанських козаків» було

вже успішно виморено голодом колективізації: подібно й освенцімські оркестри цілком могли бути високопрофесійні за рівнем виконавської майстерности, і, строго кажучи, той, хто їх упровадив, з повним правом заслуговує на своє почесне місце в історії соцреалізму). Покладений в основу письменницького світосприймання на засадах головного пріоритету, гедонізм легко і, для самого письменника, безболісно-малопомітно обертається ескапізмом.

Саме три перелічені характеристики — раціоналізм, прагматизм, гедонізм, — і саме в означеній комбінації, творять, як бачимо, чудесно сприятливе тло для зовсім *органічного* переродження молодецьки-епатажного бунтаря-авангардиста (а так починали *всі* «Дельти» без винятку!) — у поштивого соцреалістичного класика з геть відімкненим, бо безпотрібним, почуттям реальности. Назву це «синдромом Галілея» — у цьому-бо образі Брехт доволі достеменно сконструював свій психологічний автопортрет згідно з повищою схемою і, хоч як би сам переогодом, у 50-ті, не намагався коментувати «Життя Галілея» (мовляв, воно й «не трагедія», і не «хвала чи прокляття»), — таки спробував самовиправдатися. Невипадково ним для цієї цілі обирається не митець, а вчений — той, хто добуває об'єктивну, безвідносну до людської «правду» суто раціональним, розмисловим шляхом; крім того, брехтівському Галілеєві широ залежить на тому, ким і як використовуватимуться результати його відкриттів (зазвичай з ученими таке буває нечасто), та й, умовно кажучи, виграти автомобіля «Штайєр» він непроти, не надто при цьому гребуючи засобами (підсовуючи, наприклад, легковірним Венеційським властям імпортованого з Голландії телескопа як власне відкриття), так що ким як ким, а кабінетним диваком «не від світу цього» його аж ніяк не назвати... На додачу Брехт раз у раз підкреслює його гедонізм, і зовсім не тільки стосовно вина чи печених перепілок, — як слушно заважає новообраний папа, Галілей і мислить насамперед «задля чуттєвої втіхи». Його відречення, в остаточному підсумку, себе таки виправдовує — як ціна, заплачена за «Бесіди», котрі мають «скласти основу нової фізики» і котрі вдячний учень у фіналі конспіративно вивозить за кордон: краще мати руки забруднені,

ніж порожні, — ця істина тріумфус по-брехтівськи, фабульно, і всі прикінцеві покайні монологи Галілея не годні заслонити її тріумфу. Маємо тут до діла з поширеною ще й на пам'яті підрадянської інтелігенції філософією, яка, проте, як знаємо, історично себе не виправдала: у шухлядах теоретиків (і практиків!) компромісу таємних епохальних рукописів так і не знайшлося — «забруднені руки» виявились одночасно й «порожніми». Брехт написав те, у що хотів вірити, — ту правду, яку вважав і «корисною», й гідною розповсюдження, і вона справді розповсюдилася (ще в 1970-ті «Життя Галілея» аналізувалося в СРСР ліберальними інтелектуалами ледь не як керівництво до дії, а українська інтелігенція навіть витворила була свій власний «міф Галілея» — Олесь Гончара як автора «Собору»), — тільки от щодо «користи» розрахунок не справдився...

Тоталітаризм, принаймні в Європі, наразі відійшов у минуле. Нинішні «Дельти» — занурені у всепоглинальні інтелектуально-стильові ігри прагматики-гедоністи, що добре навчилися, **як** сказати, але не знають, **що**, бавляться на постмодерному звалищі цитат, ремствуючи на фінансові труднощі: вічна резервна армія мистецтва для рекрутування нових Галілеїв. Спокуса лишається в силі — справа за вербувальником: двадцяте століття вже навряд чи висуне нового. Почекаємо на двадцять перше.

**КІМНАТА СТО ОДИН:
У ПОШУКАХ УТРАЧЕНИХ ДВЕРЕЙ**
**(зі щоденника певної В. Сміт
за п'ятдесят років після «1984»)**

**ВИЗВОЛИТИ МИНУЛЕ ВІД МАЙБУТНЬОГО?
ВИЗВОЛИТИ МАЙБУТНЄ ВІД МИНУЛОГО?**

— «Хто керує минулим, той керує майбутнім; хто керує теперішнім, той керує минулим», — слухняно проказав Вінстон.

— «Хто керує теперішнім, той керує минулим», — повторив О'Брайєн, схвально кивнувши. — То на вашу думку, Вінстоне, минуле реально існує?

Вінстон знову почувся безпорадним...

О'Брайєн ледь посміхнувся.

— З вас кепський метафізик, Вінстоне. Досі ви ні разу не замислилися над тим, що значить «існувати».

⁷ Авторизований переклад есею, писаного на Веймарський міжнародний конкурс (у підзаголовку — конкурсне запитання).

Сформулюю ясніше. Чи існує минуле конкретно, в просторі? Чи є десь таке місце, такий світ фізичних об'єктів, де минуле все ще відбувається?

Дж. Орвелл. «1984»

— І от звідтоді, — журливо провадив далі Капелюшник, — Час для мене й пальцем не кивне. І на годиннику все шоста... Тут завжди пора пити чай. Навіть посуд не встигася помити! Вип'ємо чашку й пересідаємо до нової.

— А коли дійдете до кінця, що тоді? — наважилася спитати Аліса.

Л. Керрол. «Пригоди Аліси в Країні чудес»

Днями моя товаришка — цілком іронічного розуму, ще й із досконалим смаком жінка — непомаму мене здивувала, виявившись палкою шанувальницею суперпопулярного в загальнонаціональному масштабі американського телесеріалу «Дім Мелроуз», призначеного, як я собі була гадала, бавити численне плем'я випханих на маргінеси життя бабусь і домогосподарок. Виявилося складніше. Сидимо в неї на кухні, п'ємо каву, і вона пояснює:

— Бачиш, зовні там у героїв усі проблеми наче й геть життєподібні — грошей нема, коханець покинув, з роботи вигнали: все як у людей. А от на психологічному рівні — сказитися можна, луснеш зо сміху!.. Уяви собі: баришня здуріла, підірвала будинок, де вони всі живуть, щоб усіх разом уколошкати, потім прийшла, вибачилась, і її знов раденько беруть до гурту — нічого, мовляв, з ким не буває! Або: лікар-хірург заміряється порішити коханку на операційному столі, причому, завваж собі, через гроші, її, звісне діло, рятують, він виїздить, насилу відмазавшись від суду, по двох місяцях вертається, сповіщає їй, що усвідомив, шкодує і кається і що вона найбільша любов його життя, після чого роман поновлюється, мов тобі ніде нічого! Тобто, які б жахіття з ними не коїлися — а там, по суті, самі жахіття, інтриги, лікарні, тюрми, банкрутства, живий чоловік пустився б духу десь так серії на третій, — в емоційній пам'яті вони їм аніяк не відбиваються, було й минуло, і не згадуємо про лихе... Пам'ятаються самі

факти — оце, мовляв, було, коли Джек забив свого брата, а це, коли жінка Біллі покінчила з собою, — але пам'ятаються виключно головою, не почуттями, у почуттях ціла та галастра завжди як новенька, кожної серії готова обтруситися й почати все спочатку. От би й справді так жити!..

Що ж тут такого надзвичайного, чомусь обурююсь я подумки, адже це, властиво, той самий бойовик, тільки в іншій обгортці, — Брюс Лі або Чак Норріс, лупцьований у фіналі смертним боєм, після завершального нокдауну (який неекранному, справедешньому тілові гарантовано вбезпечив би довічну інвалідність, та й то по багатьох місяцях лікарняного стаціонару) РАПТОМ героїчним зусиллям волі спинається на носі й голіруч порішає всіх своїх кривдників, хоч би їх була й чота. Навіювання (чи — самонавіювання?) простенької, але вельми втішної думки, заклинання-замовляння себе нею: буцімто біль — байдуже, фізичний чи душевний — існує тільки *в мить завдання болю* (а вже наступної хвилини — щезає, стирається, наче по натисканню кнопки delete), — сказати б, відмова болеві в тягlostі, виведення його з-під координати часу: вкрай дитинно- (або навіть тваринно-) подрібнене сприймання світу — дискретно, від епізоду до епізоду. Від серії до серії. Від з'їзду до з'їзду...

І тут, наче затонулий поплавок вибулькнув нагору («від з'їзду до з'їзду» — це ж із піонерського дитинства, з комсомольської юности: аршинні багряні літери на стенді в шкільному коридорі, гай-гай, не головою пам'ятається, ох не головою!), — клюнуло, потягло: так само «раптом», як недобитий Чак Норріс, я скинулася, виразно згадавши, з чим — гнітючим і прикрим — зчепився-склацнувся мені у свідомості ностальгійний вигук товаришки: от би й справді так жити!.. Я згадала добродія, що підсипавсь був до мене, рекомендуючись «давнім шанувальником», на якійсь «бомондній» імпрезі — чи то прем'єрі, чи фуршеті — з дешо фамільярною привітністю, з тицанням візитки (юрист високого рангу, атож, він-бо вже в літах, проте виглядає на досить підтягнутого) і — не інакше як за встійненою звичкою до обраности, «допуску», до користання, скрізь і всюди, зі «службового входу», — з довірчим покликанням

на колишнє знайомство з моїми батьками, що мало з місця відокремити його від безликого посполу «шанувальників» безіменних... І я дійсно спитала потім у мами, чи знала вона такого — М., і з'ясувалося, що чверть століття тому, страшного сімдесят третього року, у якому я була — переляканою дівчинкою, змушеною споглядати, як враз постарілого, розчавленого тата ведуть із квартири вниз по сходах люди у військових одностроях, власне цей-от М. був асистував, і то вельми ревно, при допитах моїх батьків у КГБ — шойно вбитим у пір'я випускником-стажистом, який до того ж збирав матеріал для дисертації про дисидентів (котру, судячи з нинішнього стану його правничої кар'єри, своєчасно й успішно захистив). Незбагненно, тільки й посміялися з цього приводу ми з матір'ю (батько, скроений, як усі чоловіки, з крихкішого матеріалу, посміятися вкупі з нами вже не міг: він помер близько двадцяти років тому, невдовзі після того самого арешту), — незбагненно, пощо ж усе-таки негідникові знадобилося тепер налазити мені на очі, нагадуючи про своє кагебістське минуле людям, котрі, хай би й опосередковано, мали б, як-не-як, уважатися його жертвами?

Подібний казус, тільки в геть уже анекдотичній формі, наводить Солженіцин у «Архипелазі ГУЛАГ»: конвоїр-сибіряк, що виселяє у Сибір естонську родину, по кількох роках, демобілізувавшись, зустрічає їх там-таки, у Сибіру — і широсердо тішиться: «Вы меня помните?», — та й цілий «Жарт» Кундери, властиво, про те ж саме, і взагалі така-от зустріч, умовно сказавши, «ката й жертви» впродовж певного часу складала трохи не наскрізний, за Бахтіним висловлюючись, хронотоп східноєвропейської літератури — у добу, коли «постсталінські» інтелектуали зарівно Заходу, як і Сходу водно живили юнацьки-світлу переконаність, буцімто від минулого можна визволитись остаточно, зцілитись, як од пранцюватого духу, хай би навіть і хірургічним способом — ще одним Нюрнбергом, ще скількома загальнонаціональними покаяннями на германський взірець (до початку 90-х ця вперто законсервована переконаність встигла добряче протхнутися і, опріч судорожних подригів у вигляді кількох достатньо безмисних

законів про люстрацію, на жаль, нічим більше європейську цивілізацію не збагатили). Для мене, котра прийшла на світ, коли писались «Архіпелаг» і «Жарт», а в доросле життя вступала, коли «кати» сквапненько опановували мову «жертв» і, не змигнувши оком, врочисто вручали їм, навзамін таборових термінів, ордени «за заслуги перед батьківщиною» (причём тамті — брали, не відмовлялися!), така «зустріч» уже не становила ні моральної, ні естетичної проблеми, загадковою залишалася тільки — як і давніше — здатність певної породи людей до суто орвеллівського «двоєдумства», до геть незворушного розтину власного життя на «тоді» й «тепер»: *тоді*, мовляв, були такі часи, *тепер* — інші, *тоді* доводилося розмовляти через стіл слідчого, а *тепер* можна й привітлик переказати, і дуже навіть доречно воно випадає, — та, зрештою, сповістило б *тоді*, у сімдесят третьому році, під час допиту, радіо в кабінеті, що за ніч зайшла радикальна переміна політичного курсу, так вони, либонь, там-таки, на місці, повиходили б із-за столу ручкатися з моїми батьками, вітаючи їх із фортуною розв'язкою, — чом би й ні, скоро Океанія тепер воює з Остазією, а Євразія — союзник?..

Цю таємничу здатність «перемикати кнопки» (delete!) я звикла була трактувати як питома породження тоталітарних режимів, що обертають всякого соціально активного індивіда на виконавця містифікованої гуртової волі й тим немовби скасовують, раз і назавше, проблему особистої відповідальності. Але ніколи досі мені не спадало на думку пов'язати її з макоцвітною мильнооперовою філософією *забування травми*, із цим стлумленим зітханням доброї половини людства: «От би й справді так жити!..» Господи, таж — жили-бо! Саме так, не інакше, і живуть собі й далі — незгірш од яких-небудь вигаданих Голлівудом «Мелроузівських» біороботів (чи не тому й популярних так понад міру власне в моїй країні, котра врешті облишила всякі спроби якось дати собі раду зі своїм непосильним минулим?).

Розумію, відкриття не бозна-яке, — хто тільки цього «велосипеда» у ХХ столітті не об'їжджав був, від Х. Ортеги-і-Гасета й Е. Канетті до І. Адорно з Ганною Арендт, — що по жодному з тоталітарних режимів «окремою ухвалою» не обійтися, що це хвороба

не соціально-психологічна, а куди серйозніша — антропологічна, цивілізаційна... А однак, либонь, ніколи ще з такою потворною одвертістю, як тепер, наприкінці століття, не випирав назовні один із центральних «уражених нервів» цієї самої цивілізації — її прирощений **конфлікт із часом**: як із минулим, так і з майбутнім. Потреба «виправити минуле», або й геть відчепити його («лихе»), як вагон од состава, у інтересах «світлого майбутнього» — лиш одна з форм оприявнення цього конфлікту. Відтак пригоди комунізму, хоч як цинічно це може на позір прозвучати, — то лише грандіозна «мильна опера» історії. Розуміється, декорації не бутфорські, справдешні, і тіла живі (після нокдауну чогось не підводяться...). — але ж, з іншого боку, і сотні мільйонів дітлахів, по шість годин денно поглинутих спогляданням якого-небудь Птаха Мак-Гайвер, котрий знай шосерії відроджується з попелу, ніхто, здається, не потурбувався належним чином застерігти, що все це діється «забуцім», ненасправді?.. А дітлахи хутко підрастають — не встигаєш оханутися, як вступають у той вік, коли притьмом пече переробляти світ, у разі він тобі не до внодоби¹. І яка, власне, різниця, керуватися при цьому одинадцятою тезою Маркса про Фейербаха, а чи з коліски любим серцеві образом незламного та нешадного до ворогів зуха-блондина?.. Стрілки-бо історичного годинника — наразі не зрушені, залякли. Ні в чому сутнісному, підставовому нашеставленні до світу порівняно з початком століття не змінилося — ми й далі продовжуємо перебувати в тій самій часовій пастці, не помічаючи, що «відчеп вагонів» відбувається симетрично — з обох кінців водночас.

Визволити минуле від майбутнього?

Визволити майбутнє від минулого?

¹ А втім, і виростати вже, схоже, не кочне треба: поки я проваджу цінотатки, «світлова драма», як колись любили висловлюватися філософствуючі німці, підкидає новий наснажливий сюжетик — двико шведських малюків, 5 й 7 років, убили 4-літнього товариша — у бійці за велосипед. Так наймасовіше «культурне послання», адресоване сьогодні маленькому землянинові, — людину б'ють, їй не болить, — виявляється, всупереч сподіванням, бомбою якнайнезабарнішою, аж ніяк не сповільненою дії, і безмісно відрочене на безрік майбутнє вибухає вже просто нам під ногами...

От хіба єдине, що з'явилося нового, — то знак питання в кінці. Ще в шістдесяті там із певністю стояв би окличник. Я взялася писати ці нотатки — із вдячності до знака питання. У ньому проблимує — надія.

На запитання свого ката — запитання, на мій погляд, середохресне не для самого тільки роману, а й для цілої інтелектуальної історії ХХ століття, — чи минуле реально існує? — герой Орвелла (а вкупі з ним і автор) відповідає, нагадую, заперечно. Помилка фатальна, і зовсім уже непростима для людини, чия рідна мова — англійська, з її навдивовижу гнучко виробленими граматичними формами, призначеними вловлювати якраз «невідчепне», липке, зтяжне минуле — те, котре «все ще відбувається»: Present Perfect, Present Perfect Continuous... Але з Вінстона дійсно «кепський метафізик»: він живе виключно в щільному, речовому, речовинному світі, всуціль складеному з намацальних, змислово відчутних фізичних об'єктів, кожен із яких, байдуже, чи то ручного виробу шкельце з коралом, чи його власне тіло, підлягає знищенню в часі одним-єдиний раз і надалі не відновний (власне про цю-от неповторність-безцінність одиничного й товкмачить без угаву масовому суспільству ХХ століття, з усією мислимою невтомністю, бідолашна гуманітарна свідомість, і, певна річ, дуже добре робить, шкода лише, що намарне). Такий світопогляд вельми зворушливий і наперед усправедливлений якраз своєю прирожденною людяністю — проте, з іншого боку, у ній-таки й уразливий (перед стрункою системою О'Брайєнових аргументів Вінстон недарма беззахисний і безборонний), — адже, цілковито зосередившись на *предметі* (навіть якщо цей «предмет» — жива людина, одинока й смертна), годі спостерегти повторюваність *дій*, — усе, гай-гай, тої самої, тільки що на інші «предмети» скерованої.

Атож, на рівні одиниці історія не повторюється — шкляне прес-пап'є розбивається, В. Сміт помирає, і обоє робляться якраз тим «минулим», котре більше повік-віку не відбудеться, — але рука, що з розмаху шпурляє об стіну чиюсь кохану дрібничку,

але допит жертви перед наготованими на неї знаряддями тортур, — іншого дня і року, на іншій широті й довготі, — чом же вони все ніяк не зсунуться в минуле, чому цей кадр повторюється знову й знову, ніби натискувано не на «delete», а на «rewind», ніби історію «заїло», як платівку на програвачах мого дитинства? (Тут доречно згадати, що в деяких слов'янських мовах замість грецького слова «історія» вживається його «авторизований», внутрішньою логікою цих мов, переклад — «дії»: чи, бува, не тому, що якраз цим народам, упродовж тривалого часу утримуваним у стані пасивного підмету історії, на її задах, під перемінною орудою чужих імперій, більше од інших утямки власне її приголомшлива здатність «застрягати», монотонно розігруючи водно ті самі «дії» з різними — вже й не людьми, а поколіннями?)

Втім, і на рівні одиниці все теж нестак-то й просто. Подам лише два приклади.

У 1991 році, трохи чи не назавтра після прийняття парламентом моєї країни Декларації Незалежності, у тихому західному містечку — з тих, де є головна вулиця-стометрівка, і на ній шовчочо-ра бачиш ті самі обличчя, — до муніципалітету з'явився і зажадав легалізації чоловік, понад сорок років уважаний за небіжчика: виявилось, всі ці роки він — колишній вояк повстанської армії, що в часі Другої світової війни змагалася на два фронти, проти німців і росіян одночасно, а по перемозі Советів аж до початку 50-х партизанила в підпіллі, — безвилазно провів у рідному містечку, у підвалі власного будинку, де, опанувавши фах сестри-кравчині, живився, у прямому й переносному сенсі, з її рук: дістаючи од неї страву й виконуючи замовлення для її клієнтів, — а дихнути повітрям виходив ночами, крадькома (навіть щоб Е. Кустурица знав про цей сюжет, коли знімав свій «Андерграунд»: зайвий доказ немічності сучасного мистецтва перед лицем сучасної-таки реальності). Недавно мені трапилося навіч угледіти цього чоловіка. Він справляє враження вміло засушеного метелика з добре збереженим візерунком на крильцях: надзвичайно підібраний, ставний, худорлявий, з якоюсь безживно закостенілою військовою виправною — аж до сливе непорушного, як у класичному балеті, торсу... Навзагал відчуття містично-жаскувате — така собі Спляча Красуня,

розбуджена поділунком історії, — у якому часі він живе? І чому, власне кажучи, «мій» час слід уважати реальнішим, ніж його, — невже тільки тим, що таких, як як, переважна більшість (цей-бо, типово «о'брайєнівський», аргумент ніби доволі вже скомпрометовано історією ХХ століття)? Себто коли послідовно триматися точки зору одиниці (Смітового «матеріалістичного гуманізму»), то в цьому випадку доведеться визнати — або, що Друга світова війна тривала до 1991 року, або ж, або — що минуле таки «існує реально», найсправжнісіньким матеріальним чином існує, хай би і в не конче впізнаваному з першого погляду, формально перетвореному вигляді...

На підтвердження цьому — історія другої «одиниці», бабці, у 1986 році евакуйованої з зараженої Чорнобильської зони: там, в евакуації, старенька хутко й померла. Перед смертю, уже в агонії, вона вразила дітей і онуків напрочуд вимовним маренням — нічого подібного вони ніколи не чули від неї притомної: вмируша, за ахматовським виразом, «враз відкинулась» у 1933-й, рік українського геноциду — штучно організованого голоду, що забрав із найкращих у Європі чорноземів, за найскромнішими підрахунками сучасних істориків, від 7 до 10 млн. життів і, строго за Орвеллом, зостався похованим у печах Міністерства правди на півстоліття з гаком. Ні разу за весь свій довгий вік ця жінка не зважилася бодай слівцем прохопитись про пережите нею тоді, а от у передсмертному нестямі, у маячінні (ох, та чи ж у нестямі, справді? може, навпаки, безтямним маячінням радше годилось би вважати всі попередні 53 роки її німотного існування?) вона достеменно, живцем відтворила, увіч «програла» на «gewind» перед приголомшеними свідками цілу сцену тодішньої «комісарської хлібозаготівлі» — голосячи й виючи, ридма благаючи лишити в хаті хоч жменю пшона, мертвою хваткою чіпляючись за якісь траплені попідруч предмети з надсадним лементом: «Людоньки, рятуйте, хто в Бога вірує, корову забирають! Боже мій, Боже, в мене ж дітки малі, чим же я їх годувать буду!» і т. д. (випадок цей наведено в документальній книзі-меморіалі «Голод-1933»). Тут не тільки (як могло б видатися Вінстоніві Смігу, що кричав на ложі тортур, отже також, сказати б,

смертному: «Але як ви забороните людям згадувати?») — не тільки суто психологічний, і як такий цілком гідний уміщення в підручники, приклад передсмертної ломки півстолітнього механізму згнічення і витіснення пам'яті, — ні, тут дещо, за знаним виразом добре знаного автора того самого голоду, «посильнее „Фауста“ Гете»: адже бабусин 1933-й випорснув із «льоху» її свідомости — у 1986-му, по тому, як їй удруге забрано й ту ж таки «корову», і всеньке нажите майно, цим разом як таке, що «не підлягає дезактивації», але мотив незгурт і важить, важить — **повторюваність дії!** Дві епохальні (не лише в національному масштабі!) катастрофи, хронологічно вклавшись у засяг одного людського життя, зійшлися і захряснулись довкола «одиниці», мов мушлеві стулки, ув'язнивши її всередині без надії на вихід, — і ця-от безсловесна одиниця, змушена таким робом «замкнути», пропустити через себе струм історії, цілим своїм еством осягнула, вгадала, розпізнала те, чого наразі не розпізнали ні філософи, ні історики, ні бодай письменники (хоч цим останнім за фахом належалась би більша видюшість!) — а саме, внутрішню, структурну **близнюковість** цих розведених у часі катастроф: в обрисах 1986-го впізнала — 1933-й. Справа, отже, куди поважніша, аніж тлумачить нам підручник психології або навіть антитоталітарний трактат. (Задля справедливости, втім, зазначу: думку, що Чорнобиль — то відплата Україні за мовчазно похований голод 1933-го, мені доводилося чувати й від істориків — але тільки и виключно від віруючих, тобто думка ця в них не од знання — од віри.) Несамохіть напрошується висновок, що «продовжує існувати» — авжеж що видозміненим, а проте цілком, цілком упізнаваним — якраз проігнороване, «неосвоєне» минуле — те, на яке ми, негодні з ним упоратися, легкодухо заплюшуємо очі, подумки натискаючи на «delete». І щонайщиріше, найнезайманіше невігластво стосовно цього минулого — аж ніяк від нього не рятує, подібно як і в праві незнання закону не звільняє од відповідальности...

Але, якщо це правда, — тоді, милий Боже, які ж страхіття мусять чекати на людство вже в близькосяжному — рукою подати — майбутньому!..

Тому що в ігноруванні, «забутті лихого» наша, дарма що всуціль інформаційна, доба, схоже, переважила всі попередні, разом узяті.

Книжка, що я тепер читаю, — збірник статей польського журналіста Кшиштофа Лозінського, почасти видрукованих у «Gazecie Wyborczej»: про права людини в сучасному Китаї. Можна було б назвати її «Архіпелаг Ляогай»: майже все описуване є пронизливо, до одуру знайомим, все безліч разів нотоване в спогадах зацілілих свідків про сталінські 30—40-ві — про жбурляння людей за ґрати «за лотереєю» («за порушення правил вуличного руху!»), про катівські методи слідства, якими із заарештованого вибивається «зізнання», про організовані тлуми, що захлинаються по майданах і стадіонах, вимагаючи для підсудних «скажених собак» смертної кари, про «табори праці», перепрошую, «табори перевиховання працею» (так по-китайському), нівроку, моцне підґрунтя для «грандіозного економічного експерименту», що ним свого часу цивілізований світ так був захоплювався в постаті СРСР, а нині, крихітку стриманіше, проте й далі схвально розчулюється — у постаті Китаю, — про що там пак ми ще не чували? Ах так, подибуються і певні новинки — сталінська Росія все-таки НЕ постачала на Захід людського м'яса (втім, українську пшеницю в тому самому 1933-му — постачала, і прелюбенко, близько 1 800 000 тонн «скинула» за демпінговими цінами, отже, у метафоричному розумінні, ту ж таки людятинку, але — тільки в метафоричному, а це, як у дитячих іграх, «цур, не в число»), — у кожному разі, НЕ розбирала (мо', за браком приналежних технологій?) туші, прошу пробачення, трупи страстенців (та воно й не трупи, живі ж вони ще! — от де до решти заплутаєшся...) на тельбухи — не патрала своїх «зека» на продаж уроздріб західним клінікам (а от і преїскурантик — 38 000 DM коштує донорська легеня, 225 000 DM — печінка, а от яечник щось здешевів — усього 3000 DM, щоб за таку марничку та стільки тяганини?..): це вам таки, панство, неабищиця, це, нічого

не скажеш, вражає уяву (останній зворот ужито, розуміється, у суто риторичному сенсі, бо ж сучасну нашу уяву, давно «відключену» й зрадницьки втікаючу кудись усе далі у «віртуальному» напрямку, вже навряд чи кому пощастить чимось уразити). Оце ж, бачся, так вона, форма, і поновлюється в часі: вдосконалюється...

Втім, не юродствуючи лукаво, можна завважити й дещо присутнішу різницю. Все-таки всі головні документальні викриття сталінізму прийшли анахронічно, *post factum*, і ставлення до нього відсампочатку й вибудовувалось (наскільки підставно, то інша справа) саме як до минувшини, котра, мовляв, «не повинна повторитися» (чим прецінь дуже-таки спрощується моральна оцінка!), — тимчасом як у Китаї ця, на наших широтах із такими муками запхана до підручників історії, «минувшина» відбувається сьогодні й сю мить. Всі ці, пойняті дрібним ряботинням (передані по Інтернету!) знімки — обличчя загнужданої за горло «ганебною таблицею» дівчинки-студентки за хвилину перед розстрілом, люди, вкляклі на асфальті з руками за спиною врівні з поліцейськими вівчарками, всі ці, теж-бо якимсь одчайдухом-ризикантом сфотографовані трупи, трупи, трупи (чи, мо?, живі ще, «доходяги»?) — це продовжує діятися і поки я читаю, це *мій* час, *моє* життя (1994-й — що ж то я тоді була робила, того літа? ах так, розлучалася, подорожувала, писала книжку, 1995-й — купувала квартиру, і т. д.), це все тут, поруч, за яких вісім-дев'ять годин лету, — за вдалим висловом В. Шимборської, «все'дно що опостінь»... Почуття жаху, крижане почуття відступництва щодо *власного* минулого (та чим же я лілша од тих ситих-пешених «лівих» британців-французів, котрі в 30—40-ві затуляли собі вуха, шойно їм щось правлено за сибірські табори?!), — то далеко не абстракція: у літньому гардеробі, наприклад, я маю китайські черевички, легенькі й зграбні, а головне, перепрошую за мимовільний «чорний» каламбур, і справді *жахливо* дешеві (за даними Департаменту торгівлі США, з 99 назв імпортованих із Китаю товарів 64 виробляється в «таборах праці»), тож як було встояти, не купити! (Згодом я спитаю в товаришки-американки, розумниці й лібералки, доктора соціальної філософії, — чи знає вона особисто випадки,

коли в неї в країні бойкотовано китайські товари, — і несподівано вгледжу її непідробне збентеження, ніби я вчинила якийсь нетакт: та всі ми купуємо китайське, промимрить вона, ховаючи очі, — це ж так зручно, дешево...)

Авжеж, купуємо. Авжеж, носимо ці черевики й куртки з людської шкіри (хай би в якому завгодно метафоричному розумінні!), цілком по-людському-таки тішачись 50 %-ою (і більше!) знижкою, так що, мабуть, не варто скидати все на карб цинічним політикам і тіснозорим інтелектуалам: ціла наша цивілізація стоїть на тому, що по-англійському дуже точно йменується *immediate gratification*: незабарна, негайна — не стільки навіть «винагорода» (хоч і це також), скільки — вдоволення, угоноба: зараз же, тут і тепер (по суті, найістотніша і, сказати б, концептуальна хиба більшості сучасних диктатур, що не дає їм «вписатися» у вільний ринок, полягає у своєрідній есхатологічній ретардації цієї засади — нескінченному відсуванні «винагорода» на безрік, перенесенні її в якесь непевне, «тисячолітнє» «світле майбуття», із закономірним відтак попервах, при захопленні влади, опертям на молодь, для якої час іще становить цілком туманну абстракцію, і не менш закономірним, перегадом, опертям на карні органи — шойно масовий «ентузіазм чекання» вичахне, а вичахає він, як усякий соллом'яний вогонь, вельми хутко). Проблема в тім, що, за такого неподільного панування «принципу вдоволення», та ще й закріпленого всуціль дискретним, фрагментарним, «покадровим» мисленням, вшепленим аудовізуальною культурою (ввімкнув — вимкнув, заробив — купив², умер — закопали), ми геть не маємо рецепторів для хоч трохи безпосереднього сприймання всієї надпотужної, важучої і страхітливо посеїбічної реальності тої *дій*, що триває поза межами нашого життя, — отого грізного Present

² А в українській редакції, ще Є. Плужником свого часу запропонованій, і геть-то скромніше: «заробив — із'їв».

Perfect Continious історії. Відповідно ймовірні, і нестак-то й віддалені, і без калькулятора облічимі наслідки наших власних учинків

зостаються для нас суто умоглядними й тим мовби нереальними, так що їх можна з легким серцем «усунути з екрана», як непотрібні завади (у крайньому разі

підшукавши умоглядні-таки й виправдання), — а от 50 % знижка реальна, го, ше й як! — і гріє, і тишить, і бачимо ми, що добре воно...

...Щось укай чудернацьке, щось цілком уже неподобне коїться зі мною, поки я, з ногами вмовстившись у кріслі, читаю Лозинського, — точніше, не зі мною, а з моїм тілом, з чого не зразу здаю собі справу: з легким, відстороненим зачудуванням виявляю власну руку під халатиком, де вона настирливо обмацує і погладжує внутрішній бік стегон, з непідробним удоволенням вивіряючи їхню гладеньку, шовковисту пружність, чудовий натяг! — зненацька спалахує апетит (а від обіду ж не минуло й години!), і я, й далі з книжкою, чимчикую на кухню, не відриваючись від читання стуляю з хліба-сиру-овочів здорового бутерброда, вкидаю його до мікрохвильової печі й тут-таки, навстоячки, блискавично вминаю, все з тим самим незрозумілим, наче в реконвалесцентки по довгій недозі, загострено-радісним фізіологічним піднесенням — ніби вперше розкошуючи міцністю зубів, що перемелюють їжу, здоровою, хтивою заласністю язика й піднебіння, їх чудесною здібністю сповна відчувати смак страви, — чомусь прагнеться розруху, зробити кілька гімнастичних вправ абощо, — кожним своїм м'язом, кожніською пульсуючою клітинкою моє забісоване тіло безсоромно-щасливо волає, репетує, святкує, що — живе! живе!.. І, коли вдуматися, що може бути природніше, і от уже воістину безпосередніше за таку реакцію — здорового тілесного обурення у відповідь на гнітюче-безпросвітний, без цятки світла в кінці тунелю, перелік тортур і катувань, котрим у цю саму мить десь піддано інші, прецінь же незменш од мого живі та теплі тіла: відрухова, інстинктивна потреба негайно пересвідчитися, що все це діється НЕ ЗІ МНОЮ!!! НЕ ЗІ МНОЮ!!! Це НЕ МЕНІ вибивають із рота зуби й скручують руки до вивиху сугавів, це НЕ МЕНІ встромляють у піхву електричного кийка, врубаючи струм, НЕ МЕНІ на останньому місяці вагітності з розгону всаджують попід пупок 20-сантиметрову голку, щоб убити «позапланове» немовля, МОЄ — осьдечки воно, все при мені, дякувати Богові, справнісіньке, прегарно нарихтоване, а все ТЕ діється — З ІНШИМИ, НЕ ЗІ МНОЮ!..

Здається, це й зветься — «кімната сто один»?..

Можна, звісно, назвати й поблажливіше — звичайною людською слабкістю: кволла ж бо істота чоловік, беззахисний 60-кілограмовий клубок діткливої живої плоті, і як накажете йому не жартом завдати собі на плечі таке непідйомне знаття, і як же зважитись докоряти йому, що відвертається, просто відмикається емоціями від травматичної інформації — чисто як дитина, котрій підсовують гіркі ліки, — коли з екрана телевізора його наполегливо товчуть носом то в закидану сміттям трупну яму Ореховаца, то в здуті од водянки животики голодуючих африканських малят або в моторошні, смерклі лиця безпорадно завмерлих перед примарою близької розрухи російських старушок, — тим більше, що все те давно вже перетворилося мовби на шоу, котре, як відомо, «must go on», упереміж із іншими шоу, показуваними на паралельних каналах і до його власного життя так само з жодного боку не дотичними, бо ж усе те діється З ІНШИМИ, — найстрашніше завжди діється з іншими, і тому найстрашнішого нам ніколи не взнати.

Що, однак, зовсім не робить оте Найстрашніше — неіснуючим.

Інакше мовлячи — не ослоняє од його можливого повторення нікого, авжеж пак, нікого.

Ні мене, котра пише ці рядки. Ні того, хто коли-небудь їх читатиме.

Тут впритул устає питання про *врозумливість* для нас минулого — бо ж, коли не врозумливе, то його й не «впізнати», не випарити цих незмінних жорстких кристалів із киплячого круг нас, розвированого розчину сучасности (загальновідомо, що кожен народ має свою «приватну» всесвітню історію, зокрема й новітню, і ніяка глобалізація цивілізаційних процесів, і ніяка інформаційна відкритість не змусить нас переставити акценти, визнавши те, що діється з ІНШИМИ, за важливіше од того, що діється з нами). В остаточному підсумку, це окремий випадок іншого, масштабнішого питання — наскільки ми взагалі зберегли здатність ототожнювати себе з Іншим, ту саму, єдину достеменно

людську, що різнить нас від решти земної звірини, здатність найбезпосереднішим чином, усіма «ввімкненими» чуттями нараз переживати з ним єдність — байдуже, ближнім чи дальнім, відділеним од нас тільки просторовою дистанцією, чи *й часовою також*, без чого й минуле, і майбутнє зостаються іно словами з вительбушеним значенням. (Правдивий страшний сенс моїх китайських черевичок відкритий для мене, зокрема, тим, що про китайського зека, котрий доклав до них рук, я в якомусь миттєвому зблискі подумала була як про свого батька, тільки на п'ятдесят літ молодшого, — у 1948-му взятого НКВД із останнього курсу університету, відтак два місяці везеного тифозним вагонзаком, де мало не сконав, зі Східної Галичини до Західного Сибіру, де потім теж до чого тільки не докладав був у таборі рук, і так — аж до самої хрущовської реабілітації, — всі розбіжності в кольорі шкіри, мові тощо цією страдницькою паралеллю знялись, узневажились, — а не мала б я в себе в життєписі репресованого батька, то й хтозна, чи потрапила б здійснити таке перенесення в часі... Із ставленням до майбутнього справа ще складніша — пригадую розмову в одному інтернаціональному артистичному гурті, де обговорювано науково-популярну статтю з препохмурим прогнозом для мужчин на найближчі десятиліття: у зв'язку із загальною екологічною кризою масовий спад потенції та дітородної здатності, — промовляла, з трошечки професійно афектованим хвилюванням, грузинська кіноактриса, рослява красуня королівської постави, поруч горував над столом її не менш мальовничий дружина, і якась пані, дивлячись на них, весело перебила: «Ну, вже кому як кому, а вам то нічого журитися, ваш син напевно втрапить до тих 23 дієздатних відсотків!» — пара підлещено розсміялась, і розмова вщухла, вичерпавшись сама собою: типова модель, за якою взоруються всі наші «дбання про майбутнє», від нью-йоркських екологічних саммітів до бюджетного планування в моїй молодій державі, — під демонстративним, незрідка й вельми показним «шоу» позірної турботи майже завжди залягає вічна мерзлота непохитної — не зрушиш! — дітваськи-егоцентричної внутрішньої певности, наче всі, хай би й найглобальніші, на кшталт виснаження озонного шару атмосфери, жахи, у якийсь

спосіб загрожують винятково ІНШИМ, та не МЕНІ, сиріч не МОЇМ дітям, — за межі такої, «кривної» «спорідненості з майбутнім» чуттєвість практично не сягає.)

Література зберегла певні свідчення, що мимоволі насувають гадку, ніби ще на початку ХХ століття людина в цьому сенсі була дещо інакшою і, мабуть-таки, вартнішою свого родового наймення, аніж сьогодні, у його кінці. От, приміром, у мемуарах Андре Мальро «Мотузка й миші» подано історію одної з перших газових атак Першої світової — на німецько-російському фронті, у Болгако на Віслі: підійшовши тоді до російських шанців слідом за опалою сульфатною хмарою, німецькі солдати, приголомшені відкритою їхнім очам картиною, — розсипаною в корчах масою хриплих, фіолетових од ядухи людей у спазматично роздертому ошматті колишніх одностроїв, — враз забувши за всі накази, дружно й не змовляючись кинулися волікти їх на собі до санітарних машин. Фронт, бойовні сторони, незримо вознесені в них за плечима уряди й владці, — вся ця, люба марксистам, «надбудова» вкупі з «базисом» розвалилася вмент, як картковий будиночок, — лишилась Людина, що гостро й на правду сприймає — і приймає! — Іншого як самого себе... Нині, всього за якихось три-чотири покоління потому, ця історія звучить уже сливе міфологічно, наче мова про Троянську війну. І коли іскрометна ізраїльська активістка, людина світлосайної, мов гірський кришталь, душі, що, попри поважні літа, так молодо промениться їй з очей, із питомою загарливістю інтелектуала, вигодуваного молоком доброї старої європейської культури, запевняє, ніби насправді дійти згоди між палестинцями та ізраїльтянами зовсім неважко, її досвід каже — треба тільки краще запізнатися між собою, бо ж, як чудово сказано у Вічній Книжці «Аліса в Задзеркаллі», не станеш тяти ножем того, з ким тебе запізнали, хай то буде й Пудинг чи Ягняча Порєбриня, — я, також, як-не-як, зросла на «Алісі» й донині перейнята до цієї культури невитравною ностальгійною ніжністю, не можу, проте, не думати про інший досвід — нових, «локальних» європейських воєн: на Балканах, на Кавказі, — у яких нічого сумняшеся ріжуться навзаєм аж ніяк не чужинці — хлопчиська, що колись були сиділи за одною партою і разом

ганяли у дворі м'яча, і гвалтують тих самих дівчаток, яких іще не-давнечко були сіпали за кіски. Схоже, людина помалу-малу перетворюється на «тварину забуваючу» (як це буде по-грецькому?), — зокрема й у стосунку до себе самої...

Можна, наприклад, скільки завгодно сушити собі голову над спільним для всіх нових європейських демократій «пасеїстським міфом» масової свідомості — над цією мало не повсюдною, рішуче відпірною на будь-які контраргументи переконаністю, ніби теперішність цілковито нестерпна і «при комуністах було лучче», — можна витлумачувати її то неминучим «постреволюційним» розчаруванням (тим, що в класичній філософії звалось «іронією історії». — коли результат соціального чину являє свою неунікненну незбіжність із попередніми сподіваннями), то демографічною перевагою дійсно-таки найвразливішої на економічному переломі пенсіонерської верстви (тут, як у відомому анекдоті, — дідусь каже, що за Сталіна було ліпше, бо кобіти були молодші, тобто виправдано і з психологічного боку), то, врешті-решт, у кожному окремому випадку — обставинами національної історії (росіяни втратили імперію та приналежне почуття всесвітньої зверхности, поляки — романтичний національно-визвольний міф, на якому теж значною мірою ґрунтувалася їхня колишня тожсамість, українці, як взагалі завжди всі «постколоніали», вперше навч угледівши себе в дзеркалі історії — цебто обтяженими повною «дорослою» відповідальністю за власну долю. — страшенно собі в ньому не сподобались, ну й так далі, вздовж по мапі...), — кожне з пояснень цілком прийнятне, і водночас жодне, ані навіть усі вони вкупі, в остаточному підсумку нічого не з'ясовують. Тому що з усіх, порозставлюваних логікою, силець незмінно вислизатиме лама в єнотовій шубі, яка гучно обурюється на київському січневому ринку цінами на полуниці — і вивершує промову все тим самим переможним висновком, що «при комуністах було лучче».

— Так полуниця же, — кажу їй, — не було.

Якусь мить вона стеряно дивиться на мене: відай, почула, — в очах миготить посвіт розуму, але вона зараз же рішуче його гасить, мов дмухає на сірника, охоплена страхом пожежі:

— Всьо било!..

Це, бігме, розкішно. Саме в таких дотепях управлялися «при комуністах»: «Што било раньше, курица ілі яйцо? — Раньше било всьо!» Дама повторює формулу своєї молодости, вилучену з контексту, — контексту вона не пам'ятає. Не пам'ятає, — а найімовірніше, не хоче пам'ятати, звичайнісінький травматичний синдром, — себе тодішньої, вирощеної в десятиліттями культивованій аскезі вимушеного дефіциту, у тупому *перетерплюванні* життя в усіх його принизливих щохвилинних невигодах («ліш би не било війни!»): у перезалюднених кімнатках із ліжками, що на ранок складаються (інакше не поступитись!), в умліваючих шестигодинних чергах на літній спекоті за зимовими чобітками (яких ніхто не бачив, але які «скоро мають давати»: покупка року, вартістю в місячний заробіток, — а вже на телевізора заощаджувано десятиліттями), в ущерть натоптаних людською плоттю автобусах, з яких цілком можна було висісти погвалтованою (завше знаходились чийсь руки, що жадібно нищпорили тобі по тілу), а головне, у свідомості абсолютної незмоги хоч колись, хоч якось змінити це все, за що на додачу належалося ще й дякувати, безнастанно дякувати, як істий християнин — Господові своєму, партії та урядові, котрі, таки ж подібно до Господа, *дали* це життя, скоро можуть леда хвилю, іно заманеться, його одібрати, а раз не одбирають, значить, однаково що дали... Прикро пам'ятати себе такою — принижено зібганою (наприклад, у начальницькій приймальні, у чеканні постановки на чергу — телефонну, квартирну, меблеву, потрібне підкреслити...) або ж одчайдушно-агресивною (наприклад, у крамничному герці за туалетний папір...), — третього не дано, обидва модуси, приниженість і агресія, обопільно пов'язані й легко перетікають у себе навзаєм, залежно від адресата, — прикро, недобре. У психології цей феномен іменується витісненням, і якраз ним, імовірно, і опановані нині незлічимі посткомуністичні маси люду *перетерпілого*: у певному сенсі тут можна добачити навіть спробу заднім числом оборонити свою гідність. Але є й інша обставина, непорівнянно значущіша, — і, на жаль, хронічно недооцінювана: маю на думці саме *неврозумливість*, у кращому разі недоврозумливість, їхнього попереднього досвіду.

Тому що минуле запам'ятовується — не таким, яким було насправді, а таким, яким ми його *побачили*. Наче сітківка ока, неспроможна зареєструвати ультрафіолетового або інфрачервоного випромінювання, «сітківка» нашої свідомості вкрай жорстко і штиво «розмічена» приналежною культурою, і все, що «не вгається» в її знакову систему, просто пускає мимо. Відповідно кожна доба — і це чудово тямили О'Брайєни всіх часів і народів, — зостається в пам'яті не то нащадків, а, як не парадоксально, і сучасників також, — гай-гай, нестак ділами своїми, що, звісно, страх як прикро, — а єдино тим, що про ці діла було «сказано» — виразно і вголос. Нацизм культура ХХ століття, до чести своєї, «перекривала» — у книжках, на полотні, на екрані, так що його власний «голос про себе» виявився вбганим у рямці непорівнянно ширшого, обіймаючого, проникаючого і врозумливо інтерпретуючого контексту. Про комунізм годі твердити щось подібне — надто затягнувся в часі його безугавний та неперервний «культурний монолог». Якщо «ззовні», за «залізною завісою», паралельно чути було альтернативні, дисидентськи-«контркультурні» голоси, котрі в остаточному підсумку давали спрямованому «на Схід» окові змогу скласти синхронну «картинку» з якнайменшими оптичними викривленнями, то «всередині» з покоління в покоління тягуче точилося досить управно змонтоване — ну, звісно, трохи маркітне, але, наколи потрапиш удатно скорчитись і заціпеніти, «штови не било войны», то чого ж, цілком-таки й стерпне життя, — те, у якому не страйкували шахти, не вибухали літаки, не існувало політв'язнів, а культурними подіями для десятків мільйонів ставали превеселі бойовики про славних хлопців комісарів, на кшталт «Весілля в Малинівці» або «Білого сонця пустелі», — всі дивилися, всі всмак цитували, регочучись на всю губу, — ну як коли б нацизм асоціювався, у щонайпершому, відруховому фотоспалаху пам'яті, не з Освенцімом, не з голокостом, а з огнистим танком Маріки Рокк на кіноекрані (а в залі, як годиться, культурно відпочивають хлопці в одностроях, також, либонь, славні...). Люди, які запевняють, що тоді «було краще», по-своєму мають рацію, тільки висловлюються неточно: «кращою» за сьогоденну, і то, зрозуміла річ, непорівнянно, була — відбита їм

на «сітківці» «картинка», вона й запам'яталася — «перекривши» незв'язані, не «підхоплені» вчасно культурою, як спушені петлі, не «перекладені» на її мову й через те ох які ж нетривкі та зникомі — від леда-подуву ладні розвіятися на порох — спомини про власне приватне життя, яким воно було насправді.

Себто, якщо спогадам не знаходиться достатньо переконливого культурного корелята — чи то книжкового, чи екранного образу, у який людина може з певністю тицьнути пальцем, ознаймивши: оце про мене! — з плином часу такі спогади затираються. Це слушно й стосовно цілих народів — їхньої колективної пам'яті, й особливо виразно дається сьогодні знаки на тих теренах, що були заглажені комунізмом на мапі світу до кондиції «білих плям» і, замість живого «голосу культури», видавали, у найліпшому випадку, уривчасті, щоразу справно ж і придушувані «зверху» хрипи. Бувши сама спадкоємицею акурат такої, упродовж більш як піввіку напівнімуючої-напівпохрипууючої культури, я гаразд знаю, що то є — тягар неартикульованого досвіду: він дорівнюється небуттію. Неіснуванню. Ну давай, — кажуть мені тепер західні колеги і вмикають мікрофона, — розповідай, як воно було!.. А звідколи ж то мені, прошу панства, починати — від XVIII століття?.. Атож, було в міжчасі декілька дуже навіть вартісних авторів, які де про що встигли оповісти, чи, краще, вигукнути, поки їм не заткали пельку, але ж, по-перше, їх би спочатку належалося перекласти, ну бодай би на «одну з шести мов ООН», позаяк нашу власну було проголошено неіснуючою, сто сімдесятьма трьома, прописом, урядовими постановами імперії за неповних двісті років, рахувати, по одній забороні річно, не згадуючи вже, розуміється, за всяку іншу цензуру, з котрої ото причини загальнознаних культурних референцій подати, даруйте, не можу, не склалося з такими, а по-друге, — по-друге, щоб уторопати, про що, власне, тамті кричали, і як багато з подальшого досвіду XX століття вдалося їм передбачити (о, невчуті пророцтва «безмовних» народів, скільки вас було вже, і скільки буде ще?..), не валило б знати хоч дешифру з історії, хвилиночку, зараз я спробую нашвидкуруч накидати сякий-такий загальний зарис, направити, знашця, звихнутий час, — а на лицях моїх співрозмовців уже з'являється

знуджений вираз (хто ж описує невідому величину за допомогою іншої невідомої!), так що мені робиться ніяково від недолугости власного лепету, скільки-скільки, кажете, ще маю часу? — Розповідай про себе, — знетерпливлено радять вони, авжеж, так завжди дохідливіше, та ба — шойно заведеш «про себе», шодві слові вклинюється яке-небудь зустрічне питання, мушу давати довідку — та ні, правдивим дисидентом ніхто з родини, строго кажучи, не був, до в'язниці в нас зазвичай запроторювалося за самосвідомість, у найгіршому разі — за покладені до пам'ятника національному поетові квіти, — у сімдесяті? — із чемною неймовірністю посміхаються вони, — so recently, так недавно? — і мене нагло поймає глухий, необорний розпач німого: нічого, аж геть нічогісінько я тепер — навздогінці минулому — не вмю пояснити...

І, значить, нікого не годна — застерегти.

(На касеті від цього мого інтерв'ю зостається чотири з половиною хвилини — рівно чотири з половиною, аби **врозумливо** викласти чужоземній аудиторії **все** про мою країну, історію й культуру, нема ради, все правильно, довше ніхто й не слухатиме — show must go on...)

Невпинна гризька думка: ану ж зараз, цими днями, вдалині від мене хтось теж «кричить» шось шалено важливе, від чогось усіх нас застерігаючи, — по-бенгальському, по-тамільському, на сваяхлі, на лінгала, ще якоюсь мовою о незнаній мені назві, — послання, котре також втікає в пісок, позаяк у тому далекосяжному завтра-позавтра, коли воно зможе — якщо зможе! — «доплисти» до світового «мейнстріму», людство вже пересяде на нового стільця — як у «Божевільному чаюванні» Л. Керрола посварені з Часом Заець і Капелюшник, — необачно лишаючи позаду розбиті чашки, перекинутого молочника, не встигаючи не то прибрати за собою, а бодай застановитись належне над тим, що небавом, обійшовши стола по колу, доведеться знов опинитися віч-на-віч із усім цим рукотворним хаосом...

Кажуть ворожити й поети (себто ті, кого сучасна цивілізація не бере поважно, а шкода), буцімто майбутнє збувається — коли провіщене, про-речене: назване, накликає-викликає з небуття, — промовлене слово мовби невідворотно стверджує в статусі

реальности ту єдину з розгорнутого віяла потенційних можливостей, на котру собою вказує. З минулим, припускаю, справа стоїть «з точністю до навпаки» — відбувається, до нескінченности повторюючись знову й знову, якраз своєчасно НЕ назване, НЕ впізнане: «незакрите» в часі — словом.

Мое недорікувате, неартикульовано-гугняве комуністично-колоніальне минуле манячить позаду (чи — попереду?) горою уламків серед смердючих калюж.

Ми, однак, — пересіли...

Еміль Чоран був дотепно схарактеризував новітню європейську цивілізацію як «дитя роману» — і напрочуд слушно: збуджений до життя добою Відродження, романний жанр відпочатку ґрунтувався на визнанні *кожної* людини (персонажа) — окремішнім, автономним світом зі своїм правом на осібну, «приватну» істину (що, зрозуміло, значно перевищує формальне визнання «рівности, свободи та прагнення до щастя»), причому наскрізним рушієм жанру, отим «драйвом», що жене автора вперед через сотні сторінок, виступав абсолютно безкорисливий жагучий інтерес власне до цієї «інакшости» — прагнення вжитися в неї, аби збагнути зсередини (звідси й засадничий естетичний примус авторові — любити всіх своїх героїв, хай би й найвідразніших: не любивши-бо — як збагнеш?). Завдяки цьому смислотвірному інтересові було поступово, від доби Романтизму почавши, подолано (ну гаразд, хай не цілком, не до решти, але все-таки...), — по-перше, клінічно-неподільний європоцентризм свідомости — відкрито «інші», «паралельні» культури з правами осібних «світів»: спершу на Сході, згодом у Африці, спершу тільки як екзотичні об'єкти замилювання, згодом як суб'єктів-співрозмовців, — а по-друге, що не менш істотно, егоцентризм часовий: дістало розвій історичне мислення, тобто осягнення «інакшости» також і минулого, тої обставини, що в давніші часи люди були інакші, і не тільки їли-пили-вдягалися, але й думали, і почували — по-іншому. Відкриття грандіозне — за своїми культурними наслідками, либонь, незменше од усіх географічних укупі.

Може, головний зміст ХХ століття і складає — затяжний, латентний конфлікт «романної цивілізації» з масовим суспільством. Останнє, як знаємо, небагато лишає місця на «приватні істини», зокрема й суто технічно (саме час знову згадати про аудовізуальний тоталітаризм, який невхильно продовжує лоботомізацію більшості людства, — не в останню чергу тим горячково-хапливим миготінням у «вічній теперішності», котре просто не залишає анінайменшого часового люзу для визрівання почуттів, для повновартісного особистого переживання, абортуючи його в зародку й тим згори внеможливаючи постановля будь-якої «приватності»: ти ще не похопивсь утямити, як, власне, ставишся до щойно показаного в новинах сюжету, а на екрані вже зарядили, збиваючи з думки, крос-курси валют на сьогодні або карамельно-лискучі рекламні дівулі, й у висліді пам'ятаєш уже хіба тільки — що кава тобі холодне...).

Проживши перші тридцять років свого життя в одному з найжорстокіших різновидів масового суспільства — у комуністичному, та ще й імперському, — одну річ я можу ствердити напевне: воно виграє не тим, що репресує взагалі всяку Інакшість, — а тим, що вбиває до неї *інтерес*. Отой самий, «романотворчий». Власна минушина, за великим рахунком, нам нецікава — зарівно як і «чужа» теперішність. Колись привід для розуміння, нині Інакшість непомітно обернулась — на виправдання *нехоті* розуміти: чи то китайців (мовляв, нема в них ієрогліфа «свобода», незнане їм європейське поняття правочинства — ну й не варт ними журитися!), чи то росіян (не спрацювала західна «ринкова» модель, через те що — Інакші, от і вся балачка), чи, врешті, — у тому-таки ряду — себе вчорашнього (ну, такий час тоді був, що ж тут вдієш!). Звідси й неминучі проблеми з тим, що можна назвати культурною артикуляцією минаючої історії, — надламано-бо щирий і самовитий, екзистенційно значущий інтерес до «проговорювання» (недарма сам цей фах — «проговорювача», сиріч інтелектуала — до решти змаргіналізувався: його терплять, поки суспільство досить заможне, щоб його прогудувати, але вже перші-таки «підземні поштовхи» в економічних підвалинах умить виявляють його глибинну, сутнісну незапобливаність).

Через те, що надто тяжким і темним постає нагромаджений у нашому столітті вантаж неосмисленого, не-о-словленого — незавваженого культурою, — ми дістаємо в спадок украй «неякісний» час — всенький у дірах та огріхах (там, де взагалі дається реставрувати хоч якусь цілість), у нелінійних, по-гамлетівському мовлячи, «вивихах». Східний префікс «пост-», що по-собачому навсібіч «значить» собі сучасність, — посткомунізм, постколоніалізм, посттоталітаризм, що там ще? — ах ну звісно ж, постмодернізм, — є неомильне мовне свідощтво нашого виснажливого і всередині себе геть ялово-беззмістовного перебування в Present Perfect Continious, загальної зарядженості нашого часу нестак наставленням на будучину, як неопанованою, напіврозкладеною минувиною, від якої, відповідно, все ніяк не виходить «визволитись» («пост-» — причепок, як бляшанка на хвості: бовтається дармовисом і деренчить од власної порожнечі: до чого тут «інші», до чого день вчорашній і завтрашній, коли зараз, сю мить, я, живий і теплий, хочу полуниць?..). Зостається, як од фізичного нестравлення, відчуття «ваготи часу»: де в сьогоднішньому світі бодай одна країна, не охоплена наріканнями на «тяжкі часи», незалежно які конкретні приводи в кожному випадку зокрема знаходяться для ламентаций (економічний спад, складнощі «перехідного періоду», етнічні проблеми, імміграція та еміграція, а в спільному знаменнику завжди і всюди — *страх перед майбутнім*)? Слово «депресія», мусоване по всіх широтах від лікарського кабінету до фондової біржі, вживається, либонь, з тою самою частотою, що в пізньому середньовіччі — широкославна «tegensofie»: тоді, пригадаймо, також чекали «кінця часів». А натомість прийшла — «романна цивілізація»: життя, воно, бач, таки собі триває, що б ми там про нього не балакали...

Вже в самому формулюванні конкурсного питання, при дещо свавільній «деконструкції», дається прочитати в згорнутому вигляді інтелектуальну драму ХХ століття: відлунням

знаменитої, істинно європейської («фаустівської») гордині горує перехідне дієслово в активній формі, передбачаючи незабарні дії (цікаво, чиї?) над чимось підлеглим — у цьому випадку часом (і як не згадати, що одна з перших п'єс української радянської драматургії, до речі, негайно відзначена «височайшими» державними нагородами, називалась — «Майстри часу»; за двадцять років ту саму філософію владарювання над ним висловить у Орвелла О'Брайєн, і це правдивий фінал «доби розуму», охопленого самопожертям: ставлення до часу, як, хронологічно раніше, до природи, — як до робочого матеріалу, повністю відданого під руку «людини розумної»). На щастя, температуру засадничо, за граматику, «змагаючого» пориву збиває «рефлектуючий» знак питання, якраз на активне дієслово й «навішений»: в епоху-«пост-» наша пиха, нівроку, явно пішла на спад. Чогось ми все ж таки навчилися під кінець століття — бодай того, що не такими вже й розумними яко вид виявились у Всесвіті, аби й надалі дозволяти собі безоглядно маніпулювати трапленими попідруч «предикатами».

Ні, не варто воюватися з Часом: згадаймо Скаженого Зайня («визволяти» — прецінь теж, як-не-як, із військов го лексикону термін). Виглядає, що тут, як і у випадку нашої безславно добігаючої кінця «війни з природою», єдиний вихід — симбіотичний. Певна річ, то нелегко — звикнути до думки, що нема, взагалі *не буває* «чужого» минулого, «чужої» історії, що *все* без винятку, що «вже було» з людством, залишається в ньому — навстіжно відкритим для незліченних (і практично «необлічимих») повторів подієвим резервуаром, і відтак ох як насущно важливо поставитись до нього — діяльно-творчо, «по-романному», тобто як до Іншого, котрого безкорисливо зацікавлено розуміється і приймається, яким він є, у цілій його «інакшості»: саме це я і називаю симбіозом. І навіть якщо результати подібного прийняття навряд чи полестять нашому самолюбству (порівняння-бо ніяк не випадає на нашу користь...) — то все-таки і в соромі, і в болю, і в гніві, і в каятті ми перебудемо далеко більше Людьми (тими, що не просто відновлюють, — а творять себе), аніж у страхі й сум'ятті

«ескапуючими» од реальности й дедалі глибше самохить увігна- ними в її пастку Зайцями.

Можливо, тоді й майбутнє більше нас не жахатиме.

Які милі й утішні (чимось подібні до м'яких іграшок...) вірші надіслав мені з провінції хлопець — ветеран Афганської війни: про дівчинку з очима, мов карі квіти, про її малювання при світлі дощу за вікном, і ще щось геть уже дитяче, лепетюче, молочно-карамельне — либонь, маляті своєму писав? — і раптом, серед цього старанно виліплюваного пухнастого світику, — мов багнетом лялькового ведмедика пропороли, прості й нелукаві рядки: «Той, хто в мене стріляв, / мабуть, був хорошим чоловіком / (нехай пошле йому Аллах / довгих років життя)...»^{*} Ані тіні кокетства — всього лише спроба, завдовжки в сторінку, якось углядіти, прокреслити з нерозпізнанности образ того, ніколи увіч не баченого Іншого, чий єдиний миттєвий порух — прицілитись і натиснути на гашетку — приречений довіку носити в тілі: як, бува, розшукують донора, котрий вділив тобі, непритомному, своєї крові, — анонімного «братця» чи «сестрицю», — так і тут віршем, наосліп, і водночас із невиситомою цікавістю, чоловік силкується обмачати обличчя — його крові розливцеві: теж-бо не чужий, щось наче брат навспак абошо... І ще бринить ледве вловна журлива нотка — від очевидної марности таких зусиль: ясно ж бо, що той, хто стріляв, і сам не знає, у кого влучив, — а жаль, бо, читаючи, виразно відчуваєш, як би їм двом здалося — зустрітись, випити в чесній бесіді пляшчину, погомоніти за життя — як у кого склалося, чи є родина, діти, та, хай йому грець, знайшлося би про що побалакати!.. І ще — схоже, українець тужить, що не має змоги перед тим, другим, виправдатися й витлумачитися зі свого збройного приходу на його землю, — за прошенням тужить.

Я не знаю, яким був цей хлопець тоді, десять років тому, у афганських шанцях. Але впевнена, що — іншим, ба навіть ось так,

^{*} Вірші Василя Слпчука.

із великої літери: Іншим, — і почувався інакше. У противному разі він би не вижив: акурат таких-бо машина війни покликана, у інтересах самозбереження, ковтати негайно.

Що ж, принаймні цей зі своїм минулим — упорався. Вернув його собі, як регеновані живі тканини, — не масово-цивілізаційним («не згадуймо про лихе»), не «ретро»-зацикленим («не трож мої рани, за що я кров проливав?!»), і навіть не найтипівішим для епохи-«пост-» («мене використали як оружне знаряддя, а я ні в чому не винен»), — а ось тим, єдино надійним, симбіотичним: прямим і безпосереднім, у шонайвишому сенсі слова, *людським* способом.

Гадаю, дитя він зростить ХХІ століттю — пречудове.

2
—

КОМПЛЕКС ІТАКИ*

Сюжет, вічно притягальний своєю універсальністю: багатолітній блукалець світами, переживши війни й тисячу смертельних небезпек, чудом урятувавшись із печери людоджера та з острова лихої чарівниці, що обертає людей на свині, і що там ще значилося в його неймовірному *curriculum vitae*, — повертається, нарешті, на батьківщину. Тимчасом син його, розуміється, виріс на здорovenного молодця, у домі роїться од численних претендентів на руку дружини, і впізнає поворотця тільки стара нянька — по шраму на носі.

Ім'я блукальця — Одиссей, і все з ним, як пам'ятаємо, скінчилося гаразд. А от інша версія того самого сюжету: по п'ятнадцяти роках брежнєвських таборів, побувавши і в тюремних лікарнях, і в камері смертників (бо спочатку був засуджений на смерть — за вивішеного в рідному селі жовто-блакитного прапора), повертається наприкінці 1970-х український Одиссей на адресу, де мешкає його родина, — зі-йшовши з автобуса в незнайомому містечку, питає на автостанції в місцевого хлопця, як пройти на таку-то вулицю, хлопець береться його провести — їм виявляється по дорозі, і блукалець доходить до потрібного будинку, і знаходить потрібні двері, і хлопець входить у ті двері — разом із ним, і виявляється — його сином.

* Оpubліковано по-польськи: *Gazeta Świąteczna*, № 143.2436, 21—22.06.1997; у словацькому перекладі: *OS-Fórum občianskej spoločnosti*, Sept. 1997/4; у білоруському: *ARCHE*, № 1, 1998.

Цю другу історію оповів колишній радянський дисидент, нині професор Єрусалимського університету Михаїл Хейфец у своїй книзі табірних спогадів «Українські силуети». Крім особливо високо цінованої в нашу інформаційну добу документальної достовірності, докладних імен і дат¹, ця новітня версія різниться від міфа-оригіналу й дечим істотнішим — сумною правдою, що сповна відкрилася люду, либонь, аж унаслідок геополітичних струсів, спричинених двома світовими війнами, переселенською практикою тоталітарних режимів та масовими міграціями. Коротко, якщо для гомерівського

¹ Федір Дронь був засуджений у Львові 1961-го року, у розпалі так званої «хрущовської відлиги». Західним інтелектуалам, заскоченим появою України на політичній мапі, не вадило б знати, що тільки того одного, нічим не примітного в історії українського опору, року в самій тільки Львівській області було винесено сорок (!) смертних вироків за політичними обвинуваченнями в «зраді батьківщини», себто в сепаратизмі.

грека безсумнівною була сама наявність Ітаки як незмінної духовної вітчизни, дому, «отчого порога», себто місця-куди-можна-повернутися, — то Одиссей кінця ХХ століття, кидаючи, нарешті, якір біля омріяного рідного берега, ризикує не тільки бути невпізнаним — він ризикує сам не впізнати Телемаха. І Пенелопи. І палацу. І тої няньки, якій належить пред'явити шрам. Змилуйтесь, люди добрі, скажіть, на Бога, як зветься цей острів?..

Ітаки немає — та Ітака, що світила Одиссеєві на дні смердючої печери циклопа, що вела його крізь морські урагани й виривала з лап організаторів незліченних «свинських ферм», Ітака, пам'яттю про котру він, властиво, і вижив, — виявляється, існувала тільки в його уяві. З цього моменту починається правдива драма Одиссея: досі-бо, у які б халепи не потрапляв, він був — Одиссей, цар Ітаки. Не знайшовши Ітаки на сподіваному місці, він більше не знає, хто він.

Психологи йменують цей стан кризою тожсамости. Але й психологи губляться в дефініціях, коли в ситуації Одиссея опиняється цілий народ.

Франц Фанон проти Леоніда Кучми

Властиво, у ситуації Одиссея приречений опинитися кожний народ, який переходить від колоніальної залежності до самовладного й самочинного існування. Колоніалізм-бо, перетворюючи підбитий народ із суб'єкта власної волі на об'єкт чужої, неминуче відчужує його від себе самого, у метафізичному сенсі відправляє у вигнання — навіть і без жодних депортацій. Відповідно головний смисл деколонізації — то повернення нації «до себе додому», поновне опанування «собою» і всім «своїм» — від земельних надр до історії та культури. На центральних вулицях сьгоднішнього Києва поміж п'ятиметрових реклам IBM, Hond'и й Lego впадають в око велетенські табло з яскравим, синьо-зелено-золотим київським краєвидом: дніпровські кручі, ріка в ажурному плетиві мостів, сяючі на сонці лаврські бані в кучерявій парковій зелені, і поверх усього — розгонистий напис: «Кияни! Це ваше місто!» Фізичний образ — так немовляті тицяють на його відображення в дзеркалі: це — ти, бачиш, це — ти... Одночасно український президент заявляє пресі, що за чотири роки незалежності національна ідея не зуміла виправдати себе як загальнодержавна ідеологія, а українська поетеса нарікає на сторінках наймасовішої газети, що Україна ніколи ще не була так далеко від України, як тепер. Новою, несподівано «своєю» країною невдоволені всі, на всю широчінь політичного спектра: від пенсіонерів з орденськими планками, котрі зненацька опинилися за межею бідности, натомисть збагачені знанням, що змарнували молодість, воюючи за чужу й ворожу імперію (ну й не вхопить чоловіка трясця від таких струсів на старість?! — а не забуваймо, що саме пенсіонери становлять більшість дорослого населення, нинішні українці — стара нація...), до ширих патріотів, які в брежневські роки наважувалися на вулицях уголос розмовляти по-українському, потай співали заборонених пісень і мріяли про Шевченкового «Кобзаря» без купюр, а сьгодні, з усім своїм довгоплеканим стражданням (бо ж, коли страждання стає повсякденням, не залишається нічого іншого, як його полюбити, — підрадянський український

патріотизм був глибоко мазохістським явищем...), виявились безжалюдно списані насмішкуватою, енергійною, комп'ютерно грамотною молоддю кудись у дев'ятнадцяте століття.

Невдоволені то невдоволені, а от на стурбоване запитання соціологів (вочевидь занепокоєних білоруським прецедентом) — чи стали б ви голосувати нині, 1995 року, за українську незалежність? — абсолютна більшість, так і хочеться сказати — «похмуро», підтвердила своє рішення чотирирічної давности. Мова, отже, не про ту чи іншу політичну погоду. Мова про Ітаку — про ту, яку ми поки що готові впізнавати тільки на глянсованій листівці із синьо-зелено-золотим краєвидом. Реальна Україна виявилася «не така».

Якби президент Кучма читав Франца Фанона, його невдавані бідкання з приводу того, що «національна ідея не спрацювала», можна було б узяти за докір нашій, по-радянському розумово малорухливій, до голизни прорідженій репресіями й, за всіма ознаками, глибоко провінційній інтелектуальній еліті, котра на місце нагло запотребованої національно-державної ідеології не спромоглася, у кінці ХХ століття, запропонувати нічого, крім зношених «гетьманських клейнодів», непевних «скарбів гетьмана», і взагалі «дороги на Січ» (цитую — чи ж не промовисті? — назви фільмів, знятих державною кіностудією в перший рік незалежності), — читай, фразеології традиційного українського романтичного націоналізму, заблукалого між трьох сосен історії, філології та етнографії, тільки трохи підлатаного лексикою «інтегрального» державництва зразка 1943 року (її, ту лексику, у недоторканій музейній цілості зберегла наша діаспора й із розпадом СРСР радо здала «до Краю», вкупі з канцелярією Українського Уряду в Екзилі). Задля справедливості варт зазначити, що — був такий період, коли ціле українське суспільство жилося цією версією «національної ідеї» (а по суті — реставрацією національної історичної пам'яті, котру нам були затято «одбивали» всіма мислимими способами, включно з ГУЛАГом): цей період припав на останні роки існування імперії. Тоді-то сотисячні мітинги натхненно виспівували за студентськими бардами «Гей, там на горі Січ іде...», а літературний журнал міг завиграшки піднести наклад до півмільйона,

передрукувавши яку-небудь класичну, заборонену від 1930-х, «Історію України» — Грушевського чи Дорошенка, Бантиш-Каменського чи Єфименко (вибір був колосальний, бо заборонені були всі: окремої, своєї історії Україна в складі СРСР мати не могла). Українська інтелігенція, яка впродовж десятиліть добровільно виконувала соціально небезпечну місію консервантів історичної пам'яті, прожила ті роки в стані, близькому до перманентного сп'яніння. Природно, що нині прийшов час на похмільний синдром: пам'ять про минуле виявилася тим, що в математиці зветься умовою необхідною, але недостатньою, — не можна рухатися в майбутнє задом наперед.

Через таке «відкриття» переходять усі постколоніальні нації — Фанон стверджує, що після ста років колоніального існування утримувана на «підпільному» становищі національна культура неминуче перетворюється на скам'янілу збірню відпадків, «мінеральний шар» відмерлих традицій та музейних експонатів. Східна Україна була російською колонією понад два століття, Західна, довгий час перекраювана вкупі з мапою цілої Центральної Європи і, відтак, динамічніша, а значить, і національно живіша, — понад п'ятдесят років. Нічого, отже, дивуватися, що наша національна романтика встигла добряче струхлявіти.

Леонід Кучма не читав Франца Фанона. Для нього, як загалом для того прошарку радянської бюрократії, звідки він вийшов, випущена з підпілля українська ідея асоціюється — зі стрілецькою піснею зразка 1918 року та шароварами завширшки в телеекран. А проте своєю наївною заявою президент освідчив загальну суспільну розгубленість — гостру потребу нової відповіді на запитання, яке півтораєста років тому вперше поставив був перед українцями Шевченко і яким нині повсюдно рясніють газетні шпальти:

«Хто ми? Чиї сини? Яких батьків?»

Доля України виглядає унікальною навіть порівняно до решти центральноєвропейських народів — цих, за влучним висловом

Мілана Кундери, «невдах історії», до чийого грона Україна, між іншим, завжди поривалася належати культурно, — болісно випрочуючись із пащі російського Поліфема, котрий помалу перетравлював її на таку собі «мало-(отже, «недосить?»)-російську» область із фольклорно-кулінарним місцевим колоритом. Країна, котра, у силу свого геополітичного становища, впродовж тисячоліття перебувала на розхресті протилежних культурних впливів — візантійства і православ'я, з одного боку, і католицького Риму, з другого (а в міжчасі, маючи «прозорий» кордон із Кримським ханатом, встигла прийняти з півдня ще й добрячу давку орієнтальної культури), країна, як жалібно співається в народній пісні, «при битій дорозі» — коридор, прохідний двір, котрим хто тільки не гупотів — то «з варяг у греки», то з азійських степів у глиб Європи, — властиво, мала б, при клінічній слабкості централізуючих, державних традицій, давно розповзтися, як клаптикова ковдра, на безформний конгломерат етнічних «земель». У аспіраціях сьгоднішніх прихильників федерального устрою України (якщо зняти з тих аспірацій не завжди чистий політичний підтекст) є-таки певна рація: Україна справді виявилась *різна*. Для степовика зі Слобожанщини (колись автономної, гетьманської, а згодом перетвореної на плацдарм російського наступу — саме по ній, до речі, найлютіше пройшовся голод 1933-го, підрізаючи на пню давню хуторянську культуру, обезлюднюючи цілі райони — згодом заселені прибульцями з Росії) сам вид містечок Галичини — із недоруйнованими Радянською владою середньовічними фортецями й вузькими вуличками колишніх єврейських кварталів, якими в неділю бабусі провадять біло вбраних дівчаток до першого причастя, — то вже «майже Польща», така сама екзотика, як татарські мечеті в Криму чи на Поділлі.

Щоправда, у своїй урбанній версії українська культура споконвіку була строкатою, гетерогенною: у міському ландшафті мазепинські барокові собори природно сусідили з польськими костьолами та синагогами, а на базарних торжищах стояв різномовний лемент — від волоського до вірменського. Росія доклала чимало зусиль, аби, як любили висловлюватися більшовики у своїх партійних програмах, «знищити відмінності» (між багатими й бідними,

між містом і селом, між народами, мовами, горами й долами...), — на чому, врешті, і зазнала глобальної, цивілізаційної поразки: всяка-бо життєтворчість мислима лише як урозуміння, отже, помноження відмінностей, загладження ж їх є, навпаки, процесом інволюційним і можливе хіба на рівні «найнижчого спільного знаменника»: мовно — на рівні калікуватого російського «нюспіку» з непозбутнім акцентом, конфесійно — на рівні нуднющих «відправ» під гіпсовим погруддям Леніна, майново — на рівні загальних злиднів... Продукт такої заглади — трагічний *homo sovieticus*, нині безнадійно заблуканий у пошуках своєї культурної приналежності, — особливо чисельний на Сході й Півдні країни, там, де російський вплив тривав найдовше. А проте й на Правобережжі зрусифікованим уже в третьому поколінні полякам і євреям нема звідки, за А. Загаєвським мовлячи, «їхати до Львова» — чи, відповідно, до Умані або Бердичева (колишніх духовних осідків хасидизму): неавтохтонні меншинні культури України виявилися практично беззахисні перед советизацією.

Проблема, одначе, у тому, що свідоме власної тожсамости українство існувало в колоніальній Україні на таких самих правах, як і решта «меншин» (звісно, крім російської), паралельно їм, не зливаючись і не перетинаючись, — просто його оборонна потуга виявилася дужчою. Правда, і тиск на нього був дужчим: панівна культура владно нав'язувала українцям той спотворений, гротесковий «образ себе», котрий не лишає місця для самоповаги, — шось як коли б полякам довелось, за браком інших джерел, ототожнювати себе єдино з «полячішками» в романах Достоевського, а східним німцям — із німецькими персонажами радянських фільмів про війну. У таких умовах вирішальним було зберегти своє велике «НЕ» — свідомість того, що «ми», по-перше, НЕ такі (як «вони» нас бачать), а по-друге, НЕ те, що «вони»: «ми» — інші, «ми» — Європа, то тільки через «них» у «нас» звихнулась історія... І от з'ясувалось, що в Україні незалежній саме поняття «ми» набуває зовсім іншого сенсу — що українська нація не тотожна ні власне етнічному, ані навіть україномовному українству (у молодшій генерації дедалі більше людей, котрі йменують себе «українцями російського походження»), що доскіпатися

якихось синтезуючих констант у ким тільки не твореній (і все ж то не без участі українців!) українській історії — справа геть безнадійна, і ліпше відразу махнути на все те рукою, та й запустити в річницю війни ветеранів УПА з ветеранами Радянської армії по вулицях спільним ходом, у надії, що скорботна пам'ять усіх примирить, — з'ясувалося, що над Україною, якою вона повертається «до себе» після відвічної одиссеї, взагалі навряд чи можлива парасолька єдиної ідеології. Та й чи потрібна?

Це дуже важко прийняти — надто після незабутньої «школи комунізму», де існувало Єдино Правильне Вчення, і світ ділився на «за» і «проти». Крім того, сумніваюся, щоб мій приятель-художник, якого студентом били в КГБ по вухах, залишивши йому 30 % слуху, став розчулено обійматися зі своїми тодішніми майорами (а тепер, либонь, полковниками) в пориві національної єдності. Але, протинявшись добрий десяток літ поза Україною (то був особливий феномен — прихованої, «брежневської» української еміграції, коли інтелігенцію витискали до метрополії, унеможливаючи їй будь-яку працю вдома), сьогодні він проходить Андріївським узвозом — цим київським аналогом Монмартру й Грінч-Віліджу, — зі статечним, блаженним спокоєм домовласника: він знайшов свою Ітаку.

Хто — на Андріївському узвозі, хто — на дачному городчику (за статистикою, понад 50 % населення живиться з власних присадибних ділянок): в Україну вертається *дух осілости*. На руїнах одної з найдавніших у Європі аграрних культур, після голодомору й примусової колективізації («традицій підрізації», за формулкою поета) українці помалу, вперто й терпляче відновлюють своїх генії лосі, культ *місця*. Тожсамість, як у добу феодальних князівств, виміряється — *тутешністю*. Українська історія вернулась на круги своя.

«Що дасть нам силу?»

Це ще одне з класичних українських питань — сформульоване понад вісімдесят років тому Лесею Українкою, котра й відповіла

на нього, власним життям і творчістю: заселивши заборонену й переслідувану мову («дім буття», за Гайдегером, в українському випадку — забитий дошками) цілим пантеоном персонажів світової культури, від героїв гомерівського епосу до пророка Мохаммеда, Дон Жуана й масачусетських пілігримів, і в той спосіб піднісши сволок «української хати» на вселенську висоту. Це дуже «центральноевропейська» відповідь — коли духовним еквівалентом нації, гарантом її єдності, а значить і життєздатності, стає культура (ще Масарик свого часу стверджував, що «національна ідея є ідея культури»!), причому неодмінно культура *відкрита*, включена в процес універсального, крізь час і простір, обміну вартостями.

Якою буде завтрашня Україна, залежить від того, чи потрапить сьогодні українська культура витримати вдруге (після «Розстріляного Відродження» 1920-х) завданий їй історією іспит на «мажоритарність» — із вічно загроженої, покривджено-«меншинної», скупченої в собі зробитись самовпевнено-екстравертною — «своєю», обволікаючою і проникаючою, як повітря, для всіх, хто населяє Україну. Для початку вона має «привласнити», опанувати й органічно ввібрати в себе всі догеперішні духовні злети, що відбувалися у сфері її присутності й відчувувались од неї метрополією, — ну скажімо, розгледіти обриси українського ландшафту в естетиці того ж хасидизму чи включити у свій контекст не лише Гоголя, а й «породженого» ним киянина Булгакова (дарма що того трусило від люті на сам звук української мови!): все це також значною мірою «наше», і за відродження та розвиток «меншинних» культур на українському ґрунті — як матеріальному, так і духовному — тепер відаємо — ми.

Спроба 1920-х вибудувати «мажоритарну» культуру скінчилася трагічно — але вона лишила по собі фільми Довженка, і театр Курбаса, і український малярський авангард, і прозу Хвильового та Підмогильного, — те, що допомогло українцям не повірити імперії, котра сімдесят літ переконувала їх у їхньому неіснуванні. Новий образ Ітаки, що його має витворити уже постколоніальна українська культура, і буде для нашого

Одіссея новим «образом себе». Так що, за великим, екзистенційним рахунком беручи, головне наше національне випробування ще попереду.

Доба героїчного епосу минулась. Наразі переходимо добу конструктивної самоіронії — ну бо як інакше вичистиш залишені в спадок, замість омріяного палацу, авгієві стайні?.. Хоча і це вже — з іншого міфа: Одіссей, пам'ятаємо, стаєнь не чистив.

МОВА І ВЛАДА *

У своїх «Споминах» М. Грушевський із фаховою безсторонністю історика констатував, що загалом люди рідко коли відчують справдешній історичний масштаб тих подій, котрі розгортаються їм перед очима: так, українське громадянство в 1876 р. й гадки не мало про можливий фатальний вплив Емського указу на майбутнє нації. Коли ж у столітню річницю цієї акції (брежнєвська адміністрація обожнювала ювілеї!) з усіх шпарин полізли незліченні, великі й малі, відомчі постанови — про переведення на російську мову наукової продукції (кандидатських і докторських дисертацій — у зв'язку, мовляв, з удосконаленням роботи ВАК), про — я ледь не написала «русифікацію освіти», хоча в офіційному ідеологічному аргументації це подавалось як «підвищення-рівня-викладання-російської-мови», з усіма відповідними наслідками — од поновлення дореволюційної доплати «за обрусение края» для вчителів-русистів до масового закриття «інородчеських» (у тому ж аргументації «національних») шкіл та директивного перетворення мовознавства на своєрідну танатологію ** мови, покликану займатися головно впливами російської мови на «національні» та в належний час засвідчити природність загину цих останніх у «новій історичній спільності — ралянському народові», — одне слово, коли через сто літ після Емсу

* Опубліковано в журналі «Дніпро», 1990 р., № 11.

** Розділ медицини, що вивчає процеси, які відбуваються в організмі в органі передсмертні моменти й після смерті.

відчуження народів від їхньої мови знову проголошено за послідовну урядову програму, то це вже й не сприймалося за подію, оскільки сама перманентність процесів лінгвоциду, їхня тяглість та наскрізна проникальність у всі соціальні структури робила їх масштаб малопомітним для ока самовидця. А між тим ідеться про грандіозний — воістину космічний — експеримент над людиною, досі не поцінований належно ні нашими (навіть найпоступовішими!), ні, скільки мені відомо, і західними інтелектуалами (цим останнім то й дивуватись нічого: відомо ж бо, що поріз на власному пальці завжди дошкуляє дужче, ніж звістка про людську гекатомбу десь на іншому континенті...).

Я не лінгвіст, не філософ мови, усі мої спостереження досить суб'єктивні, а проте оприлюднити їх вважаю за потрібне з двох причин. По-перше, у нинішній лінгвістичній ситуації в Україні хіба лише літератори — люди, котрі безпосередньо працюють з мовою і в мові, занурені в саму її зміслову речовинність, — ще зберегли в поглядах на неї природний здоровий глузд практиків. Тому й перші удари на сполох — гине, вимирає українське слово! — залунали в умовах дозволеної гласности не на мітингових майданах, і не з академічних мовознавчих кафедр, а на письменницьких пленумах (а вже звідти пішли ширитися концентричними колами по цілому краю): літератора, коли він тільки годен відчувати свій матеріал — слово — бодай настільки, наскільки порядний столяр чує дерево, просто неможливо заморочити сталінськими мовожерськими ідеями, ніби мова — всього тільки засіб спілкування, отже, байдуже, як саме передавати індиферентну до слова думку — хоч рідною, хоч есперанто, хоч на мигах, «аби було понятно» (од чаду цих ідей ніяк не прокашляється вже котра поспіль генерація українців!). Так жодними «передовими вченнями» не переконати селянина, буцімто віслюк у стайні перетвориться на коня, якщо тільки його належним чином доглядати (а біологи — вступали з Т. Лисенком у дебати, і цілком серйозно, і чухали вчені потилиці: чорт його знає, а може, і справді...).

Відтак в усьому, що стосується мови, не фахівцеві, не теоретику, а саме літераторові-практику належить нині в Україні першенське право голосу.

І ще одна обставина спонукає мене висловитися на тему, у котрій, як-не-як, почувуюся дилетантом: приналежність до того покоління української інтелігенції, що вже *не знало природного рідномовного середовища*. Нещодавно В. Аксьонов у інтерв'ю журналові «Огоньок» (1990, №2) поділився з читачами своїм розчуленням од перебування на батьківщині: що то, мовляв, за дивовижне відчуття — блукати московськими вулицями, слухаючи, як перехожі балакають по-російськи, адже в еміграції звикаєш озиратися на звук рідної мови... Заздрю В. Аксьонову: я, українка, народжена й зросла в українському (авжеж пак!) місті, всеньке свідоме життя отак рефлекторно озираюся на звук рідної мови не десь там, а власне в себе на батьківщині, бо одразу за порогом мого помешкання — вже на сходах! біля ліфта! — починається нескінченна мовна «полоса отчуждения», у якій спливає дві третини мого активного життєвого часу. Усією своєю духовною істотою, свідомістю та підсвідомістю я, отже, знаю, що таке пресинг лінгвоциду й чим він загрожує особистості. Через те мої роздуми можуть придатися і як свідчення шасливо зацілілої жертви масового надлюдського експерименту.

А що експеримент цей, справді-таки унікальний, виявився небезуспішним, переконливо показали хоча б молдавські події 1989 року, коли на Закон про державність молдавської мови (попростачки кажучи, урядове рішення, аби кожен громадянин республіки знав мову її народу) маси російськомовного населення відповіли страйками. Кілька тижнів Молдову лихоманило. СРСР вступив у добу лінгвістичних воєн¹.

«Страйк» — за УРЕ — «одна з основних форм класової боротьби пролетаріату», відмова від праці «з метою захистити свої інтереси», а за «позакласовим» Вебстером і геть-то скромніше — «з тим, аби домогтися кращих умов праці». Але щоб — «відмова від праці» (а це ж — господарчі збитки, привид руїни!), «з метою захистити» своє право чогось *не знати*, хай і мови?! Щоб економічна боротьба — не задля права

¹ Прим. 1999 р.: те, що нині, по десяти роках, ці процеси все ще тривають у країнах Балтії, незаперечно свідчить: маємо до діла з феноменом, який вартує окремого дослідження і який пострадянська політична думка переочила з явно підозрілою легковажністю.

«мати» чого-небудь більше (грошей, вільного часу, додаткового знання...), а навпаки, задля «не-мати»?..

Вдумаймося в це, і нам стане моторошно.

Ох ні, не класовою боротьбою тут повіяло, ба й не «міжнаціональними конфліктами», як це було офіційно скваліфіковано: адже були серед страйкарів і росіяни, і наші, прости Господи, землячки-українці, і євреї, і кого там тільки не було — не здивуюся, коли почую, що й без молдаван не обійшлося. Усіх їх об'єднувало одне — внутрішнє, на рівні самопочування, духовне **чужинство** щодо землі, на якій мешкають. І вододіл — між тутешністю та чужинством, причетністю і непричетністю, присутністю і неприсутністю (психологічною) в домі автохтонного етносу — проліг через мову.

Неначе те морське чудовисько з арабських казок, що його, сонного, мандрівники взяли були за острів серед океану й заходились обживати, забудовуючи халупами та обсіваючи рисом, — мова, десятиліттями принижена до механічного «засобу спілкування», нагло пробудилася, скинулася цілим, хоч і тяжко враженим недугами, тілом — і явила приголомшеному поспільству свою таємничу, сливе містичну — бо незбагненну — матеріальну силу (через «засіб спілкування» люди не виходять на площі й не беруться за барки). Тоталітарна свідомість, котра до пори фігурувала була в офіційній фразеології під псевдонімом «морально-політична єдність радянського суспільства», зіткнувшись із цим феноменом, панічно заметалася в пошуках відповідного ярлика — націоналізм, «мовний екстремізм» (!!!), що там ще?.. (адже найменувати — означає тим самим приручити, ввести в коло звичних непорушних уявлень). Пікантно, що в молдавських подіях симпатії імперського так званого «Центру» недвозначно схилилися на бік страйкарів — руйначів і без того хворої загальносоюзної економіки, — і це на тлі постійних закликів до народу «менше мітингувати, краще працювати!» Цей позірний парадокс напрочуд вдало розкрив сутність мовної проблеми як політичної: боротьба за мовну емансипацію є не чим іншим, як боротьбою з тоталітаризмом на щонайінтимнішому з його плацдармів — на терені людського духа. Тож хвилювання Системи зрозуміти неважко.

Філософська герменевтика (М. Гайдегер, Г. Гадамер) успішно довела, що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Не вербалізоване, не впіймане словом вислизає з ясно освітленого кону свідомості в темну млу непевних, хаотичних відчуттів, — єдино лише висловлене, о-словлене існує для нас реально: мова і тільки мова велить нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд. Завдяки мові уродженець Борнео бачить 37 відтінків зеленого кольору, яких не бачу я, а мені «хата»-жінка несвідомо видається теплішою, обжитішою, ніж «дім»-мужчина (жіночність-бо обволікає, обтуляє собою, тоді як *masculinum* — завжди твердість протистояння, виклик: насторч світові), — і хай потрапить це зрозуміти природний англомовець, у чийй свідомості не існує роду для неживих предметів! По суті, національна мова — чи не єдина абсолютно неборна нематеріальна даність, із форм якої душа негодна вийти так само, як із «приділеного» їй тіла: словом структурується все наше внутрішнє життя, від мислення до сновидінь, і не дарма прагнення приборати до рук цей «психічний зонд», невідпорне знаряддя контролю за людиною (жодні психотропні препарати не дадуть подібного ефекту!), — прагнення узурпувати право на встановлення мови притаманне всякій владі, знаній в історії людства, — досить згадати боротьбу християнських церков з приводу того, які «язики» слід уважати сакральними, а отже, придатними для богослужіння, або ж лінгвістичну політику французького абсолютизму з його нормативним академічним словником та літературною мовою, покликаною придушувати діалекти.

Ясна річ, тоталітарні режими ХХ століття, метою яких якраз і була ідеально «прозора» для влади «нова людина», мусили в цій царині лишити спадщину, далеко багатшу, ніж попередні соціуми. Дж. Орвелл, один із небагатьох письменників Заходу, хто справді зумів розібратися в природі тоталітаризму, цілком логічно завершує роман «1984» трактатом «Про новомову» — завважмо, за два роки до того, як схожий трактат — тільки вже не у фантастичному, а в дійсному світі — взявся створити Сталін. Не належу до тих, хто схильний переоцінювати

розумові здібності радянського диктатора («праці» його дивують хіба лиш убогістю змісту та монотонністю стилю), але принаймні цілеспрямованості йому не бракувало, і його несподіване бруталне втручання в лінгвістику — чому не в агробіологію? не в ядерну фізику? — то, на мій погляд, не просто примха диктатора, а спроба підготувати ґрунт для духовної кастрації майбутніх поколінь і забезпечити режимові, що перемогою у війні остаточно ствердив свою несхитність, своєрідну часткову гарантію — на безвік.

Бо й справді, «радянський народ» — не абстрактна «нова історична спільність»: яв, зароджена в 30-ті роки й проголошена в 70-ті вірним сталінцем Сусловим за величезне досягнення соціалізму, за моральну та юридичну норму, за якої все, що «не влізало» в цей незграбний евфемізм (ну хоча б суто етнографічний інтерес до старовини...), розцінювалось як виклик державному ладові й позначалося всеосяжним словом «націоналізм» — одним із тих «новомовних» слів, котрі «призначалися не на те, щоб відбивати, а на те, щоб убивати значення. Значення цих слів... розширялося так, аби охопити цілу множину понять; упакувавши ці поняття в одне слово, їх уже легко було відкинути й забути» (Дж. Орвелл). Надзвичайно зручно: говориш по-українському? — націоналіст!, поклав квіти до пам'ятника Шевченкові? — націоналіст!, вважаєш, що ні 1654, ні 1922 рік не принесли Україні щастя? — націоналіст, та ще й «кадровий» (що воно таке — Господь відає!) і т. д., причому всі підставлені (і непідставлені) варіанти значень автоматично анулюються свідомістю, викреслюються з буття: антирадянщина, ересь! А от з терміном-антагоністом — «радянським народом» — розібратися дещо важче — хоч він, народ, і об'єднаний «спільністю соціалістичного ладу», «марксистсько-ленінською ідеологією», «засадами інтернаціоналізму» (цитую за «Философским энциклопедическим словарем» 1983 року) і — чим там ще? — ах так, спільною мовою міжнаціонального спілкування — російською: дякувати Богові, хоч одну ознаку можна практично — наприклад, за допомогою статистики — перевірити на істинність (решта належить до так званих

buzz words : спробуйте-но справдити в населення щось такого, як «засади інтернаціоналізму!»). То чи не виведе нас ця жива ниточка з такого лункого словесного лабіринту на якесь певніше, станівке місце?... І ниточка — виводить: ба, та осьдечки ж воно, це місце, прошу дуже: «всюди, на всіх етапах розвитку мова як засіб спілкування людей у суспільстві була спільною і єдиною для суспільства... Я маю тут на увазі не імперії рабського і середньовічного періодів, скажімо, імперію Кіра й Александра Великого або імперію Цезаря і Карла Великого, які не мали своєї економічної бази і становили тимчасові й нетривкі військово-адміністративні об'єднання. Ці імперії не тільки не мали, але й не могли мати єдиної для імперії та зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони являли собою конгломерат племен і народностей, які жили своїм життям і мали свої мови». Оце ж вам і причина «тимчасовості та нетривкості» стародавніх імперій, а оце ж вам і автор, що добре засвоїв їхні уроки: тов. Сталін, «Відносно марксизму в мовознавстві», Київ, 1950, с. 10 (приклад з імперіями — це в товариша Сталіна, відай, мимохіть вихопилося: привіт д-ру Фройдуні!). Здається, ясно: щоб імперія була «тривкою», та що там «тривкою» — вічною! («сплотила навеки великая Русь!»), її населення мусить являти не якийсь там строкатий «конгломерат», а добре вварену однорідну масу — до кипіння не доводити, помішувати щокілька хвилин, про- /

бачте, щокілька років (і — помішували: то депортували на Схід цілі народи, то, вже по смерті Сталіна, раз у раз здійсмалися галасливі кампанії повсюдного згону на яку-небудь чергову безглузду будову, то Брежнев з партійної трибуни врочисто благословляв міжнародні шлюби²). При цьому

² Дослівно так: «плохо это или хорошо? Мы, коммунисты, с уверенностью можем сказать: хорошо. Очень хорошо», — расист, очевидно, відповів би навпаки, для всякої ж іншої, не асиміляторської й не расистської, свідомості сам собою факт міжнародного шлюбу взагалі лежить поза сферою оцінки — принаймні доки не стане відомо, вдалий це шлюб чи невдалий...

¹ В англійському науковому жаргоні — ефектне слівце, що створює так званий «семантичний шум», маючи на меті єдино лише справити враження на адресата.

саме зоднаковіння мислилось як гарант єдності: історична пам'ять усіх «племен і народностей» не мусить сягати глибше 1917 року (багатьом древнім етнокультурам і письмо змінили були на кириличне...), ясна річ, за винятком «возз'єднань», «приєднань» та «добровільних входжень», покликаних доводити, що «ми завжди були разом». Антирелігійна боротьба 20—30-х років означала, по суті, війну конфесій і утвердження справді-таки загальнорадянського поганства — зі своїм пантеоном богів і героїв (де політичні лідери по-родоплемінному йменувалися «вождями»), зі своїми ритуалами й своїми місцями культових відправ, нарешті, зі своєю жрецькою кастою — партійним апаратом, чи, по-орвеллівськи кажучи, «членами внутрішньої партії»; ну і, зрозуміло, мова теж мусила бути «спільною і єдиною» для всіх, і лінгвістичний канон — от він, далеко ходити не треба: священні тексти — праці Леніна-Сталіна. Так і писали тодішні мовознавці: «особиста мовно-стилістична практика В. І. Леніна і Й. В. Сталіна зробила великий творчий вплив

³ Спеціально звертаю увагу читача на «характер стилю мови», як-не-як, фахового мовознавця (sic!): п'ять, одним духом, родових відмінків уряд — це вже не недорікуватість і не затинання, а далебі, щось близьке до паралічу мовленнєвих центрів («одібрало мову!»)...

на характер стилю мови публіцистики і художньої літератури народів Радянського Союзу»³ (І. Білодід. Боротьба за принципи соціалістичного реалізму в мові і стилі української прози довоєнного часу // Питання української радянської літератури: Зб. — К., 1955. — С. 115).

Так, у найзагальніших рисах, «конгломерат племен» випаровувався до консистенції *єдиного* племені, *єдиного етносу*, з усіма приналежними структурними ознаками. «Здравствуй, племя, младое, незнакомое!» — як писав російський класик.

Мова виконує, серед інших, дуже важливу філософськи-світоглядovu функцію: вона прив'язує етнос до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого, предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу. За повідомленням литовських учених, складена геофізиками карта електромагнітних полів на території республіки збіглася з картою литовських

діалектів із точністю до 1 км!.. Кожна мова «прописана» в цілком певному земному просторі й тому, переселяючись на інший терен, міняється, пристосовуючись до нових природних умов: так неозорі обшири американського континенту, приміром, проковтнули, згладили, «зрівняли із землею» афектовану, перепадисту виробленість інтонацій Старої Англії, розпрямили її старофасонні граматичні закрутки, заступили притульне, по-острівному скулене «in» — у дім! у фортецю! у сховок! — безстрашним летючим «on»: розгонисте лижварське ковзання *на* безмежній сніговій рівнині, пластунське припадання і розтікання *на* поверхні — далі, далі на Захід, жодного прихистку, але й жодних перепон, — так котиться площиною більярдна куля, усе відкрито, мов *на* долоні — не в яйці: не самозародження життя, а його експансія, — американський космос владно диктував мові-емігрантці свої правила поведінки. Але мова й людину вписує в чітко окреслений просторово-часовий континуум — робить свого носія *тутешнім*, звідки б він не походив. «Лани широкополі, і Дніпро, і кручі» — цей хвилястий, горбистий («за байраком байрак»!), жіночно-теплий рельєф серцевинної України не дарма викликає сльози зворушення (сама бачила!) у сивоусого українця, народженого в Пенсільванії, який уперше ступив на землю предків: та «генетична пам'ять», котрою він пронизливо «впізнає» досі ним не бачений краєвид, закодована в рідному слові, — вперше на віку наш американець відчуває, як його трудно збережена, забур'янена англіцизмами українщина легко, без жодних зусиль допасовується до навколишньої землі, води й неба: будь-яка інша мова тут несприродна, неадекватна, неістинна! — і сльози, що набігають йому на очі, є сльозьми полегкості, — чоловік віднайшов свою тожсамість.

Але стривайте. Тобто як це — віднайшов тожсамість?! Ви що, жартуєте?.. Допустити, щоб так утожсамлений — ушільнений всередині себе, наділений власним тяжінням дух взаємодіяв з чужорідними ідеями за законами притягання-відштовхування, сам визначав свої світоглядні симпатії-антипатії, креслив собі траєкторії руху і взагалі, вимагав *діалогу*! І як після цього накажете ним керувати?

Е ні, дорогенькі товаришочки. «Ми вичавимо з вас усе — а тоді заповнимо собою» (Дж. Орвелл).

Молодий радянський суперетнос, покликаний залюднити колосальні простори шостої частини земної тверді, від самого початку мислився як рухливий, кочовий (звісно, у межах, обведених лінією державного кордону), тобто як своєрідна летка, розпорошена між землею і небом суспензія, готова за першим же порухом державної длані покуритися туди, де утворився порожній проміжок: на шахти Донбасу, у степи Північного Казахстану, на будівництво залізниці «от Байкала до Амура»... «От Москвы до самых до окраин, с южных гор до северных морей человек проходит как хозяин необъятной Родины своей», — це чистий маніфест волоцюзтва: адже ж «хазяїн» — не «ходить», «хазяїн» — обростає хазяйством, при-ростає до місця, закорінюється і, наколи вже хоч трохи розжився, на підйом ой який важкий! Смысл колективізації крився, між іншим, і в тому, щоб назавжди витравити оцю сутнісну для селянської культури

⁴ Природність міста (а всі стародавні, з поселень розвинуті міста ідеально зрошені з ландшафтом) помітна менше і вже тим уразливіша: досить порушити історичне середовище, зруйнувавши, як у Києві, кількадесят безцінних пам'яток, що «держать» на собі забудову (і посипались цілі квартали!), нагромадивши гори й гори потворних безликих «Черьомушок», — і просторові координати духа захиталися: нема до чого приріднитись, а відтак «киянин», «чернігівець», «харків'янин» — значить уже не більше, ніж «мешканець», на цю хвилину, Києва, Чернігова, Харкова, — сьогодні киянин, завтра москвич, післязавтра може бути рижанином чи алма-атинцем: де ліпша квартира трапиться!

природність, прирідненість — до свого поля, до з дитинства званої оку кринички на дні ярка, до населеного духами з бабиних казок байраку за селом, — щоб позбавити селянина не фізичного, але метафізичного земного тяжіння: якби воно якимось дивом зберегло свою силу, новий суперетнос не мав би шансів на існування. Тому винищення селянської культури стало без перебільшення вирішальним кроком на шляху глобальної дезетнізації, денационалізації⁴.

Мене завжди зворушували в компартійних документах простодушні, схожі на застільні тости, побажання, аби кожен громадянин

Союзу будь-де, у будь-якому його куточку, незалежно від національності й місця проживання, «почувався як удома». І невтямки було авторам «тосту», що будь-де почувають себе «як удома» тільки бездомні — злодії, проститутки, взагалі вивласнені, злюмпенізовані елементи. Зміна ж «дому», хоч і можлива, дається ціною принаймні одного маргінального, «переходового» покоління. Безперечно, Україна — дім не лише для українців, а й для поляків, від двох віків переселених на Наддніпрянщину й ще донедавна цілком автономних у культурному відношенні, для численних «українських росіян», для євреїв, що віками витворювали по українських містах та містечках свою локальну субкультуру тощо: люди довготрудно зросталися з цією землею і фізично (ховаючи в неї своїх мертвих та народжуючи на ній дітей), і духовно (приймаючи — до певної межі, тієї, за якою починається асиміляція, — її культуру, і передовсім — мову). Складніше з Кримом — цим типовим «домом без господаря», з обез'язиченою топонімікою і гвалтом позбавленою традиційних, віками проваджених тут господарств природою, котра з року в рік невловно марніє, блякне, мов безмужня жона. З росіян, здається, тільки Б. Чичибабін (знов-таки — поет, а отже, наділений спеціальним органом «мовного слуху») відчув, «как непристойно Крыму без татар», — і дійсно, антропологами доведено, що саме автохтонний етнос найліпше потрапляє підтримати в природі екологічну рівновагу... Кримська земля «говорить по-татарськи», і людей, що заселили її по татарах — не росіян і не українців, а так — легіонерів імперії, «население Крыма», наслідком лабораторного експерименту добути породу *homo sovieticus*, — вона «не любить», як «не люблять» (не розуміють) її вони. Антиукраїнські (як і анти-татарські) настрої в Криму є, по-моєму, не що інше, як несвідомий, інстинктивний протест проти його остаточного, мирного «одомашнення», бо ж *homo sovieticus* за своєю суттю є **абсолютно бездомний**, як у прямому (наймає державне помешкання), так і в переносному, культурософському значенні, — **ідеальний чужинець**, котрий ні за що не відповідає (і тому зовсім слушно завжди тужитиме за «сильною рукою»: тільки вона надає йому форми — і вектора руху). Дніпро, кажете, пересихає? А мені яке діло — на мій вік вистачить! АЕС у Чорнобилі звели? Ну, начальству видніше,

де зводити (а коли рвонуло — десятки тисяч «киян» знесло з місць чорнобильським вітром: хто переїхав, хто обміняв квартиру, хто завербувався на Північ чи за кордон, — безтурботна комфортність чужинства не в останню чергу живиться можливістю, хай навіть суто умоглядною, взяти капелюха й сказати господарям «Бувайте здорові!», тільки-но в домі починається пожежа).

Так, присутність *homo sovieticus* в українському, молдавсько-молдавському, естонському і т. д. домі — чисто механічна, і протестуючи проти української, молдавської, естонської і т. д. мови, він інтуїтивно відчуває: «тутешня» мова, адекватна *цій* природі, *цій* землі й небесам, притягне його до них, зробить «важким» (обтяженим відповідальністю!), малорухливим, та, Господи, просто розвиднить йому в очу ціле довкілля, досі розмите, як при безфокусній зйомці, «языком межнационального общения»! Він не хоче цього. Він боронить свою бездомність, — уникаючи *труду закоріненого життя* (як, зрештою, норозить уникнути будь-якого труду взагалі).

«Міжнаціональна» російщина, ця справді-таки родова ознака нового етносу, своєрідний «бейсик», неспівмірний із жодним природним крайобразом (не те що «лани широкополі, і Дніпро, і кручі», а й есенінська «страна березового ситца» не може бути ним озвучена!), має, хоч що б там правили про це радянські мовознавці, функцію далеко важливішу од комунікативної: вона заслоняє від людини довкілля непрозрічастим матовим екраном, зависає між ними, як димова запона, що за нею і Дніпро манячить не таким уже й мілким, і Чорнобиль не таким уже й страшним, а військова агресія в Афганістані, мужньо й маловрозумливо поійменована, було, «исполнением интернационального долга», породжує новий тип осиротілих матерів, котрі в жалобному строї вихоплюються на трибуни з патріотичним покликом войовничих племен: мало не «за Родину, за Сталина!». Ця функція блискуче описана Орвеллом — «звукити обрїї думки, унеможливити ересь», тобто позбавити людину власної позиції у всесвіті: якщо «істинна» мова, кажучи словами М. Гайдегера, «вводить суше у простори розкритого», то мова «фальшива», безрідна, до жодного ландшафту не прикріплена, назавжди *закриває* від людини суше, позбавляє його буттєвості. Це і є «новомова» — за термінологією Р. Барта,

«енкратичний соціолект», тобто такий різновид національної мови, на боці якого виступає державна влада на протигагу соціолектові «акратичному», опозиційному (див. есе Р. Барта «La division des langues»). Його єдиним органічним предметним середовищем уявляється мені безособовий інтер'єр вельможних кабінетів: тьмянний відсвіт полірованого дерева, ошатні килимові доріжки, гіпсовий Ленін на червоно задрапованій підставці... Отут доречно звучав і знаменитий хрушовський «комунізм», і невимовні для нетренованого словесні конструкції з «повышением усиления», а чи «усилением повышения», і, чого гріха таїти, поширений тепер уже по цілій країні «апаратний мат». Але від самого припущення, що в цих мурах могло пролунати що-небудь на кшталт: «А послушайте-но, чоловіче добрий, яка мені оце трапилася пригода», — віє чимось протиприродним: це схоже на несумісність груп крові, і початки цієї несумісности — на тому шляху, котрим ще не розкуркулений дядько віз до себе в село «трійку» з губкому, а влазлива, геть нежіночна й тим загарливіша у своїй ідейній ширості «стрижена комуністка», сидячи на возі. «перекопувала дядька на атеїста» (Б. Антоненко-Давидович. «Смерть»). Дядько підсміюється, віджартовується — він іще не сприймає цих заволок за поважну силу:

«— Воно конешно. Сказано: аби люди, а піп буде; ну, тільки ж усе ж таки, як подумати, то...

Славіна перебила його:

— Подождите, товарищ. Прежде всего остановимся над самим вопросом о религии. Карл Маркс, например, сказал: религия — это опиум для народа.

Дядько чи не добрав останніх слів, чи, може, просто не дочув, йому раптом заманулося підтакнути Славиній, і він, сіпонувши віжки, жваво проказав:

— Та воно так: тепер усе для народа».

Блискучий діалог! Шпенглер застогнав би од заздрощів — кращої ілюстрації до тези про принципову неможливість порозуміння між історично розмежованими культурами годі й уявити.

«Розділення мов» (франц.).

(І розстановку сил схоплено автором прицільно точно: Славіни починають і виграють — делікатний дядько з чемности спершу підтакуватиме незрозумілим чужинським речам, а далі й сам приноровиться ламати язика, а наколи б йому скортіло ввернути щось своє, то завжди чутиме у відповідь безцеремонне «Подождите, товариш!».) А що йдеться саме про дві культури, свідчать, по-перше, різні способи цитування, за якими — різні типи функціонування традиції (дядько наводить приказку — кристалик колективного досвіду, і тут-таки — «тільки ж усе ж таки, як подумати...»), тобто першоджерело саме по собі не є для нього остаточним аргументом і не звільняє від необхідності «думати»; а в Славіноі «Карл Маркс сказав» — і все, і крапка: що звиш того, те од лукавого); по-друге, вельми прикметний, визначений синтаксисом інтонаційний різнобій «партій» дядька й Славіноі: у нього — крізь проскоки еліптичних речень, крізь чорторії емпазисів, «нукання» й «такання» — живий, багатий і неправильний, як усе живе, стихійний плін думки, що стрімко розгортається нам перед очима, у неї — безособова, мертвотна правильність граматичної формули: обшмуляна, обтесана від частого вжитку до голого логічного кістяка **чужа** думка, прийнята й завчена у формі гасла («опіум для народа»). Тут знов-таки варт згадати Орвелла: гасла, взагалі стійкі словосполуки в «новомові» цінні тим, що відтинають від поєднаних слів шлейфи асоціацій. Так, у свідомості радянської людини слово «опіум» збуджує не млисту картину наркотичного сп'яніння, а передовсім акурат оте, зі шкільної лави в зубах нав'язле, «религія — опіум для народа» (це явище прегарно показано в дотепному оповіданні К. Чапека, де сіромаха-газетяр, підданий тестові на асоціації, як заведений висипає на кожне слово експериментатора — гирилицю газетних штампів).

Перед нами справді мова «ідеального чужинця» (Славіна недарма не відрізняє жита від пшениці), і «особиста мовно-стилістична практика В. І. Леніна та Й. Сталіна» відіграла в її становленні роль таки першорядну. Обоє вони й самі були «ідеальні чужинці» — грузин, котрий іменував себе «человеком русской культуры» (бувши в дійсності «человеком» культури хіба що блавної) і до смерти говорив російською з невитравним акцентом,

та «професійний революціонер», читай вічний емігрант, із напихватним набором європейських «полужизичій» для практичного вжитку (щоб читати партійну пресу) та, в рідній мові, словником недорозвиненого (зате хамуватого!) підлітка у усьому, що стосується духовної сфери («учено, но бестолково» — на адресу Гегеля, «реакционно, но интересно» — про відвіданий у Берліні спектакль, і т. д.)⁵. Взагалі ж досить симптоматичний уже сам факт обрання за мовний взірець не художніх текстів — найбільш індивідуалізованих і найбагатших лексично, — а непорівнянно вбогішої з цього погляду політичної публіцистики⁶, тобто вирівнювання «за найменшим спільним знаменником». «Від інших мов новомова різнилася тим, що її словник з року в рік не розширявся, а скорочувався» (Орвелл). Отож-бо⁷.

Таким чином, ми поступово виявили дві власне лінгвістичні характеристики радянської «новомови» — 1) сувору відповідність граматичним нормам, безособова «правильність» (так балакають недосить вільно опанованою іноземною) і 2) мізерність словникового запасу. У зв'язку з цим доречно згадати відкриття, зроблене свого часу батьком так званої дескриптивної лінгвістики Ф. Боасом: у будь-якій мові граматичні значення становлять полюс примусовості, доконечности.

⁵ Прим. 1999 р.: в оприлюднених після розвалу СРСР щоденниках М. Мамардашвілі я знайшла ще рішучіший діагноз ленінській недорікуватості: «повна імпотенція думки», «настільки повна, що сама її можливість у кого-небудь і де-небудь уже видається казковою й неймовірною, викликаючи лиш палючу підозру. Як коли б євнух на вид статевого члена в ерекції міг припустити лише, що це всього тільки кілок, невидимими нитками прикріплений до паху, всього тільки підозрілий і невикритий фокус, і вимагав би цей фокус викрити (і надалі повсякчас викривати, коли подібні кілки чомусь демонструються). От і викривали...» (Мамардашвілі М. Необходимость себя / Лекции. Статьи. Филос. заметки. — М., 1996. — С. 174.)

⁶ Приміром, американські політологи визначили, що мова публічних виступів їхнього президента відповідає рівневі учня сьомого класу середньої школи, і слушно: такий текст має бути, дослівно, «зрозумілий для ідіота».

⁷ У Румунії хтось із жертв диктатури Чаушеску не полінувався скласти вичерпного словника «Бейсик соціалізм» — куди увійшло... чотириста слів!

силування, тобто граматики цілком фатально **зобов'язує** суб'єкта мови до подання певної, мінімально необхідної інформації про події (якщо по-українськи, то про час дії, її доконаність чи недоконаність, рід і особу діяча тощо), лексичні ж значення є необов'язковими, факультативними — стоять, сказати б, на полюсі свободи, надаючи суб'єктові право вільного вибору. Відтак надмірна граматична правильність і лексична вбогість — *ознаки того, що мова **гнітить** мовця: закріпачує, сковує його дух. Гаразд, коли перед нами іноземець, а коли людина так говорить своєю рідною?*

«Но уже сегодня приятно побывать во многих колхозах и совхозах. Приятно войти в просторные, светлые дома, где городские удобства сочетаются с особенностями и потребностями сельской жизни. Новый характер труда, современный быт и облик таких сел — это и есть, товарищи, добрые плоды нашей социальной политики!»

Це — з промови Брежнева на XXVI з'їзді КПРС. Витяг узято навмання, він абсолютно типовий. Такими витягами напихалися шкільні збірники граматичних вправ, написана такою мовою горезвісна «трилогія» дістала найвищу державну відзнаку з *літератури* й проголошена була за вірєць *літературного* (так!) стилю, усе це десятки разів перечитувалося школярами й студентами, бо входило до всіх екзаменаційних програм — словом, це те ментальне тло, на якому зросло моє покоління.

Перечитайте наведений уривок. Тільки політично наївний невіглас здатен припустити, буцім бодай одне слово в ньому можна порушити — вилучити або замінити на інше. Нічого подібного! Можна, щоправда з натяжкою, замість «приємно побывать» — далеко експресивніше «радостно побывать» («посетить» — уже не можна: термін офіційний, ледь не дипломатичний, і тому наперед відтинає від себе всякі емоційно-оцінкові епітети). Але загалом і така заміна некоректна, бо «радостно» має бути не тим, хто «бывает», а тим, хто постійно живе там, у цих «колхозах и совхозах», у «просторных, светлых домах», знай благословляючи «нашу социальную политику», — творцям же останньої належить бути стриманішими у вияві своїх почуттів, це ще від Сталіна йде:

юрмища ревуть од захвату, а влада ледь посміхається у вуса — «приємно!» «Просторные, светлые дома» — також стійка словосполука, заміна на «теплые» чи, скажімо, «уютные» внесла б недоречно «гуманітарний» дисонанс: перед нами не що, як естетичний ідеал доби «розвинутого соціалізму», «просторные, светлые дома» — це й підмосковні урядові дачі, і Палац з'їздів у Кремлі, і взагалі «енкратичний» образ дому (таких «просторных, светлых» озій зі скла й бетону зопалу назводили навіть на БАМі й аж тоді спохопилися, що в 50-градусний мороз вони перетворюються все-редині на палаци Снігової королеви). Ну а про те, щоб намацати якісь люфти в «новом характере труда», «особенностях и потребностях сельской жизни», «добрых плодах нашей социальной политики» чи інших buzz words, годі й думати — текст, як бачимо, збитий і злютований так щільно, що кожна спроба заміни чаїть у собі приховану загрозу не більше, не менше, як ідеологічного збочення. Ні вже, хай усе лишається на своїх місцях.

«Полюс свободи» зникає — зостається чистий примус, майже стерильна граматика: речення, ніби навмисне призначені для учнівських студій синтаксису. Я б сказала навіть, що тільки граматики і вносить у такі тексти подобу сенсу, адже до онтологічного справдження (за критерієм «чи існує в дійсності?») вони не надаються. «Новый характер труда (?), современный (а який мав би бути, середньовічний? — О. З.) быт и облик таких сел — это и есть добрые плоды нашей социальной политики» чи «Да здравствует коммунизм — светлое будущее человечества!» (як може «здоровствовать» «будущее», те, чого ще нема? — О. З.) — всі ці речення з онтологічного погляду так само «порожні», безглузді, як і класичні «граматичні» приклади російського лінгвіста Л. В. Щерби («Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокренка») або американця Н. Чамскі («Colourless green ideas furiously sleep»). Зате вони *правильні*, вони *зобов'язують*, вони наповнюють свідомість димом незбагнених, ніяк не зв'язаних з дійсністю абстракцій, водночас паралізуючи волю до інтелектуального опору.

Не забуваймо й ще одне: на відміну від питомої мови російського народу, енкратична російська «повомова» призначається до **комунікації** (так і в академічному мовознавстві речено: головна функція «русского языка как средства межнационального общения» — комунікативна), тобто не до **продукування** думки, а до трансляції **вже готових** думок (згадаймо Славину!). Повновартісне, незалежне мислення потребує абсолютно безкраїх обширів «істинної», прозорої щодо світу мови — а в ідеалі, припускаю, ще й співвідношення мови мислення («батьківської») з мовою почування («материнською»). «Міжнаціональна» ж, коли вона витісняє національну, замикає людину в шахту ліфта, де рух триває лише вздовж уже напнутих тросів. Відповідно, інтелектуально-творчий потенціал, приміром, тих українців, котрих з дитинства (ясла, дитсадок, школа...) **відчужено на Україні від української мови**, має бути, порівняно з природними російськомовцями, зрослими в Росії, істотно ослаблений: за самими «стартовими умовами» ці люди приречені на інтелектуальну вторинність. (Тут, до речі, також і відповідь на питання, над яким марно сушать мізки педагоги, психологи, методисти та бозна-хто ще: чому випускники радянських вузів здебільшого не знають тієї іноземної мови, котру гризли, як рахувати середню школу, вісім років поспіль, — чому взагалі в СРСР така рідкощ фахівець зі знанням мов?.. Раз у товаристві, де зайшла балачка про С. Лема, я поцікавилася в молодого російськомовного інженера, чи читає він по-польськи, і дістала начебто жартівливу, а насправді різючо точну відповідь: «Никакими мовами не владію — с трудом выучил русский». У цьому — страшна правда: «с трудом» убгавши свою свідомість у «вакуумну камеру» «новомови», такий чоловік загалом позбувається ментальної спромоги стати на точку зору іншого етносу, бо йому нема звідки на неї ступити — не можна підстрибнути, висячи в повітрі!)

Перш ніж перейти до останнього — здається, найболючішого — аспекту нашої теми, пов'язаного з «агресією» російської мови, енкратичної щодо національних мов, підіб'ємо деякі підсумки. Внаслідок великодержавної мовної політики в СРСР сформувався досить потужний соціальний шар людей «безмовних», тобто —

не побоюєь різкого слова — ментально кастрованих. Той сердешний донецький шахтар, котрий уславився був на цілу країну, заявивши, що йому байдуже, яка буде мова, аби була ковбаса, по-своєму мав слушність: після того, як закаламучено свідомість, тільки *тіло* та сигнали внутрішніх органів — зокрема й шлунка — забезпечують людині правдивий зв'язок із зовнішнім світом. А що влада наразі не навчилася, як у «Футурологічному конгресі» того-таки С. Лема, впливати на тіло галюциногенами, штучно надаючи йому відчуття ситости після гнилої сосиски, то «ковбаса», дійсно, якось іше допомагає зберегти реалізм світопогляду та соціально-критичну установку... Себто світ уже сприймається цими людьми суго біологічно — на смак, на нюх, на дотик, — але не по-людськи, не через слово: навіщо сліпому окуляри?

Страшно? Так. Але єдиний приступний людині спосіб позбутися страху — це здати собі справу з реального стану речей.

Зрозуміло, що сталінський заповіт щодо «спільного і єдиного» для тоталітарної імперії енкратичного соціолекту автоматично відпихав усі національні мови на становище соціолектів акратичних, безвладних. Як сказав великий пролетарський поет (ці слова висіли над дошкою в класі моєї рідної київської школи — української, з поглибленим вивченням англійської), «я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин». Позаяк по-українському (по-вірменському, по-білоруському тощо) ні Ленін, ні Сталін не розмовляли, то пріоритети нібито визначалися самі собою, і тим було покінчено з ганебною колоніальною спадщиною царизму, котрий мав слабкість називати речі своїми іменами: «обрусение» як офіційний термін звучало, ніде правди діти, негарно — вистачило пересунути його, як фішку, з позиції «самоціль» на позицію «засіб для досягнення братерства» (згодом, частіше, «засіб прилучення до світової цивілізації», що було, м'яко кажучи, таким самим ошуканством), аби русифікаторство здобуло собі ідеологічну *carte blanche*. У тоталітарній державі, що вповні склалася в СРСР у середині 30-х, національні мови, як акратичні соціолекти, не можуть не бути приречені — механізм їхнього перетравлювання правлячою «новомовою» схвалив і затвердив сам «батько народів», розтлумачивши своїм дітям, що «зовсім

неправильно було б думати, що в результаті схрещування, скажем, двох мов утворюється нова, третя мова... Насправді при схрещуванні одна з мов звичайно виходить переможцем, ... а друга мова втрачає поступово свою якість і поступово відмирає». «Так було, наприклад, з російською мовою, з якою схрещувалися в ході історичного розвитку мови ряду інших народів і яка завжди виходила переможцем». Здається, ясніше нема куди.

Українській, як і білоруській, логічно випадало стати першою жертвою «схрещування» власне з причин спорідненості зі своєю сакралізованою сусідкою. Проте в цьому процесі поглинання й перегравлювання виявилася одна проміжна стадія, що бачиться мені вирішальною для подальшої історичної долі нашої багатостраждальної мови, — стадія її енкратизації за принципом прямої проекції — і послідовного витворення української «дубль-новомови».

⁸ Якщо читач гадає, що це я так незграбно зіронізувала, то помиляється: цю тезу живцем взято з 1-го тому «Курсу сучасної української літературної мови» 1951-го року, див. с. 30–33, — трохи далі, на с. 114–122, там навіть сумлінно перераховано видані шкідниками-націоналістами словники — на жаль, не прокоментовано, у який спосіб наявність словників **шкодить** мові, та ще й **так само**, як заборона їх друкувати... А читача надміру життєрадісного, котрий подумки вже відмахнувся від тих часів, як од далекої тьми середньовіччя, не могу не привітати — як загалом кожного українця — з перевиданням двотомника праць І. Білодіда у... 1988-му році (!) — шкода, «Боротьба за принципи соціалістичного реалізму в мові і стилі української прози довоєнного часу» туди чомусь не ввійшла...

Особливо вславилася на цьому терені лінгвістика 30–40-х, усущіль поглинута «боротьбою з мовознавцями-націоналістами» (на той час уже репресованими!), котрі, як писав у вищесцитованій статті (далі витяг із неї ж) І. Білодід, «зовсім ігнорували освячені багатовіковою історією інтеграційні процеси між російською і українською мовами» (с. 115), а відтак, розуміється, завдали розвиткові української мови не менше шкоди, ніж заборони та утиски царського уряду⁸. Ну, наприклад, «буржуазно-націоналістичні мовознавці провели через „український правопис“, затверджений націоналістом М. Скрипником в 1928 р., правила, спрямовані на відрив української мови

від спільних шляхів розвитку з російською мовою» (с. 126) — це значить, вzakонили *г*, м'яке *л* та ще дифтонг *ія*, нахабно порушивши принцип прямої проекції: одному російському звукові має відповідати один український! — «ставили собі за мету вилучити з української мови інтернаціональні терміни російського походження» (с. 127), «витіснити з української мови українські словосполучення, вислови, спільні з російською мовою» (с. 128), таким робом «намагаючись підірвати братні відносини, соціалістичну дружбу між російським і українським народами» (с. 115), чи то пак «утверждая в малороссиянах развратное мнение, по коему представляют себя народом от здешнего совсем отличным» (ця друга цитата — з маніфесту Катерини II 1764 року — якась, їй-Богу, стилістично симпатичніша — може, тим, що ширіша). Коротко кажучи, українська «дубль-новомова» як лінгвістичний феномен визначається максимально можливим однозначним збігом з російською — зарівно лексичним (слова добираються методом прямого калькування), як і граматичним (звідси витіснення і з навчальних курсів, і, зрештою, з живого мовлення двоїни, давноминулого часу, кличного відмінка іменників — всього, що, за улюбленим висловом Сулова, «роз'єднує народи»).

Каноном «дубль-новомови» стали, звісно ж, сакральні тексти — перекладені, а точніше, навпростець «перезняті» з російської на українську «Твори» К. Маркса й Ф. Енгельса (поки що в 49-ти томах) і, особливо, «Повне зібрання творів» В. І. Леніна (у 55-ти томах) — прошу при цьому мати на увазі, що за роки Радянської влади *жоден* із класиків світової філософської, соціологічної чи економічної думки не з'явився по-українськи хоч би пристойним однотомником, та й узагалі такі переклади можна перелічити на пальцях: у 1932 році зроблений В. Підмогильним Гельвецій та ще в серії «Пам'ятки естетичної думки» в 60-х — на початку 70-х кілька справді вартісних робіт — «Поетика» Арістотеля, «Про красу» Хогарта, «Парадокс про актора» Дідро... **Все!!!** А це ж обертається вже не просто невиробленістю термінології, а відмиранням у цілому українському менталітеті щонаймасштабнішого — категоріального — рівня мислення. Пробі, люди!..

Та яке ж там «пробі!», заспокоюють нас теоретики «дубль-новомови», коли «український народ дістав найцінніший духовний скарб — класичні праці В. І. Леніна в перекладі на рідну мову. Самий факт перекладу на українську мову творів, написаних мовою великого російського народу, у яких узагальнено всю мудрість життя (так!!! — О. З.) і досвід боротьби найпередовіших людей нашої епохи за створення безкласового суспільства, свідчать про небувале зростання за роки соціалістичного будівництва української мови» (Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. — К., 1968. — С. 155). Подібний аргумент здатен послати в нокаут будь-якого опонента, надто коли той довідається, як плідно попрацювали три покоління перекладачів «найціннішого духовного скарбу», аби якнайдокладніше віддати зміст оригіналу, та як од видання до видання вдосконалювався український текст — «капелюшництво» перетворювалося на «шляпне виробництво», «буржуазія, що вбиралася в силу», — на «ростушу (!!!) буржуазію», «обчикрижити» — на «обкарнати», «передати куті меду» — на «перегнути палку», — доти,

А

⁹ Теоретики перекладу тільки плечима стенуть: глум, та й годі! Адже ж відомо, що перекладаються тексти, а не слова, — слова живцем «приростають» до об'єктів, як м'ясо до кістки (щоб київські «гори» точно збіглися з «hills», їх, укупі з кам'яним князем Володимиром, довелося б перенести на широти Шотландії). «Спільні» слова, не кажучи вже про граматичні форми, ще облудніші — Д. Чижевський, приміром, установив, що в слов'янських мовах спільні за етимологією слова збігаються за значенням — хіба на 20 відсотків, саме тут на перекладача чигає найбільше пасок. Дуже точно сформулював західнонімецький лінгвіст Г. Вайнріх у своєму знаному есеї «Лінгвістика брехні»: перекладені слова завжди

доки вторинність українського варіанту не зробилася настільки підкресленою, що крізь неї виразно проступив російський оригінал і стало можливим просто з розгорнутої книжки зчитати зворотній переклад. Отут творчі «дубль-новомови» нарешті перевели дух і спочили по трудах праведних, окриті глибокодумним, методологічно безцінним висновком: «Більша точність при перекладі з російської мови на українську досягається там, де перекладачі використовували спільні для обох мов слова і граматичні форми» (Багмут Й. А. Там само. — С. 156)⁹.
Що й треба було довести.

Але ж навіщо тоді перекладати?! — звомпить читач, змучений «шляпними виробництвами» й товстющою, чи то пак, даруйте, «ростущою» (очевидячки, від прикметника... «ростий»?), буржуазією. Лишіть уже по-російськи, якось розберемося.

І коли він так звомпить, аж тоді ми повиншуємо себе з остаточною торжеством нашої національної політики: ми довели-таки йому навч усю недоцільність, неекономність послугування цією абсолютно несамостійною, геть у всьому тотожною російській і через те просто *зайвою* мовою, без якої на сучасному етапі, коли весь радянський народ оволодів «єдиною і спільною», вже цілком — слухно кажете, товаришу! — пора обходитись. Себто основна функція нашої «дубль-новомови» полягала в демонстрації *факультативности* української мови як такої. Візьміть до рук будь-яку з київських україномовних газет компартійного походження — ну хоч би «Київський вісник», у дівочтві «Прапор комунізму», киньте оком на заголовки: все це — прямі кальки з російської, те саме «перекладацьке» письмо: «Спробуй себе» (значить — «испытай себя»), «У відповіді за все» (значить — «за все в ответе»), «Результат не примусить чекати» (тобто «не заставить себя ждать»), «Занепокоєння прекрасним» (а оце вже й не знаю, що б воно було...); а ще — «світ зійшовся для нас клинцем», «в цеху практично бездіє комісія», «заготовки явно бажали кращого», «цех знову поставив брак», «жеребкування виявилось схильним тільки до „Зеніту“», «наш обов'язок — всемірно подбати, щоб ви не відчували незручностей скрізь», «зволікається капітальний ремонт», «реконструкція додатньо впливає на якість», «за цеглою зупинки не буває»... — можна розважати гостей настільною грою, запропонувавши їм угадувати первісне значення наведених прикладів.

Такої української мови навчають у школах, *такою* українською до громадян звертаються газети, радіо, телебачення, *такою*, нарешті, забалакав наш, попервах ледь не всуціль російськомовний, парламент (ах, яка б це вдячна могла бути тема

брешуть, але перекладені тексти? — тільки тоді, коли переклад кепський. У цьому сенсі подарована нам тоталітаристською мовотворчістю бібліотека — 49 томів українського Маркса з Енгельсом (за російським виданням!) і 55 томів українського Леніна — являє собою бібліотеку чистої брехні.

¹⁰ Виняток, і то проблематичний, становить лише художня література, але, по-перше, в Україні досі попит на українську книжку неопорівнянно нижчий, ніж на російську, а по-друге, практика редагування тривалий час скеровувалась, між іншим, і на те, щоб твір пішов до набору очищеним від надмірної мовної індивідуальності.

для соціолінгвістики — мова українського парламенту!) — іншої української майже немає в інституціалізованому, позакухонному вжитку¹⁰! Вся не — «дубль-новомовна» українщина — від солодкої і тягучої, мов прастаре вино, «котляревської» архаїки козацького бароко, що в ній кохаються історичні романісти та перекладачі

Лукашевої школи, до «соцартівського», круто й солоно змішаного на підкарпатських говірках вуличного арго рок-групи «Брати Гадюкіни» включно — виявилася, по суті, акратичною, безправною, у найліпшому разі — інтелігентською хатньою забавою, такою собі «грою в бісер» на правах латини. «Новомовна» «безбар'єрність» в очах відчуженого од себе народу накинула на цілу мову імідж факультативної легкоприступності, не обов'язковості до спеціального вивчення¹¹. Добуті київськими соціологами бадьорі відсотки вільного володіння українською серед наших городян без додаткових мовознавчих тестів гроша варті, бо хто може сказати, у скількох випадках люди, що бездумно ставлять «галочку» в графі «володію вільно», просто не підозрюють про існування іншої української, ніж та, котрою писана міська газета? Мої власні спостереження за студентством (наприкінці 80-х я кілька семестрів викладала естетику в одному з мистецьких вузів Києва) дали значно менш утішну картину: на кожні 100 душ 8—10 не розуміли мови взагалі, близько половини «напіврозуміли» (дуже напружено слухали першу півпару й дуже неуважно, стомившись, — другу, раз у раз перепитували слова

тощо), десь 30—35 з явним інтересом відкривали для себе рідну мову, досі чисто «побутову», як мову науки й культури, і лише 5—7 душ із сотні володіли вільно, тобто вчилися у мене не мови, а таки естетики. Гай-гай.

¹¹ Прим. 1999 р.: імідж цей не розвіявся, власне, і досі — не виключено, що тільки він і вберігає Україну від «лінгвістичних війн» балтійського зразка, однак дерусифікаційні процеси, поза сумнівом, блокує, і то вельми жорстко.

Отож маємо на сьогодні дві українські мови, енкратичну й акратичну (останніх, власне, кілька). Що чіткіший вододіл проляже між ними, що більше звужуватиметься плацдарм «дубль-новомови», призначеної на те, аби відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорощеного до атомарного стану, у пилову хмару «нової історичної спільности», — то менше в нас шансів лягти гумусом під чобіт чергової диктатури. Коли в народі відібрано історичну пам'ять, коли порушено цілість його історичного середовища, коли під грозою сама плоть цього народу, бо його діти повільно конають під мурами АЕС і військових заводів, тоді останню надію на виживання зберігає в собі — мова. Вона пам'ятає все. Вона усуває час, водночас зливаючи у своєму горнілі живі голоси десятків поколінь. Вона огортає порізнених людей незримою грозовою хмарою спільного духа, даючи їм силу не просто існувати — бути.

Додаток 1998 р.:

МОВА І ПРАВО*

На початку нашого століття Володимир Винниченко напівжартома-напівсерйозно зауважив, що за долю української мови він зможе почуватися цілком спокійним шойно тоді, коли нею заговорить кримінальний світ — коли де-небудь у темному завулку поночі його перепинить, бликнувши проти ліхтаря ножичком, п'яне мурло й чистісінькою українською гавкне: «Руки вгору! В якій кишені гаманець?» — або наблизиться повія і, заклично осміхаючись, скаже шось на кшталт: «Сумуєш, котику? Може, підемо?» — ну тобто геть чисто, як сьогодні розмовляють з екрана персонажі дубльованих американських фільмів...

* На замовлення журналу «Міліція України» (1998, № 6).

Смішки смішками, але насправді в цій, нібито парадоксальній заяві відомого своїм ексцентризмом письменника-фантаста таїться вельми проникливе розуміння взаємин між мовою і правом. Бо кримінальний світ — попри всі його претензії на автономне існування, непідлегле прийнятим у суспільстві законам, — у дійсності є щодо них усього лиш викривленою проекцією, таким собі «тіньовим боком Місяця», що у звихнутій, калічній формі відтворює зяючі прогалини, виями й огріхи видимих окові, «денних» суспільних структур. Відповідно й у мові своїй соціальне «дно» відштовхується насамперед від мови офіційної, правної — мови влади: не випадково чи не єдиний варіант україномовного «блатного» аргю у ХХ столітті дає Галичина, де ще від австро-угорських часів, як-не-як, діяло україномовне ж таки судочинство... Простіше сказавши, злочинний світ завжди говорить, наслідуючи (передражнюючи) свого антагоніста — правоохорончу систему, і дійсного мовного режиму цієї системи не затулити від нього жодними фіговими листочками закликів, указів чи «проголосованих», але непрацюючих законів: з об'єктивністю запханого під пахву термометра він реагує не на те, що написано в паперах, а тільки й виключно на те, що є насправді. Тож В. Винниченко відчув слушно: саме українська мова з уст злодіїв і проституток була б єдиним незаперечним свідченням того, що влада в Україні остаточно зробилась — україномовною.

Не стану запевняти, ніби регулярно спілкуюся з представниками українського злочинного світу (досі якимось, нівроку, милував Бог!), а проте, гадаю, і цілком поверхових спостережень — ну хоч би за тими обличчями, які, з чорним прямокутником на очах, з'являються (дедалі частіше!) на екрані телевізора або, вже без усякого «прямокутника», так примітно миготять у фойє готелів та ресторанів, — вистачить, аби з певністю ствердити: до втілення винниченківської мовної утопії нам, гай-гай, не ближче, ніж до загального добробуту та економічного процвітання. «Блатна» (чи, у кращому разі, «приблатньонна») російська з «малоросійськи»-нечіткою, змазаною артикуляцією, такою пом'якшенопливучою, наче в роті перекочується жувальна гумка, — «а я ему, бля, гавару, бля, да с'ока мо'на, бля» і т. д. — всуціль заповонила

нам вулицю, чвякаючи в слухавках шільникових телефонів та перехлюпочись дорогими офісами, де «мурчать» наші нувориші, відстовбурчивши вказівний і мізинний пальці класичним жестом «паханів» у «зоні», що то перетинали були собі сухожилки на руках задля втрати працездатності — «пусть медведь работает!» Гірше того, саме вона, ця «кримінальна російська», панівна на цілому просторі колишнього «Совка», залишається, за іронією історії, реальною «мовою міжнаціонального спілкування» для так званого «СНДівського», пострадянського криміналу, під чийм потужним натиском нині здригається Центральна й Західна Європа, — залишається, властиво, єдиним духовним аналогом (невпокоюною душею!) покійного Радянського Союзу, хвостатою тінню («темним боком») мертвої зірки: держави тої нема, а злочинний «хвіст» по ній і далі волочиться — задавненими історичними метастазами країни, яка колись, із легкої руки О. Солженіцина, отримала влучну назву «Великої Зони»...

І яке ж потужне опромінення вже відверто, безсоромно «криміналізованою» маскультурою валить на нас із півночі через безкордонний простір радіо- й телеєфіру, — та що там, і наш ріднесенький шоу-бізнес по-піонерському «завжди готовий» підгавкнути «блатним» тенорком, і всякого роду заїжджим «Лесоповалам» знайти місце на сцені Палацу «Україна», і по всіх телеканалах наввипередки гнати кліпи з веселим ляцанням «Да на дело, бабка, да на дело, любка», і якого-небудь вертлявого свого землячка — «номер двесті сорок пять, на телогреечке печать», — не кліпнувши оком, довго й задушевно розпитувати, на виду в п'ятдесятимільйонної української аудиторії, не про що інше, як про «кодекс чести» в — кого б ви думали? — його «блатних» друзів (!!!), — романтика, блін!.. Можна скільки завгодно хапатися за голову з криком: «Та що ж це з нами робиться?» (а тимчасом у мене під балконом розлягається хорове «Гоп-стоп, вспомні ту маліну!»), — але, зваживши логічно, все це, у принципі, неважко було передбачити. Адже всі ми, байдуже, усвідомлюємо це чи ні, є внуками й правнуками ГУЛАГу, і притаманного, наприклад, пересічному західноєвропейському обивателеві здорового імунітету перед проявами «блатної» субкультури від нас сподіватися не доводиться — не мали ми звідкіля його взяти.

Навпаки, ще в брежнєвські роки всяка «приблатнюнність» законно сприймалась як своєрідний «андерграунд», бунт проти оскомно нудного «офіціозу» партійних промов, словом, ледь не дисидентство, — звідси значною мірою походила й шалена популярність Висоцького, і дитяче захоплення «екзотикою» зеківського фольклору (досі пам'ятаю, як ми студентами веселилися, виспівуючи на все горло: «А дело было в старину, эх, под Ростовом-на-Дону, на нарах, брат, на нарах, брат, на нарах!..»), і, звичайно ж, просочування — навіть в інтелігентську мову — крутих словечок та ідіом із табірної жаргону... Нині вони так зрослися з нашим побутом, що вже й не сприймаються за власне-табірні, і коли юні футбольні фани гучно скандують своє «Італія — параша, победа будет наша», то навряд чи бачать при цьому собі в уяві оту «парашу» як атрибут тюремної камери; подібних прикладів можна навести й більше, ними буквально рясніє наше повсякденне мовлення, — зайвий доказ того, що ГУЛАГ у нас таки в генах, і на те, щоб визволитися від нього, знадобиться ще не одне покоління.

Тут доречно згадати, що й сама Радянська влада як така будувалася на засадах кримінального світу — починаючи від «революційного» заклик «грабувати награбоване» та суто «блатної» ієрархії вищої партноменклатури за зразком злочинного угруповання з його «паханами» й «хазяїнами» (нагадаю, що саме так, по-«блатному» — «хазяїном» — любив іменувати себе Сталін), і закінчуючи відомим союзом пенітенціарної системи з так званими «соціально близькими» — бандитами і вбивцями — проти «політичних», так званої «п'ятдесят восьмої статті». Зайве нагадувати, що від сталінських часів ця влада залишалася практично безроздільно російськомовною (наївна спроба П. Ю. Шелеста в 1960-х «узаконити» українську, зокрема і в номенклатурному обігові, була радше курйозом, за який самодіяльному «українізаторові» його московські «хазяї» хутенько прищикнули пальці). Правляча, директивно-апаратна російська, що поширилася по всіх без винятку владних коридорах, закономірно несла в собі цілий ряд «блатних» характеристик, зацілілих і досі: тут і незмінне «тикання» начальника підлеглим, хоч би той підлеглий за віком у дідуся начальника годився, і «матерок» як ознака — зовсім не кримінально осудного хуліганства, а швидше «паханової»

добродушної прихильності (підлеглим належить догідливо підхикувати), і той незабутній, цілком офіційний (так званий «контр-пропагандистський», культивованій повсюдно, від газети «Правда» до школи й дитсадка¹) стиль словесної розправи з опонентом, який наперед не тільки виключає до того опонента, як «не-нашого», будь-яку людську повагу, а й його самого «виключає» з числа живих, і тому, з погляду соціо- й психолінгвістики, найближче стоїть до істеричного злодійського: «Сука, б.., папішу-парежу!» (кому не в пам'ятку друковано-ефірні захлинання епітетами на кшталт «гнусные отщепенцы», «мразь», «фашистское/империалистическое/националистическое и т. д. отребье», і чим, справді, різниться класичний «Правдинський» зворот на кшталт «место этим подонкам — на мусорной свалке истории» від тюремного «твое место у параша»?). Шойно тепер науковці розпочали серйозні дослідження мови тоталітарного суспільства — і одразу ж вперлися, мов у глухий мур, у надзвичайно слабку розробленість такої галузі, як соціолінгвістика злочинного світу: виявляється, без неї — як без рук!..

Інакше кажучи, *та* влада розмовляла зі своїм кримінальним світом *одною мовою*, перебувала з ним у єдиній мовній системі, задаючи йому, наче диригент камертоном, той початковий «мовний тон», що його він, відтак, — пародіював, перекручував-передражнював, вивертав назовні, але в цілому «тримав» досить-таки точно.

Все це, далєбі, варто повсякчас держати собі в умі. Бодай би тільки на те, щоб здавати собі справу з однієї вельми серйозної обставини: нині, коли від Радянської влади з її тоталітарною російською zostався лиш її виродок-байстрюк (втім, цілком, на жаль, рум'яний, вгодований і швидкоростучий) — пострадянський, чи, радше, «поствсесоюзний» кримінал, чие «мурчання» дедалі чутніше і, от уже дослівно, *владніше* відлунує в українському просторі, —

¹ До речі, про дитсадок: одним із найбільших моїх культурних потрясінь із радянської епохи свого часу стало знайомство з методичкою для працівників дошкільних закладів, із таким приписом стосовно молодшої групи (тріліток), як «формувати в дітей уміння зграйкою ходити за педагогом» (!!!), — чим вам не зеки «на разводі»? (Між іншим, у жодній із старих демократій дошкільнят не водять «строєм», — Радянська влада добре ямила, до якого життя готувати своїх майбутніх підданців!).

проблема дерусифікації вітчизняного права й судочинства перестасе бути суто політичною. Вона стає, без перебільшення, — проблемою *професійної честі* українських правоохоронців.

І не тільки тому, що для органів, які представляють державу, послугування державною ж таки мовою є ознакою елементарної самоповаги, — чого як чого, а якраз самоповаги нас не дуже вчено (це вам не вміння з трьох літ «зграйкою ходити за педагогом!»): щоразу, коли, повертаючись із далеких мандрів, перетинаєш рідний кордон, не можеш позбутися того почуття сорому, яке відомий кіногерой колись виразив словами «за державу обидно», — ось бориспільський прикордонник, який щойно намагався говорити із західним туристом по-німецькому, беручи до рук мого паспорта, відразу переходить на російську: «Сніміте очкі». — «А що, — питаю, — в іноземця тут більше прав, ніж у мене?» — Офіцер дивиться на мене з-за скляної перегородки, явно і, що найжахливіше, щиро не розуміючи, чого я від нього хочу. Пояснюю: «Ось ви говорили з отим паном мовою його країни — а зі мною, виходить, можна не церемонитися, я для вас людина без громадянства?» — Стенає плечима, на обличчі вираз нудьги, мовляв, викаблучується дамочка: «А ви што, не розумієте, што лі?» — Недопояснили йому свого часу ні за партою військового училища, ні тут, на робочому місці, що, подібно до того, як форму він одягнув не тільки на те, щоб не голим сидіти, так і мова, якою послуговується, не на те тільки служить, щоб його розуміли, — що ми з ним у даному разі не приватні особи, не в трамваї й не на вулиці, де вольному воля хоч на мигах, хоч на «русском матерном», аби лиш співрозмовник уторопав, — що тут, на кордоні, його мова, так само, як форма із національним гербом на кашкеті, є — знак, символ держави, яку він представляє, і нехтуючи цим знаком, він, хай і несвідомо, демонструє несамовільну зневагу до тієї держави — і, автоматично, до себе самого як її службовця...

Здавалось би, samozрозуміло: для представника влади громадянська свідомість з усіма без винятку її атрибутами, включно з державною мовою, — то необхідна складова професіоналізму. Одначе у випадку представників закону справа, повторюю, не тільки в цьому, і тут робоча мова — вже далеко не сама лише «форма», як у прикордонних військах. Бо коли з уст правоохоронця раптом чуєш —

ну хоча б у якій-небудь телевізійній «Ситуації» — ту саму, з тою-таки пливучо-жувальною «малоросійською» інтонацією, що і в його «підопічних», російську, то сприймається вона, за нової історичної ситуації, вже не як «мова Радянської влади», а — хочемо ми того чи ні — саме як мова отого «міжнародного кримінального спілкування»; і виходить, що «ситуація» (перепрошую за мимовільний каламбур!) обернулася навиворіт — вже не порушник «вторує» мові закону, а навпаки, закон — порушникові! (Тут і своєрідний внутрішній парадокс приховано: адже, відступаючись від державної мови, правоохоронець, сам того не помічаючи, авжеж що порушує — Основний Закон, Конституцію! — тобто й сам не витримує такого, здавалось би, непомітного й малозначущого, але якого ж, коли вдуматися, підступенького тесту на законслухняність, котру покликаний пильнувати в інших, і тим ніби, нехотячи, «подає знак», що писаний закон — не така вже й серйозна штука, як здається...) Так нинішня російська мова правоохоронців демонструє не *силу* — а *слабкість* держави, її «невпевненість у собі», залежність — чи то від інерції минулого («Великої Зони»?), чи, і того гірше, від світу тих злодіїв, котрі, що називається, — «в законі», під охороною не міліції, а власних автоматників у броньованих мерседесах...

Українська мова — попри всі, завдані їй численними репресіями й хронічним, від 1920-х років, гнітом, тяжкі удари — має зараз для вітчизняного права одну неоціненну, хай і вимушену, перевагу: вона не виробила власної тоталітарно-«блатної» традиції (навіть мат у ній на сьогодні — не «свій», а запозичений: нецензурні лайки, якими послуговувалися наші предки ще в минулому столітті, нині можна віднайти хіба що в словнику Грінченка). Тобто, вона дісталася нам відносно «чистою» від ГУЛАГівського спадку, вийнятою ледь не навпростець із якого-небудь «Словника правничої мови» 1926 року й тому не обтяженою тими асоціативними «хвостами», коли кожне слово, незалежно від волі мовця, волочить за собою в згорненому вигляді довгий шлейф брудної історичної пам'яті (для пояснення наведу приклад: нещодавно мені довелося спілкуватися з молодим офіцером СБУ, який ревно запевняв мене, що його організація не має геть-чисто нічого спільного з давнім КГБ, — говорив, проте, по-російськи, і я машинально відзначала —

і той самий стиль мовлення, і ті самі слова й звороти, пам'ятні з часів маланчуківського «полювання на відьом», і, що особливо цікаво, неминуче, продиктоване самим тільки мововжитком, чи, як кажуть лінгвісти, «узусом», безпорадне «сповзання» мого співрозмовця, мимо його власної волі, у те саме зачароване коло ідеологем, із якого вибратися він *не мав способу* — мовних, а отже, і мисленневих засобів не мав: всього цього легко вдалося б уникнути, якби офіцер користувався в роботі не «старою», а «новою» державною мовою). Диктуючи нам норми мислення, мова водночас задає і правила поведінки: приміром, звертаючись до затримованого поросійськи, ви навряд чи станете тут-таки пояснювати йому його право на адвоката (та й взагалі навряд чи щось станете пояснювати!) без ризику виглядати смішним, мов хлопчисько, що надивився голлівудівських фільмів (хоч нічого смішного в самій процедурі нема, і вона є звичайною правовою нормою всіх демократій), — вас загальмує «внутрішня інерція» тої мови, що нею десятиліттями вимовлялося «Вы арестованы» уже наперед як вирок, як позбавлення, з цієї самої хвилини, будь-яких громадянських (і людських!) прав узагалі: зламати цю інерцію ой як нелегко, але тим уже хай сушать собі голову правоохоронці Росії... У нас же за «новою» державною мовою такої інерції нема, не склалася, тут ще можна починати «з чистої сторінки», орієнтуючись відразу на стандарти, прийняті в країнах — членах Ради Європи. Інакше кажучи, українська як мова права дає країні ще один шанс розпрощатися з нашим — хай яким липким та невідчепним — «совковим» минулим.

Звісно, наївно було б сподіватися, що отак одразу, за одним директивним помахом вона повсюдно вступить у свої права і залунає з уст наших правоохоронців з тією владною, державною гідністю, яка змушує себе поважати і перед якою прищулюють вуха «блатні» авторитети, — але ж, як слушно нагадує нам приказка, не одразу й Київ збудувався. А головне — не сам собою: будували люди — камінь по каменю, метр по метру. Те саме і з мовою, яку один із найвидатніших філософів ХХ століття М. Гайдегер влучно охрестив «домом буття», — вона так само «розбудовується» нами щодня і щогодини — кожним словом, кожним звертанням. Кожною думкою.

ФІЛОСОФІЯ І КУЛЬТУРНА ПРИТОМНІСТЬ НАЦІЇ*

Поняття «культурної притомности» годі шукати в українському «Філософському словнику» — але, позаяк там бракує і доволі низки понять куди обіговіших, насущніших не то для фахового, а й для посполитого інтелектуального вжитку, а української «Філософської енциклопедії» досі не існує в природі, то ця обставина не повинна викликати застережень. Навряд чи знайдеться йому еквівалент і в іноземних мовах (принаймні у відомих мені його не існує), і не диво: виокремлення й поменування будь-якого феномену можливе-бо тільки там, де є *від чого* його відділити, є чому протиставити — «буття» «небуттю» (або, за Гегелем, «ніщоті»), «світло» «тьмі», «хаос» «космосові», отож і про «культурну притомність» випадає говорити єдино тій нації, котра поспіль уражена «культурною непритомністю» — а це, як спробуємо показати нижче, феномен хіба специфічно український.

Поняття філософії також потребує уточнення — чи й реабілітації: після того, як радянська доба привчила навіть інтелігенцію лише рефлекторно асоціювати його з екзаменом із марксизму-ленінізму, або ж, у щонайкращому разі, із середньовічною «наукою наук» (авторці цих рядків щоразу доводиться здригатись, чуючи, як її, ймовірно завдяки наявності вченого ступеня, величають

Доповідь, виголошена на II Конгресі Міжнародної Асоціації Українознавців у Львові в серпні 1993 р. Опубліковано: «Сучасність», 1994, ч. 3.

«науковцем»). На календарі, між тим, — остання декада ХХ століття, і трохи ніяково нагадувати речі, деінде, крім України, вельми тривіальні: що філософія — навіть академічна, інституціоналізована — взагалі *не є наука*, що вона, за М. Гайдегером, є просто «мислення *par excellence*»^{*}, — Гайдегер же й ствердив тезу, парадоксальну тільки на позір: що наука якраз *не мислить*, бо «добувати знання» і «мислити», сиріч постійно допоминатися від дійсності сутнісного смислу, — то цілком різні процеси; тут-таки варто вклонитися й у бік власної, української інтелектуальної традиції, згадавши, що Д. Чижевським ще у 20-ті роки було показано: фундаментальні для кожної науки оперативні поняття «істинного» й «хибного» у філософії не спрацьовують, і про «хибність» її випадає говорити єдино там і тоді, де й коли часткова істина береться претендувати на абсолютність^{**}, — де замість завжди відкритого світової знаку питання гупає ляда крапки й замурує ходи людському розумові (під шим оглядом, завважимо принагідно, власне марксизм і становить класичний приклад «хибної», «переступницької» філософії, що, мов той злочинний янгол, зрадила своїй природі). Філософія у властивому значенні є не що інше, як рефлексія суб'єкта — байдуже, індивідуального (людської одиниці) чи колективного (нації, цивілізації) — над першоосновами свого буття. В онтогенезі духа вона починається в мить, коли поруч із Вінні-Пухом, котрий тішиться новою грою, вигулькує Кролик і запитує: «Який у цьому сенс?» — уже в шестилітньому маляті, цьому синкретичному, нероз'ємному мікрокосмосі, Вінні-Пух — *homo ludens* — органічно сусідує з Кроликом — назвімо його *homo philosophicus*. Подібно і в структурі кожної культури, що претендує на цілість, — а це в першу чергу стосується культури національної, — необхідно має бути присутній «свій Кролик» — без сенсобуттєвої рефлексії, без відсвіту (одне зі значень слова «рефлексія»!) мислячого духа, що грає на всіх витворах цієї культури, виводячи їх

^{*} Heidegger M. What Calls for Thinking? — In: Heidegger M. Basic Writings / Transl. by F. D. Wieck and Y. G. Grey. — Harper & Row, 1977. — P. 346.

^{**} Див. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — С. 10.

на світло свідомости й тим тільки і вписуючи в наявний образ світу, кожна культура приречена зоставатися річчю-в-собі, Великою Німою — адже кожна культура виробляє свою, іманентну, більш або менш закриту знакову систему (саме в цьому сенсі можна погодитися зі Шпенглером, що культури труднокомунікабельні між собою), і вже сьогоднішньому українському городянину знаковий код предківської писанки чи вишиванки казав би не більше, ніж клинопис шумерських табличок, якби кілька поколінь українських фольклористів не взяли на себе місію не просто «колекціонерів», а — коментаторів, de facto **філософів етнокультури**: зчитавши зашифровані в ній глибинні світоглядні смисли. У тім-то й річ, що тільки власна філософія робить національну культуру **мовною**, артикульованою¹ — врозумливою (приступною зрозумінню) як у часі

(для прийдешніх поколінь), через закріплену словом пам'ять, так і в просторі (для інших культур — від сусідніх до світової включно). При цьому не має істотної ваги, у якій саме формі здійснюватиметься національна філософія — чи будуть це, на класичний германський взірець, багатотомові трактати, чи геніально лаконічний гогенівський підпис під картину: «Звідки ми? Хто ми? Куди йдемо?» Ба більше: жорстока криза раціоналізму у ХХ столітті спричинила повсюдне «охудожнення» навіть традиційно «професорської», академічної філософії, так що формула молодого Камю «Хочеш бути філософом — пиши роман» виявилася пророчною: красне письменство сучасної доби дійсно до великої міри взяло на себе прерогативу філософських відкриттів. Єдина абсолютно необорна вимога — рефлексія мусить бути висловлена, о-словлена, зафіксована в мові — цій, як незаперечно доведено тим-таки Гайдегером, єдиній **універсальній**, «поверх-бар'єрній» реальності духа. Скористаємося тут гарним словотвором І. Костецького й визначимо національну філософію — оту пошукову, спраглу проникнення в сутність речей мисль,

¹Заризуємо тут поки що голослівну класифікацію культур на **«мовні»** (що самі «говорять про себе», тобто наділені самосвідомістю) і **«безмовні»** (не відрефлектовані на себе, як-от більшість культур на стадії дописемного міфа, і відтак приречені на випадання з історичної пам'яті цивілізації, якщо тільки не стають об'єктом «студій іззовні»).

що опромінює собою ціле культури й робить його врозумливим, — як *мовомислення*.

На наш погляд, сучасна духовна криза, яка опанувала українське суспільство, є насамперед кризою українського мовомислення.

Тут мусимо звернутися до проблеми культурної притомності. У Грінченковому словнику зафіксовано два значення слова «притомність»: поруч із зацілілим досі — «свідомість», перебування при пам'яті, загалом психічна адекватність зовнішньому світові, — ще й «присутність», перебування «при тому» — не тільки суто фізичне, тілесне, а й специфічно-людське: включеність у ситуацію всією повнотою свого індивідуально-конкретного буття, змісловою та умисловою, — самовидство, свідкування. Притомність у цьому значенні імпліцитно обіймає здатність оцінювати дійсність, отже, рефлектувати над нею — не просто сприймати її за даність (так чинить і тварина), а пошукувати в ній сенсу, *raison d'être* — бо ж, хоч би що там пам'яталося нам із перекрученого марксистами Гегеля, не все дійсне розумне... Аналогічно й націю можемо вважати культурно притомною тоді, коли її культура, будучи водночас *цілісною* і *динамічною*, є на додачу (при тому!!!) наскрізь протята світлом рефлексії над змінною дійсністю історії (позаяк історія — єдина дійсність для нації: і природа, і культура робляться для неї чинними лише остільки, оскільки запрацьовуються в історичному процесі, і, наприклад, не підлягає сумніву, що ампутовані на десятки років пласти української культурної спадщини не були дійсними для української етичної, естетичної, політичної тощо свідомості радянського періоду, доки пріли в позачасі по спецхранах «вимкненими» з історичного процесу, отож і не диво, що українці в масі своїй приходили до розуміння природи комуністичної державності через російську публіцистику пори «горбачовської гласності», а не — як це могло б бути! — через прозу М. Хвильового й п'єси Миколи Куліша чи, бодай, «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» І. Дзюби: випадання з живо-го процесу історії завжди тотожне знебуттєвленню).

Духовна практика тоталітарної держави полягала у свідомому й цілеспрямованому *унепритомненні* культури — тотальному відчуженні її від історичної дійсності. Про цей синдром «культурної

шизофренії» — коли вночі чекається на «чорний воронок», а вдень повторюється «Жить стало лучше, жить стало веселее», коли реальні «кубанські козачки» конають од голоду, а екранні регочуться з жиру, врешті, коли єдиносанкціонована — соцреалістична — естетична доктрина прямо проголошує чинною для свідомости не ту дійсність, що є, а ту, що *має* бути, писано й переписано вже донесочу, одначе до головного практичного висновку, драстично актуального до сьогодні, наша думка, схоже, так і не наважується сягнути, а саме, що цією практикою три покоління вишколено допускати у свою свідомість *тільки й виключно* те, що вже *наявне* в культурі (і, тим самим, легалізоване) — що вже «обертається» в ній як сталий знак, як готовий текст, як подумана думка — викінчений і, отже, мертвий артефакт, дійсність же *як така* — та, яка лишається за межами цього освітленого п'ятачка, — *не помічається — не усвідомлюється*, а відтак і «п'ятачок», в усій його «натоптаності», не рефлектується: його «розумність» не береться під сумнів. У висліді живемо, наче той Хома Бруг у залятому колі, у світі не-нами-сотворених фантомів.

Так, приміром, якби хто-небудь взявся пояснити тим працівникам освіти, котрі вигадали нинішнього року провести всеукраїнський огляд самодіяльності під гаслом «Росте і квітне вільна Україна», що говорити про країну, хай і «вільну» (хоч і це проблематично!), де смертність перевищила народжуваність, а темпи інфляції вимірюються чи то чотири-, чи вже п'ятизначним відсотком за рік, буцімто вона «росте і квітне», — це практично те саме, що твердити «Жить стало лучше, жить стало веселее» в 1937 році, — то, припускаю, тамті б узагалі не зрозуміли, про що мова, а то й образились би: всі наявні в їхньому тезаурусі *готові тексти*, якими думається про Україну, описуються колом гімну УРСР («між рівними рівна, між вільними вільна, Під сонцем свободи, як стяг, розцвіла» — пам'ятає?) — а думати «навпростець», без посередництва «вже-подуманих» (читай: висловлених) думок цих людей навіки відучено. Власне цей феномен я йменую культурною непритомністю — коли взятий за даність, за «преділ, іже не преїдеши» *канон мовомислення* стає бар'єром між свідомістю і явою, виштовхуючи суб'єкта культури на позицію «не при цьому світі».

Характеристичні об'яви культурної неприйнятності дає ни́шня практика перейменувань («радянського» — на «українське»). Застережуся, що ставлюся до цієї справи вельми серйозно, — всяке-бо ім'я є не налічка, але сутнісний знак речі, символ, обтяжений довгим шлейфом історико-культурної наповненості, і зміна імені — завжди входження в мережу інших смислових зв'язків, а відтак і зміна істоти перейменованого (це досить вичерпно показав П. Флоренський, завваживши, між іншим, що і в людському житті всі сутнісні одміни — приміром, подружнього або іншого громадянського стану, як-от світського на духовний тощо, — закономірно супроводяться зміною імені*), — але одне діло, коли міняються найменування фізичних об'єктів (топоніми чи назви періодичних видань): це — квазіміфологічне (засноване на прапервісній вірі в силу слова: «сказали — і сталося») і в наших умовах під кожним оглядом доконечне «розчаклування» українського культурного світу від комуністично-поганських знакових «заклять», — і вже зовсім інша річ, коли політруки та заборги з комуністичного виховання вихрещуються на «організаторів національного відродження», а малюків, замість у жовтенята, починають приймати в «кобзарята»: цей гротеск — типовий продукт спаралізованого ума, неспроможного вийти за межі чистих даностей і поставити під сумнів саму доцільність існування перейменовуваних ідеологічних інститутів. Нас відучено від самого процесу мислення — український «Кролик» — пошукувач сенсу, — схоже, надовго заціпенів перед тоталітарним «Удавом».

Розуміється, відчуження від дійсності (як ширшої, соціальної, так і вузкої, «внутрішньокультурної») й чисто герметичне гребання в звалищі застиглих артефактів є наслідком радянського «знеприютнюючого» вишколу, коли постановка будь-яких відкритих питань — отже, безпосередня, пряма, не пропущена крізь матеріали чергового партз'їзду рефлексія — не допускалася в принципі. Одначе для України, порівняно з іншими посткомуністичними культурами (крім хіба Білорусі), ця школа виявилася

* Флоренський П. А. Имена // Опыты: Литературно-философский ежегодник. — М., 1990. — С. 409.

найбільше згубною, і то з причини, визнати яку на нинішньому етапі, коли нація ревно силкується позбутися комплексу менше-вартости, неймовірно тяжко, — а саме, тої, що, образно сказавши, «український Кролик» ніколи не був повнокровним.

Йдеться про роль і місце власної, питомої філософської рефлексії в новітній українській культурі. Як засвідчила глобальна культурна драма ХХ століття, тільки вповні розвинена самосвідомість, духовно (екзистенційно-життєво) напружена рефлексія над своїм місцем у цьому світі спроможна вбезпечити суб'єкта (індивідуального й колективного) яким-не-яким імунитетом супроти духовного тоталітаризму (адже наївно було б гадати, начеб тоталітаризм минувся з падінням тоталітарних держав, і «всесвітня імперія» джинсів, Лего й Макдоналдс, у якій 150 мільйонів — згадаймо назву поеми радянського класика! — одночасно дивляться бейсбольний матч, є — у ширшому, неполітичному значенні — менше тоталітарною, ніж покійна «імперія зла»). Сенс культурної історії ХХ століття — якщо тільки в історії взагалі є який-небудь сенс — і становить битва Кролика з Удавом: героїчна культуротворча інтенція людини насамперед **зрозуміти** (з-розуміти = зробити розумним) — і тим протиставитися безуму; а вже звідси походить хрестоматійна опозиція елітарної й масової культур, себто «культури відкритих запитань» (Кролик) і «культури готових відповідей» (Удав) — тільки цим, і нічим іншим, дається визначити сутнісну між ними різницю. Мляво спостережена ще радянською (читай — російською) естетичною думкою «інтелектуалізація» культури ХХ століття (за А. Гулігою — «типологізація» в мистецтві, тобто наближення художніх образів до конкретности понятійної, а не чуттєвої^{*}; у цьому ж ряді — підмічена в нас поки що тільки, здається, Соломією Павличко нагальна потреба «філософізації» українського літературознавства — в унісон світовому^{**}, тощо); та обставина, що, як засвідчує хоч би показова під цим оглядом практика

* Див.: Гулыга А. В. Принципы эстетики. — М., 1987. — С. 179—203.

** Павличко С. Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві // Слово і час. — 1993. — № 3. — С. 50.

присудження Нобелівських премій з літератури за останні десятиліття, у центр світового літературного процесу закономірно вийшов не письменник — homo ludens, не грайливий постмодерніст, а письменник-інтелектуал, homo philosophicus, і навіть у поетові, котрий, як відомо з часів Гете, співає wie der Vogel singt, поціновується нестак його пташина безпосередність (у пост ГУЛАГівську добу щонайменше підозріла!), як «інтегральна особистість» (за улюбленим терміном І. Костецького), чия здатність «прояснювати» світ потверджена світоглядом значущими відкриттями в «теоретичніших» жанрах (Ч. Мілош, Й. Бродський, О. Пас, Д. Волкот), — все це вельми симптоматичні тенденції, і служать вони на потвердження нашої тези: культура з ослабленим філософським началом на сьогодні просто безпорадна перед історією, а значить, неспроможна забезпечити своєму суб'єктові (національній групі) належної культурної притомності. Саме такою виступає сучасна українська культура.

На те склався цілий ансамбль історичних причин. Першою і визначальною з-поміж них стала трагедія української мови в ХІХ — ХХ століттях. Подобається нам це чи ні, але загальноприйнята концепція новітньої культури (на відміну від, приміром, барокової) в основному дотримується засади мовного монізму, і якщо внесок латиномовного українського автора ХVІІ століття в книжну культуру України сумніву не підлягає, і ставити на карб Сковороді, що не писав своїх трактатів та байок мовою Котляревського (див. вірш І. Малковича «Пійманий Сковорода» у зб. «Вірші». — К., 1992), також принаймні наївно, то вже з українцями О. Новицьким, П. Юркевичем і В. Лесевичем справа куди складніша — можемо тепер писати гори дисертацій, доводячи самим собі етнічно питому українськість та ідейну «сковородинськість» їхнього світогляду (шоправда, ми й це не дуже-то квапимося робити) та не без зловтіхи витикаючи, як Д. Чижевський, якимто чужим виявився був Юркевич для філософськи безкультурної Москви 1860-х*, — а проте

* Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — Прага, 1931. — С. 137—138.

незаперечним лишається факт, що всі вони своєю творчістю розвивали, і то вельми успішно, не українське, а таки російське мовомислення, і тому не випадково, а глибоко закономірно, що Юркевич — чи, коли завгодно, Сковорода через Юркевича — «породив» В. Соловйова, а відтак і весь класичний російський ідеалізм кінця XIX — поч. XX століття, — що ця, дійсно потужна, українська інтелектуальна традиція, змінивши русло в мові, потекла в російську культуру, де й спричинила правдивий розквіт, тимчасом як мовомислительні обрії української нації zostались іще на два покоління на рівні хутірського мікрокосму: українці «не мали чим» думати про себе. Переємство — не най-благший критерій національної атрибуції, і якщо в Росії з Юркевича, мов Афіна з голови Зевса, виходить ціла філософська культура, а в Україні не виходить сливе що нічого, то чи так уже багато підстав маємо невдоволитися московським виданням Юркевича 1990 року з передмовою, де його спадщина кваліфікується як «бесценные страницы русской культуры»?⁷ Можна зрозуміти жаль того ж І. Малковича — чи, краще, багато в чім споріднену, тільки з непідробним інтелектуальним блиском артикульовану, позицію І. Костецького, котрий пред'явив українській культурі XIX століття цілий жмут опротестованих векселів за те, мовляв, що в основу нової літературної мови не було покладено «сковородинівську модель» (чим, до речі, справді випхано Сковороду на периферію культури, так що, по суті, «згадали» про нього аж у 1920-ті роки), і, отже, вважав І. Костецький, «парадокс... — небувалий в історії ніякої іншої національної культури — полягав у тому, що якраз нова літературна мова стала за головну перешкоду в розвитку українців як нації»⁸. Спокуса «відіграти» історію в умовному способі («що-було-б-якби») завжди велика, а в таких трагічних культурах, як наша, де, либонь, кожне друге покоління можна вважати пропащим, то й поготів, — але, які б парадокси

⁷ Юркевич П. Д. Философские произведения. — М., 1990. — С. 6.

⁸ Костецький І. Стефан Георге: Особистість, доба, спадщина // Вибраний Стефан Георге по-українському та іншими, передусім слов'янськими, мовами: В 2 т. — На горі, 1968—1972. — Т. I. — С. 125.

не вимисляли правнуки, сердиті на прадідів, що змарнували солідний маєток (зрештою, і цю ситуацію можна бачити інакше — шанобливо схилившись перед духовним подвигом кількох поколінь української інтелігенції, які поклали власний хист виключно на розширення «мовомислительних» обр'їв, на підняття крокв «української хати», аби та зробилася комфортабельним міським домом), однак доводиться-таки визнати, що в добу, коли решта модерних націй стрімко нарощували свій інтелектуальний потенціал через розріст національних філософських шкіл, українці зайняті були головно героїчним витяганням учорашньої народної говірки на горішній поверх понятійного дискурсу. Творення придатної для філософського розмислу мови — це наче синтез алмазів: кожне повновартісне абстрактне поняття має ряхтіти багатьма гранями, відбиваючи в собі цілу *історію* сходження думки до предмета. Зрозуміло, це вельми забарний процес, — але від його успішності найпрямішим чином залежить рефлексивна спроможність (самосвідомість) національної культури, тож не доводиться дивуватися, що в ХІХ столітті нація мислила навіть про свою історичну долю «відчужено» — засобом чужої, сторонньої мови (російської або німецької). Мовні репресії царату, внеможлививши розвиток гуманітарних студій українською мовою та розширення українських мовомислительних горизонтів коштом іманентного (через переклад) освоєння інокультурних інтелектуальних традицій, загальмували нам цей процес ще на кілька десятиліть (історично вирішальних!), так що в новітній українській культурі добротної україномовної академічної філософської школи, яку нормально мають перейти і література, і критика, і гуманітарна наука, — так і не склалося. Час було втрачено.

Чи означає це визнання фактичної безмісности, нерелексивности-безмовности української культури? Аж ніяк. Один із правдивих парадоксів, котрий, між іншим, зайвий раз доводить її органічну живучість, полягає в тому, що справу розвитку мовомислення взяла на себе, компенсуючи брак філософського академізму, наша драматично багатофункціональна література. Історія української філософської думки ХІХ—ХХ століть щонайменше на дві третини збігається з історією української літератури —

тим самим, от уже воістину в парадоксальний спосіб, збігаючись із магістральною інтенцією світової культури ХХ століття. Ще в 1920-ті роки В. Юринець, — як більшість українських інтелектуалів, благополучно непрочитаний і забутий, — висловив був з цього приводу низку прецікавих думок, доводячи, що література, вже тим, що вона — словотворчість (отже, виявляє і напружує до краю буттєву функцію мови), з природи своєї виступає як «філософія in fluenti»^{*}. Т. зв. «філософські поеми» І. Франка, звід драм Лесі Українки, щодо якого ще в 1940-ві роки Ю. Шевельовим-Шерехом було висловлено здогад, що це не традиційні драми характерів, а насамперед «драми ідей», хоч і естетично повноцінні^{**} (здогад, завважимо, який на сорок років випереджає гулігівську ідею «типологізації» в мистецтві — тільки що Гуліга, вочевидь незнайомий із Лесею Українкою, виводить таку концептуалізацію художніх образів від Б. Брехта), вельми своєрідний феномен українського інтелектуального роману, започаткований, було, наприкінці 1920-х (В. Підмогильний, В. Домонтович, М. Йогансен), але силоміць обтяганий у саморозвиткові, нарешті — окремим рядком — абсолютно невичерпні за їхнім внутрішнім, «неевклідовим» простором моделі-світу-з-точки-«я», явлені українською поезією ХХ століття (від Тичини до Стуса, від Антонича до Калинця тягнуться лінії не так стильового, як власне духовного навчительства в сократівському сенсі), — все це література, не тільки тотожна сутому мовомисленню (вже мовою Лесі Українки можна перекладати Гуссерля і Ясперса, а цілком новаторський категоріальний тезаурус Стуса просто-таки вимагає спеціального філософського дослідження!), але й література, сучасна *par excellence* у тому розумінні, що в структурі авторського таланту тут невідступно присутній відважний homo

* Юринець В. До проблеми соціалістичної культури // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 112. Докладніше про літературу як спосіб філософування див. мою розвідку: Взаимодействие философии и искусства в новоевропейской культуре // История философии и культура. — К., 1991. — С. 144—157.

** Шерех Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі? // Друга черга. — Сучасність, 1978. — С. 49—61.

philosophicus, покликаний, за формулою Р. Барта, знай «допомогтися в світу, чому він такий» (le pourquoi du monde)*. Біда наша, отже, не в тім, що в українській культурі, умовно сказавши, «мало мислення» — що вона, як спересердя був висловився той самий В. Юринець, «ідейно бідна»**, — а в тому, і тільки в тому, що явлений літературою тип незалежного, безбар'єрного, у повному значенні філософського мислення, без «опромінення» котрим культура нації ніколи не потрапить освоїти її історію, **не став для нас самоцінною інтелектуальною школою**, — що евристичний потенціал наших, і так не надто численних, письменників-інтелектуалів, від Лесі Українки почавши, так і лишився незчитаним-«нерозпечатаним».

На те існує, як бачиться, кілька причин. Художнє мислення, на відміну від понятійного, «непряме» — образ-бо завжди багато-значний, він міниться множинними смислами, мов ялинкова цяцька, обертаючись, із плином часу, різними сторонами до кожного покоління читачів, і «навіпростець» включатися своїм смисловим багатством у національний менталітет «не вміє» — для того йому потрібна **інтерпретація**, себто, насамперед, критика, котра є не що інше, як «слово про слово» (Р. Барт), думка про світ, відбита від слова, отже, у найширшому сенсі — філософська рефлексія над словом. Без комплементарної (теоретично-доповнювальної), співтворчо-діалогічної стосовно нього критики письменник-інтелектуал приречений залишатися в культурі тим, чим є актор без режисера — річчю-в-собі: критика **оприявнює** його думку — не як гасло чи постулат, а як пізнавальний шлях душі, як акт її сходження до «екзистенційної істини» — а саме в цьому ж і полягає інтелектуальний вишкіл! Такою була українська критика 1920-х, такою, частково, була і є українська еміграційна критика — від Ю. Шевельова й І. Костецького до Б. Рубчака й Г. Грабовича — але в Україні, почавши від 1930-х і дотепер, літературний критицизм як самосутнє явище — не існує (початки його становлення в 1960-ті вимушено окошились оприявненням ідеології шістдесятників-таки, і, може,

* Барт Р. Писатели и пишушие // Избр. работы. — М., 1989. — С. 135.

** Юринець В. До проблеми соціалістичної культури. — С. 112.

не в останню чергу завдяки цьому нині, з позиції *fin de siècle*, крізь призму культурної пам'яті, це покоління інтелігенції бачиться ледь не єдиним за весь радянський період, котре, як-не-як, культурно збулося, висловило себе як таке — зі своїм оформленим світопоглядом). У неінтерпретованих (читай — нечитаних) творах жива думка завмирає — пригадаймо класичну логічну загадку «Чи пахне троянда, коли її не нюхають?» — а сам твір, навіть якщо його не вилучено з обігу фізично, неминуче «заляльковується» в непроникно-зроговілий панцир минулого (свого) часу, де й дремає, чекаючи на «співрозмовця». (Позаяк же ідеї, як відомо, ширяють у повітрі, тобто кристалізуються з атмосфери відповідної епохи, то невдовзі яка-небудь інша, свідома себе культура оприявнює споріднені філософські відкриття в себе, проганяє їх по всій «клавіатурі» інтерпретаційних можливостей, від академічних дисертацій до кіноекрана й театального кону, і врешті вводить, зі своєю «виробничою маркою», у коло загальнолюдських духовних надбань, — а нам зостається, у кращому разі, розводити навздогінці руками та рахувати, на скількито років Коцюбинський був випередив «неореалістичну» тему «безгрунтянства», М. Куліш — концепцію «абсурдного бунту»*, а Підмогильний — проблематику французького екзистенціалізму ...) Той-таки Барт мав цілковиту рацію, твердячи, що завдання критики — достосувати, «пригнати» «мову», тобто мовомислення, своєї доби — хай то буде фрейдизм, марксизм чи екзистенціалізм — до мови іншої, авторової доби: додамо, що лиш так твір, зокрема й класичний, невпинно актуалізується, отже, — живе в історико-культурному процесі***. (Статті О. Гриценка про літературу 1920-х — чи не перший крок на цьому шляху: «переклад» Хвильового, Винниченка, Підмогильного на дискурс сучасної міської молоді, що читає західних філософів у російському перекладі й розмовляє цитатами з анекдотів.) Таким шляхом критика витворює те, що Барт назвав «мислительним простором сьогодення»:

Див.: Шерех Ю. Зустрічі з Заходом // Друга черга. — С. 62—81.

* Див.: Гриценко О. *L'étranger* у ролі попутника // Всесвіт. — 1991. — № 12. — С. 169—174.

*** Барт Р. Что такое критика? // Избр. работы. — С. 273.

лише в такому просторі можлива національна культура як постійне самовідтворення і самооновлення в *діалозі* — інакше голоси її «мовців» глухнуть на місці, не маючи де «зарезонувати». (Припускаю, наприклад, що хронічні невдачі сценічних та кінематографічних інтерпретацій Лесиних драм зумовлені якраз відсутністю довкола них у культурі приналежного інтелектуального поля — адже лесезнавства як філософськи-аналітичного явища в нас, власне, не існує, єдиноварті такої характеристики праці Н. Б. Кузякіної, до того ж російськомовні, звичайно ж, не заповняють лакуну², — тож режисер, залишаючись віч-на-віч із текстом не як новатор, що «зняв» усі попередні інтерпретації, а радше як школяр, що вивчив із підручника біографію авторки, вимушено «сліпне»

² Кузякіна Н. Б. Леся Українка и Блок. — К., 1980. З надією відзначу ще розвідку Т. Возняка «Народження трагедії з духу музики» та «Лісова пісня»: Слово — Музика — Мовчання // Сучасність. — 1992. — №2. — С. 107–112; її поява дає підставу сподіватися, що бодай до 125-ліття поетеси українська нація спроможеться коли вже не на феєрверк екзистенціалістських, структуралістичних, феміністичних, метафізичних і яких там ще рефлексій над Лесею Українкою, то хоча б на серйозну збірку статей на кшталт «Леся Українка в контексті світової філософської культури». (Прим. 1999 р.: нація не спромоглася — але, на дальший засяг беручи, цей оптимістичний прогноз 1993-го виявився все ж слушним: останнього року, з появою праць С. Павличко, В. Агеєвої, Л. Масенко та ін., стало можливим врешті говорити про постання «лесезнавства» — чи, краще, «українології»? — як академічної дисципліни, що набирає обертів дедалі стрімкіше — з місяця в місяць.)

й «глухне» до ув'язненого в тексті багатства смислів, він не готовий їх відчитати й навіть «не попереджений», що їх треба відчитувати, що можна ними бавитися тощо, — винятки, звісно, можливі, але нехарактерні, й гірке самовизначення, зроблене Лесею Українкою за життя, — «почитаемая, но не читаемая», — тягнеться за нею вже мало-мало не століття.)

Ось ця скупість мислительного простору, що раз у раз викликала в найліпших українських інтелектуалів своєрідну «ментальну клаустрофобію», змушуючи їх знай вигукувати «Не люблю Руси» (І. Франко) чи «Піду запишуся в татари» (І. Костецький, за свідченням Ю. Шевельова), — ця глибинна, на рівні вартостей *«периферичність» філософування* (не то «чистого», а й «художнього») в нашій культурі має витоки,

історично ще глибші, ніж паралізуючий, вщеплений тоталітаризмом *страх перед несанкціонованим помислом*, — вона походить із нами самими ще не до кінця свідомлених комплексів уявленої нації³, які майже на ціле ХХ століття жорстко окреслили її «мислительний контур» — національною ідеєю. Тим-то «все нові перспективи мислі», які, за М. Грушевським, відкривала українському громадянству Леся Українка, так і zostалися для того

громадянства «трансцендентними»: майже вся енергія його думки затрачувалась на те, аби протиставитись ідеологічному пресингові імперії, так що було йому не до «абсурдного бунту», не до чийсь там «екзистенційної самоти», не до дегуманізації взаємин між чоловіком і жінкою в зраціоналізованому соціумі (тут його філософія обмежувалась програмовим воронівським «...Коли ти України не кохаєш — ти не моя!»), не до проблеми творчості як трагедії, не до конфлікту людини з природою як акту самозгуби — перелік можна розтягнути ще на кілька сторінок. Тим-то ми загалом так небагато потрапили зрозуміти не лише з історії ХХ століття в цілому, а й із своєї власної історії — до того, що вона обрушила на нас (від марксизму почавши), нація, в особі її провідної верстви, не була підготовлена насамперед світоглядно, інтелектуально. (Тут нота бене: прикметно, що навіть вельми благенька ілюзія національної самостійності, заблисла, було, у 1920-х, стрімко розчахнула український мислительний простір, «зрушила доксу» — культура Розстріляного Відродження, до якої раз у раз звертаємося в пошуках модельних взірців, повчальна для нас не тому, чи то пак не тільки тому, що в ній працювали Ікс, Ігрек і Зет, — таланти, у тому числі й не-малі, народжуються в усі епохи, духовний же простір для їх самореалізації детермінується, на жаль, суспільно-історично, —

³ Характеристично, що у своєму те-перішньому «заходоцентризмі» ми досі не проявили жодного інтересу до культурної спадщини недавніх колоніальних народів Азії й Африки, що переходили свого часу, на ранніх стадіях незалежності, типологічно споріднену кризу, — без спеціальних студій важко сказати, чи причиною такої «гносеологічної погорди» є наш глибоко вкорінений підсвідомий ра-сизм, а чи та ж таки культурна непри-томність, котра гальмує думку навіть перед, здавалось би, найочевидні-шими аналогіями.

а головню тому, що це культура саме *притомна*: є в ній і самосвідомість, і саморефлексія, і проза й поезія відкритих питань, і інтерпретаторство всіх форм і жанрів, що чуйно на ті питання реагує, і вертикальний розгін мови, у котрому змогли, нарешті, обізватись по-українському Кант і Гельвецій, і критична філософія — менше над дійсністю, бо там вільній думці вже заслонялося хід «готовими відповідями» з Маркса й Леніна, а більше над літературою, — і промовляє, і завжди промовлятиме до поколінь ця культура — сама за себе: вона ще адекватна ходові історії.) Про що б не думала хвора людина, у підтексті її думок завжди лежатиме «от якби я був здоровий», — точнісінько так само філософична думка пригнобленої нації неминуче впирається у фатальну межу «от якби ми були вільні» (діапазон варіацій тут преширокий — від традиційного українського мрійництва в умовному способі, на кшталт тесленківського «Що б з мене було», і до пріснопам'ятного мітингового поклику В. Яворівського «Що ж ми за народ такий?», зустрінутого всенародною ж таки овацією...), — відтак непомічання цієї межі, природне чи зумисне, дорівнюється елементарному відчуженню «короткозорця» від національної судьби.

Саме під цим оглядом доволі проблематичною видається «українськість» професійної філософії в Україні за радянський (властиво, останній, постсталінський) період. При всіх її безперечних фахових здобутках (праці В. Шинкарука й пок. В. Іванова мають заслужено високу репутацію і вже запевнили собі місце в історії марксистської думки ХХ століття), назвати цю філософію українською (за винятком таких «національно ангажованих» — і відтиснутих на її периферію! — галузей, як філософська україністика), можна хіба за географічною ознакою (серед фахівців колишнього Союзу побутував був термін «київська школа філософії» — так само, як «свердловська»). По-перше, ця рефлексія майже всуціль російськомовна — завважмо, що в ті самі роки філософи Прибалтики й Грузії, хай і обмежені у творчому пошуку офіційною доктриною, писали свої праці таки рідними мовами — і перекладали цими мовами класику світової філософії, чим дуже-таки посприяли розширенню мислительного простору своїх культур. Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями

позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамостійно — себто сходить із єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, з-не-при-томнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої). По-друге ж, російська культурна орієнтація в розробках наших філософів-фахівців була настільки домінуючою, а пересічна знайомість з українською культурою (крім хіба Сквороди) настільки доривчою, що говорити про будь-яку рефлексію над цією культурою було б просто несерйозно. Перегляньмо бодай лиш заголовки публікацій «Філософської і соціологічної думки», і дотепер єдиного україномовного філософського часопису 50-мільйонної нації, за ті останні кілька років, коли почалося «посполите рушення» цієї самої думки назустріч українській культурі: чи ж не цікаво спостерігати, як вельми добротний часопис, з мислительним засягом від Ортеги-і-Гасета й Борхеса до Хвістека й Флоренського, трапляючи на український ґрунт (не рахуймо тут першодруків!), ураз немов «дерев'яніє на язик» — над «російським тереном» думка ширяє з артистизмом кантівської «безінгересовности», впоєна власною елегантністю, як-от, наприклад: «Шлях особистости через демонізм і ніщо: Спроби внутрішньої біографії Ніколая Ставрогіна», — порівняно з цим «Творча спадщина Франка: малодосліджені філософські питання» або «Іван Франко про Велику французьку революцію» на кожного, хто не франкознавець, наперед віють нудьгою розумової малорухливости (не йдеться, застережуся, про оцінку згаданих статей, самих собою достатньо змістовних і потрібних, — йдеться про перепад культурних рівнів — ступенів свободи українського й російського мовомислення). Взявши ж під увагу, що теоретична рефлексія мислителів діаспори не була приступна навіть фахівцям, доводиться визнати, що українське мовомислення постсталинської доби знову редукувалося до царини красного письменства й прилеглих «історико-філологічних» просмужків — з однією хіба різницею: цим разом «Кролик» був уже настільки ослаблений, що відновлення шістдесятниками критично-рефлексивної спроможности національної культури *в межах того самого зачарованого кола*, окресленого національною ідеєю, зафіксувалося в культурній пам'яті ледь не як інтелектуальний прорив.

Ситуація склалася більш ніж драматична. Коли в системі культури пріоритетної вартости набуває — вимушено — сміливість сказати те, про що «всі знають, але мовчать», замість сміливості сказати те, до чого ще ніхто не додумався, то відбувається неявне, потаймиру утвердження цієї культури на засадах «масовості» (Удав). Коли власті кваліфікують як «інакомислення» (отже, все-таки — мислення!) ті висновки, котрі за умов належної поінформованости цілком належали б до компетенції посполитого здорового глузду (найяскравіший приклад — історія з «Собором» О. Гончара), то тут також відбувається досить небезпечна за можливими далекосяжними наслідками підміна понять: справжнє — інноваційне, евристичне мислення, котре прориває *обидва* концентричні кола — і офіційно санкціонованого радянського менталітету, і друге, ширше, — «несанкціоноване» й суб'єктивно страждальне коло національного самоусвідомлення, — опиняється цілком «за гранню» розуміння, «глухне» в замкненому мислительному просторі. Бачимо це вже на прикладі сьгоднішньої міфологічно-профанної рецепції творчости В. Стуса — одного з небагатьох поетів-мислителів (краще сказати навіть — поетомислителів), якими може похвалитися повоєнна українська література. Перша системна спроба критики нарешті прочитати Стуса порядком приналежного культурного діалогу — австралійська збірка «Стус як текст», — при всій її обнадійливості, вже самим заголовком, знов-таки, демонструє певну міру української культурної неприйнятности — тільки-но спробуєш собі уявити в поляків збірник «Мілош як текст», у росіян «Бродський як текст» тощо: до лиха, та «як хто» ж іще, коли про поета мова?! Взагалі, час розпрощатися з давньою, ще романтичного походження міфологемою «поета-мученика», вперше зафіксованою Т. Карлайлем у 1840-х роках, але, як виявилось, на диво часотривкою в українській свідомості. Коли вже вдаватися до, сказати б, «соціальної віктимології», то найпершими жертвами авторитарного режиму падають аж ніяк не поети як такі, а власне мислителі, інтелектуальні координатори, і розгром українського шістдесятництва (І. Дзюба, І. Світличний, Л. Плюш, Є. Сверстюк) це тільки потверджує (до речі, і Стус уперше був заарештований не як поет, а як автор праці «Фепомен доби, або Сходження на Голготу слави»).

До наших завдань не належить аналізувати світогляд українського шістдесятництва, розбираючи, що в ньому від традиційного народництва, що — від не менш традиційного, принаймні для західної культури, антропоцентризму, а що — від стовідсотково марксистської, сприйнятої, по суті, позарефлексивно, філософії історії (т. зв. матеріалістичного розуміння історії): важливо те, що «другого кола» своєї несвободи українська культура на цьому етапі так і не здолала, і саме тому в умовах нагло здобутої незалежності українська інтелігенція, у якій «шістдесятники» — коли не за віком, то за менталітетом — посіли провідне місце, виявилася нездатною до витворення авторитетної інтелектуальної опозиції, що без неї немислима незалежна культура в незалежній державі. Власне шістдесятникам належить остаточно й сумнівна заслуга канонізації того типу дискурсу, за котрим в Україні досі взорується будь-який авторський текст, від шкільного твору до наукової монографії, і котрий можна умовно визначити як «мітингово-метафоричний»: цей дискурс не *народжує* думку (мітинговий оратор не мусить говорити нічого, чого б аудиторія не потрапила негайно, на місці «впізнати» — інакше йому нема чого робити на трибуні), а *виражає*, чисто літературними засобами (метафора, алегорія), думку «вже-готову», привнесену «ззовні». Тим-то перехід поетів-«шістдесятників» у політику (від мітингу — у парламент) у ширшому культурному контексті виглядає досить логічно: таким шляхом мітингово-метафоричний дискурс просто «зняв», у гегелівському сенсі, свою внутрішньолітературну історію, щоб продовжити «перемагати і жити» у куди органічнішій для себе соціальній іпостасі.

Нині українська культура перебуває в безпрецедентно відкритому соціальному просторі, і в цьому її без перебільшення всесвітньо-історичний шанс. Одначе без опритомнення, котре передбачає рефлексію над усіма своїми деформаціями і тільки через це — справдешнє культурне освоєння-зрозуміння-подолання української національної трагедії ХХ століття, — годі сподіватися цим шансом оволодіти.

ЖІНКА-АВТОР У КОЛОНІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ, АБО ЗНАДОБИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГЕНДЕРНОЇ МІФОЛОГІЇ*

У цій доповіді я спиратимусь як на висліди своїх студій над модерною українською культурною історією, так і на власний письменницький досвід: саме-бо йому, особливо ж невгаваючому шквалу розпаношеної критики на адресу мого роману «Польові дослідження з українського сексу», що став найбільшим літературним скандалом десятиліття, я завдячую своєю мимовільною заангажованістю в теоретичний аспект проблеми (треба ж було з'ясувати, чому це начебто нормальні, ба, мало не інтелігентні люди демонструють такі на позір геть-то неадекватні реакції!). Йдеться про проблему «подвійної маргіналізації» — так я означила її задовго перед тим, як виявила в Еріки Джонг та Адрієні Річ підозріло схожі розважання над «подвійною дискримінацією», котрої вони зазнали на собі, водночас як автори-жінки і як єврейські авторки американської літератури, — виглядає, отже, що проблема сягає далеко за межі так званих «малих», «меншинних», писаних загроженою мовою літератур, одну з яких маю честь тут репрезентувати.

* Авторизована українська версія лекції «Жінка-автор у колоніальній культурі: український приклад», прочитаної в листопаді 1996 року під час книжкового турне в Єйльському, Гарвардському та Колумбійському університетах США.

Почати, однак, усе ж доведеться з мови — бодай на те, щоб пояснити своє досить-таки вільне, «деполітизоване» вживання терміну «колоніалізм». В есеї «La Division des langues» Р. Барт говорить про «колоніальне» ставлення до мови там, де існує неявне припущення, що ця мова становить відхилення від устійненої норми. Як на мене, це просто блискуче вичерпна формула, під яку однаково підпадає і білий плантатор, для якого шкіра чорних робітників є «брудною», тобто «забрудненою» білою, і патріархальний (а властиво, аристотелівський — шойно у ХХ столітті вперше підданий поправному аналітичному розбору: у Сімони де Бовуар¹) погляд на чоловіка як на «універсальний» взіреш людської породи, а на жінку, відповідно, як на «недосконалого чоловіка» (з трохи «збоченою» репродуктивною системою), і — тим самим рядком — трактування мови підкореної меншини за вимираючий діалект «офіційної», мажоритарної мови: класичний приклад тут являє історія української мови під російським, у тому числі й радянським, пануванням. Від часу широкозвісного Валуєвського циркуляру (1863), який забороняв уживати її в публічній царині (виняток було зроблено хіба для публікацій історичних документів), українська мова кваліфікувалася — коли явно, коли неявно, однак цілий час послідовно й неперервно — як діалект російської, закономірно приречений, рано чи пізно, на злиття з «правильним», за виразом українця-таки Гоголя, «грамотним язиком» (Валуєв, міністр внутрішніх справ Російської імперії, прорік, заміряючись раз і назавше покласти край усіляким

¹ «Співвідношення двох статей аж ніяк не нагадують електричні полюси. чоловік — це водночас і позитивне, і нейтральне начало. У французькій мові поняття „людина“ і „чоловік“ позначаються одним словом „homme“, специфічне значення латинського „vir“ (чоловік) асимілювалося з узагальненим змістом слова „homo“ (людина). Жінку ж сприймають як щось негативне... Жінка ж — відхилення од усталених канонів» (Бовуар, С. де. Друга стать. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 26). Те саме маємо і в українській розмовній традиції — цікаво, що першу рефлексію над таким станом речей знаходимо в першому-таки українському соціальному романі — у «Люборазських» А. Свидницького, де між Антосьом і Галею відбувається прехарактерний діалог:

«— Та й те сказати: хіба ви люди?

— А що ж?

— Дівчина, чи панянка!

— А це не людина?

— Хіба ж ви не чували, що як ідуть самі чоловіки, то кажуть на них: „якісь люди йдуть“; а як буде між ними

жінка, чи молодиця, то кажуть: „ідуть якісь чоловіки, і молодиця з ними, чи дівчина, чи баба“.

— Та хіба ж не люди? — озвалась Галя.

— Хіба я кажу що? а люди своє знають... Мабуть, що не люди, а люди — тільки чоловіча стать».

У сьогоднішніх ламентациях над нашими неміряними культурними втратами за колоніальний період не зайве було б замислитись і над втратами «непрямыми», зокрема над тим, наскільки форсована денационалізація та реактивно спричинене нею ідеалізування «автентичних», закономірно патріархальних моделей культурної поведінки загальмували самочинний розвиток українського жіночого первня на модерних засадах, відкинувши під цим оглядом нашу суспільну свідомість кудись на рівень «третього світу».

русскої» єдності. У такий спосіб сама українська тожсамість предстала як відхилення від норми — екзотично-розважальне, коли сприймати його поблажливо, дискомфортує, якщо пов'язане з якимись політичними аспіраціями, і сміховинно перестаріле — у будь-якому випадку. Звертаю вашу спеціальну увагу на ці три засадничі прикмети, якими завжди наділено «колонізованого» (підлеглого) в очах «колонізатора»: розважальний екзотизм, потенційна дискомфортність і комічність. Усі три без труда даються простежити в історії культурних рецепцій жіночої творчості.

на цю тему лінгвістичним суперечкам, напрочуд характерний вирок: «никакого отдельного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и наречие это, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный воздействием на него Польши»). Цей самий підхід, мовчазно перейнятий більшовиками, застосовано було й до решти об'явлень української культурної тожсамости, у якнайширшому діапазоні — від ритуально-обов'язкового випоминання «російських впливів» на всіх, включених до офіційного пантеону, українських діячів, зокрема й тих, котрі того «впливу» сном-духом не відали, до викреслювання з української історії цілих століть, які не вписувалися в картину «обще-

Дотепер в Україні не було зроблено жодної спроби проаналізувати травму нашої колоніальної історії в гендерному аспекті. Причин на те забагато, аби всі їх перелічувати, одна з найочевидніших —

цілковита, до 90-х років, «цілинність» усякої гендерної тематики, тобто відсутність теоретичної традиції, елементарних методологічних (та навіть і термінологічних!) «риштовань», на які можна було б спертися і які щойно тепер починають зводитися, — стало вже банальністю повторювати, як нещадимо табував тоталітаризм усе, пов'язане зі «статтю»...

Про цей «страх статі», зазвичай притаманний усім тоталітарним формаціям, у ХХ столітті понаписувано чимало слушного й неслухного, починаючи від художніх досліджень антиутопістів над тоталітарною регламентацією (Є. Замятін) та усупільненням (О. Хакслі, Дж. Орвелл) сексуальної сфери й кінчаючи психоаналітичними студіями над фашизмом як нібито сублимацією репресованої гомосексуальності; у західній феміністичній філософії за інерцією повелося вважати, буцім тоталітарні режими тим «деміфологізують» жіночість (сиріч «розкріпачують» жінку — знімаючи з неї відвічний культурний прескрипт «сексапільності» та зводячи її на рівень голої м'язової сили мухінської колгоспниці...), що, мовляв, «культ вождя не лишає місця ні для яких інших культів» (С. де Бовуар), — спостереження небезпідставне, проте вочевидь поверхове, надто коли пригадати, що і в найпохмурішу добу «розкріпачення», коли м'язова сила жіночого роду із загрозою для репродуктивної функції організму «стакханила» чи то на полі й коло станка, чи то на будівництві Біломорканалу («Я и лошадь, я и бык, я и баба, и мужик», як співалося в уже легендарній «частушці»), серед жіноцтва — для «внутрішнього користування» партійної еліти — завжди існувала цілком «традиційна» каста, сказати б, радянських гетер — наркоматівських секретарок, жінок з обслуги, пізніше, у добу загниваючого тоталітаризму, то пак розвиненого соціалізму, — «третьох секретарів» і «культсекторів» у комсомолі, — котрі кшталтувались як «сексуальні об'єкти» за цілком голлівудівськими зразками. Тож причин цілеспрямованої тоталітаристської «статефобії», наслідки якої даватимуться взнаки ще не одному поколінню (і не лише в царині духа — цілі галузі промисловости й охорони здоров'я, як-от бодай виробництво контрацептивів, на території колишнього СРСР не змогли розвинутися власне тому, що сфера

сексуальних взаємин, не будучи ідеологічно санкціонованою, автоматично опинялася в «неіснуючих»: під цим оглядом варт би переоцінити й невід'ємну від комуністичних суспільств «житлову проблему» як далеко не тільки економічну чи навіть культурологічну — пов'язану із суто пенітенціарною концепцією гуманітарного простору, де підставові людські потреби окреслюються трикутником койка-умивальник-параша, — але також недвозначно причетну до репресій сексуальності: барак, комуналка, одна кімната для повної родини з доростаючими дітьми самим «проектом» не передбачають *міся* для інтимності з такою ж послідовністю, з якою доведений до семиденного «ударний труд» у поєднанні з післяробочими зборами та політзаняттями не передбачає для неї фізичного *часу*), — причин такої «стратегії вивалашення» годилося би пошукати десь глибше.

Правда, те суспільство взагалі любило «стирати відмінності» — між багатими й бідними, між містом і селом, між народами, мовами, горами й долами, тож, відповідно, між чоловіком і жінкою так само, а що стирання відмінностей є процес, зворотний творенню (біблійне-бо «творення світу», як пам'ятаємо, почалося саме з «установлення відмінності» — між світлом і темою), і остаточним його «пунктом призначення», «лімітом функції», до якого він стремить, є тотальна загибля (тільки-бо смерть рівняє всіх і вся), то відмінності й згладжувалися на рівні «найнижчого спільного знаменника»: майнові — на рівні загального вивласнення й пауперизації, інтеркультурні — на рівні варварства (у морганівсько-марксіському значенні: як «передкультурного» стану, чи, за Шевельовим, «розінтелігенчення»), інтерлінгвістичні — на рівні «суржику»-«трасянки» або формально-російського «нюспіку» (новомови), ну а міжстатеві — на рівні неявного заперечення «статі» як складової людського буття й перетворення зарівно чоловіків і жінок на робочу худобу² (от уже воістину — сатаністична пародія на Царство Боже, де — «ні елліна, ні юдея», і янголи так само безстатеві!). У тоталітарному суспільстві, байдуже, фашистському чи комуністичному, вся ідеологічно санкціонована «стать» скупчується в мілітарних інститутах — і в радянському, і в нацистському етичному кодексі «справжнього чоловіка» з хлопця робить

армія — НЕ жінка: вистачить порівняти цю максиму з «філософією маскулінності» такого класика «армійської теми», як Е. Гемінгвей, для котрого «чоловіки без жінок» (найточніша дефініція війська!), «без ушляхетнюючого впливу жінок» — ситуація онтологічно уломна, уймаюча для сутнісної, родової «мужськості» в чоловіні, — щоб углядіти апріорну перверсивність озброєної до зубів тоталітарної «чоловічості», у якій весь позитивний потенціал самооб'єктивації, енергія активно-творчої любови переорієнтовується всередину «чоловічого світу» — на свою військово-частину, «товаришів по зброї»³: саме це, припускаю, і мав на увазі Т. Адорно, коли, наражаючись на обурення лібералів, приголомшив інтелектуальну еліту Заходу чи не найпарадоксальнішим своїм афоризмом: «Тоталітаризм і гомосексуалізм невіддільні від себе» (та обставина що, либонь, жоден інший режим в історії не переслідував «цивільного» гомосексуалізму з такою нещадною жорстокістю, як нацистський рейх і СРСР, нітрохи не суперечить адорнівському спостереженню: у тім-то й справа, що «виламані» з гомосексуалізуючих за своєю природою армійських структур «натуральні» гомосексуали протистояли тим структурам, із усією культивованою все-редині цих останніх квазі-«мужньою» «фалічною пихою», як єдине правдиве дзеркало в кімнаті, всуціль завішаній кривими, — таке

² Задля справедливости варт, проте, зазначити, що навіть у ГУЛАГу остаточної «рівності» так і не було досягнуто — «дототалітарні», патріархальні морально-оцінні стандарти чоловічої та жіночої поведінки зберігали свою повну чинність, лягаючи на плечі в'язнів-жінок додатковим тягарем. Як свідчить у своїх спогадах поляк Г. Герлінг-Грудзінський, у таборі «нікому б і на думку не спало звинуватити молодого хлопця, який задля покращення своєї долі робився коханцем старої лікарки, але гарна дівчина, що з голоду віддається огидному стариганові в «хліборізці», була, ясна річ, «бляддю» (Ми, депортовані // **Всесвіт**. — 1993. — № 2. — С. 190). Не виключено, саме з цієї причини історія так і не отримала з ГУЛАГу стопроцентово достеменних жіночих свідчень: всі мемуари колишніх в'язнів-жінок, щойно заходить про ситуації сексуального визиску, одностайно рясніють недомовками, еліпсисами й літотами (точнісінько так само після війни в Косово міжнародні правозахисні організації не змогли зібрати серед албанського жіноцтва — сором'язливих «благочестивих мусульманок» — інформацію про сексуальні насильства сербської армії. Прим. 1999 р.); культурна втрата ця, як бачиться, уже невідшкодовна.

³ Покличусь тут на фундаментальну працю К. Тевеляйта «Чоловічі фантазії» (Theweleit Klaus. *Male Fantasies* / Transl. by Stephan Convey in collab. with Erica Carter & Chris Turner. — Minneapolis, Univ. of Minnesota Press, 1987. — Vol. 1–2), де проаналізовано, під оглядом статевої психології, мемуари бійців т. зв. «Фрайскорпс» в утвореній по Першій світовій війні армії німецьких добровольців, із якої, з приходом Гітлера до влади, сформувалось ядро військ SS. К. Тевеляйт неzapе- речно доводить, що основною константою сексуальності цих доблесних вояків, котрих хіба вважатимемо за класичних, «модельних» носіїв мілітарної свідомості тоталітарного типу (а як цікаво було б почитати подібні психоаналітичні студії російських учених — на матеріалі якої-небудь Таманської дивізії!), була **відраза до жінки** («У цих колах для чоловіка було б немисливо коли-небудь бути „серйозно захопленим“ чи то упадати за жінкою своїх мрій. Це дорівнювалось би смертному вироку», і в приналежному цій субкультурі письменстві «автор убив би такого героя в першому ж бою» [Op. cit. — Vol. 1. P. 53]). Натомість предмети любови, не раз гордо освідчуваної, робляться друзі-однополчани, зверхники, у командирів підлеглі, взагалі все бойове побратимство (Ibid. — P. 57–63).

дзеркало звичайно приречене бути розбитим). І оспіваний романтиками революції червоноармійський багнет, і впродовж піввіку після війни наставлена поверх мирного назовпу гармата «тридцятьчотвірки» на міському майдані, «и межконтинентальные ракеты», які, пам'ятаємо зі шкільної лави, «на логовище недругов глядят», є не просто фалічні символи — як, скажімо, кобура з револьвером при поясі — а в буквальному сенсі **статеві органи влади** — цього *Абсолюту Чоловічості*. Строго кажучи, тоталітаризм не тим «деміфологізує» жінку, що міфологізує **Вождя** — «батька народів» і водночас божисту персоніфікацію маскулінності (у гітлерівській Німеччині «діти війни» в офіційному партійному сленгові йменувались «дарунками фюрера», себто фюрер тут — Уран-небо, що, розпросторившись над жіночим населенням, кропить його згори плідною рососою **через** своїх солдатів, котрі, таким робом, теж позбуваються власної статі, перетворюючись на функцію **його** сім'яників, — ну а комунізм сталінського зразка сягнув іще далі, піднісши **Вождя** на вже геть немисленну для смертної жінки висоту,

і в кримінальній практиці 1930-х років зареєстровано випадки, коли жінок, які мали необережність розповісти на комунальній кухні, ніби їм снилося, наче вони в ліжку з яким-небудь членом Політбюро — навіть не з Самим! — арештовувано «за неетичные сны

о вождях»). Ні, «розчаклування» жінок від прескриптивної в дототалітарних суспільствах «жіночости» (функції сексуального об'єкта) в СРСР — як і демаскулінізація чоловіків — здійснювалося по іншій лінії: «стать» перестала бути атрибутом індивіда — вона *космізувалася*: Жінкою — класичним сексуальним об'єктом, з постійною готовністю пасивного еротизму розпластаною під Ураном-небом Верховної Влади, що тримає її в найупокоренішій позі завдяки неослабній ерекції своїх мілітарних органів (армія, НКВД-КГБ, міліція, військово-промисловий комплекс) зробилася *вся країна*, шоста частина земної тверді — з тенденцією до розширення. Батьківщина, країна взагалі в усіх зацілілих мовнокультурних традиціях — «жінка»: Велика Мати, живородяще лоно; сталінський тоталітаризм (гітлерівський тут усе-таки спинився на півдорозі!) вперше в історії перетворив її на лоно Великої Блудниці (матір — на шлюху, тож природно, що російський мат, в основі якого — зняття табу на інцест, став трохи не офіційним жаргоном в усіх органах влади, від НКВД до парт-апарату: вони справді *це* й робили!), — у цій моторошно-грандіозній космогонії *і* жінки, *і* чоловіки розчинялися своєю статтю до рівня мікроорганізмів (яка ж стать у мікроба?!), бактеріальної флори в неосажній, розкритій матці Країни. (Між іншим, під шим оглядом легко витлумачується і сумнозвісна презумпція винуватости радянського поспільства перед владою — коли «был бы человек, а дело найдется», — типологічно це не що інше, як *ревність*: мужчини-влади до жінки-країни, котра в принципі може належати *кому завгодно* і вже тим апіорно *винна* — кожною своєю індивідуальною клітинкою.)

Початок цьому тотальному згвалтуванню поклала, розуміється, ліквідація приватної власности: сексуально-перверсивний, розтліваючий смисл комуністичної праці як блудодійства з матерією досить вичерпно описав — без будь-якої помочі небіжчика Фройда (Фройдові таке і в сні б не наснилося!), на матеріалі суто літературному, російський критик Мих. Епштейн⁴, — і справді, якщо труд приватновласницький, інтимно-сокровенний був актом моногамно-любовним (обробіток землі має особливо наочну

Див.: Эпштейн М. Блуд труда // Родник. — 1990. — № 6. — С. 48—51.

сексуальну імплікацію: своя земля — дружина, «жінка», котру, плекаючи, любовно «засівають» і котра на відляку щедро «родить»), то труд вивласнений, усупільнений — то радше проміскуїтет або ж гуртовий секс, де спільні (дедалі м'явіші!) зусилля мільйонів ніколи не натлять бездонну прірву відчужено-байдужого лона *нічийної* землі — Великої Блудниці: у структурі-бо тоталітарного космосу вони для неї просто «не партнери», поверх їхньої мурашиної маси вона навпростець співвідноситься з Державним Ураном, і єдиний можливий вислід цього шлюбу — це те, що «він» допускає «її» до смертоносних атрибутів своєї чоловічості: на зміну Великій Матері, «Матері Долороза» і всім іншим «материнським міфам» історії заступає Мати-Батьківщина з *мечем* (не плутати з Діввою-Войовницею!), себто мати, яка волею Отця покликана *каструвати*, позбавляти статі своїх дітей. Коло замикається.

Цей, дуже поверховий, екскурс в історію радянського «інь» і «ян» будемо надалі, як в арифметичних підрахунках, повсякчас «тримати в умі» — позаяк типологічно в цілому українська культура в Україні все ще є (і нескоро перестане бути), згідно з не мною встановленою налічкою і незважаючи на всі молодечі «постколоніальні» пориви, *українська радянська* — особливий колоніальний підвид радянської, з усіма, крім великодержавних, приналежними останній структурними ознаками, тільки що специфікованими відповідно до «місцевих умов». І тут саме час згадати, що на архетипальному рівні «жіночість» країни (кожної), має, як Світовит, кілька протилежно обернених іпостасей: «матір'ю» вона дивиться «всередину себе», тоді як «назовні», для «чужих» (а всякий «чужий» — потенційний нападник) виглядає саме «жінкою» — об'єктом підкорення, імпліцитно сексуального: статеві насильства армій на завойованих територіях (незрідка геть ірраціональні й безпотрібні, як, наприклад, у згадуваному в мемуарах А. Терца-Синявського «Надобраніч» випадку масового звалтування радянськими воїнами шойно *визволенних* і ще нестямлених од радости бранок німецького концтабору, з якими, не без цинізму завважає А. Терц, можна ж було дійти згоди й без насильства), завше мають прихований ритуальний смисл — переможець, посідаючи чужинку, тим самим символічно стверджує

своє владче право на «репрезентовану» нею територію, хай би то була й територія концтабору... Це чудово схоплено ще Мопассаном — його повії-патріотки, котрі, віддаючись пруським офіцерам, відмовлялись при цьому ідентифікувати себе з «жінками Франції», воліючи радше самовизначитися формулою: «Я не жінка, я паскуда» («Мадемуазель Фіфі»), — то справді найкращий і неомильний доказ метафізичної *нескорености* Франції, скільки б не топтано було загарбниками її фізичне «тіло».

Відповідно свідомість колоніального, отже, таки підбитого, впокороного й безроздільно опанованого чужинцями народу виразно поляризується по «чоловічій» і «жіночій» «лінії»: жінці для збереження своєї національної гідності в колоніальних умовах у принципі цілком достатньо виключити тих, кого реципує як завойовників, із числа потенційних сексуальних партнерів (Мопассанові героїні якраз і рятують власну *національну* гідність — коштом *жіночої*), — як «для інших», так і «для себе» вона сама символічно і є *країна завоювання*, і недарма наскрізною темою українського фольклору доби турецько-татарської навали є трагедія «дівки-бранки», призначеної для гаремних утіх ворога: Маруся Богуславка визволяє земляків із темниці, але повертатися додому відмовляється не тому, що віддає перевагу «розкоші турецькій» і «лакомству нещасному» (за її вчинок її, у кожному разі, не «лакомство» чекає!), а тому, що «потурчившись, побусурменившись» (комплекс вини!), автоматично втратила у власних очах *право належати* до «краю веселого, миру хрещеного», сама себе позбавила гуртової (етнічної, конфесійної — сьогодні ми б сказали «національної») тожсамости, НЕ набувши натомисть нової (бо ж і «роковий день Великдень» пам'ятає, і взагалі лишається «дівкою-бранкою!»). У певному сенсі тут спрацьовує те саме «Я паскуда» — покидьок, аутсайдер, відтятий член спільноти: у тій, іще «несколонізованій» системі вартостей жінка, віддавшись завойовникові, починає сприймати власне тіло як профанне, «вийняте» з системи міфологізуючих етнокультурних кодів. Строго кажучи, діагноз «колонії» — і «тілом» (політично, адміністративно, культурно-інституційно), і, що важливіше, «духом» (світоглядом) — Україні випадає поставити не раніше

⁴ Безмірно повчальною — на жаль, досі навіть незачепленою — темою для істориків та фахівців із соціальної психології могла б стати сексуальна поведінка нашого жіноцтва на окупованих німцями територіях під час Другої світової війни. Не знаю, чи десь є облічене бодай приблизне число т. зв. «німецьких вівчарок», але, судячи хоч би з розпачливих щоденникових записів О. Довженка, явище це сягнуло приголомшливих, справді масових масштабів. За браком емпіричних даних можна тільки здогадуватися, що тут відіграло вирішальну роль — чи те, що німецькі війська попервах були прийняті населенням ледь не як «визволителі», а чи вже вироблений тоталітарно-колоніальний навик «маточної флори» улягати подразненню всякого озброєного «фалоса», — проте цікаве свідчення подає у своїх нарисах І. Качуровський: «Я не знаю, чи був десь на Україні випадок — я принаймні про таке ніколи не чув — щоб сільська дівка або молодичка, задля вигоди чи любови, пішла з німецьким солдатом. Натомість по містах дівчата й жінки — мов показилися. Кожна жіночка, чий чоловік не вернувся з фронту, а були такі, що й при чоловіках, шукала собі німця, а як не було, то хоч мадьяра» (Дім над кручею. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — С. 97). Отже, цього разу **традиційно-культурна** (архаїчна) жіноча свідомість все-таки скласифікувала окупанта як **чужого** — тут і пролягає грань між «колонією» та «окупованою територією».

як від дев'ятнадцятого століття, коли миколаївське розмноження по цілому краю московських гарнізонів потягло за собою масову «катеринізацію» *сільського*, отже, вихованого в душі архаїчно-патріархальної (і — етнокультурно цементуючої!) етики, жіноцтва: багатотисячна «армія» «Катерин», тобто покриток «з любови», по тодішніх українських селах — найпевніший індикатор радикальної переміни в структурі національного «інь»: Україна-жінка — свого завойовника *полюбила і прийняла*⁴.

Далеко складніше стоїть у колоніальній культурі справа з чоловічим, «мужнім» первнем. Взагалі, навіть із суто антропологічного боку беручи, будь-які форми соціального приниження завжди зачіпають мужчин куди глибше й безпосередніше, ніж жінок, — вже з тої простої причини, що для жінки праця й родина є рівнобійними, паралельними (і тому зазвичай конкурентними, коли не взаємовиключними) способами особистісної соціалізації, тимчасом як для чоловіка вони нерозривно взаємопов'язані (настільки, що кар'єра є також і доконечною складовою матримоніальної привабливості): простіше мовивши, якщо для жінки кухня й дитяча залишаються її

невід'ємним «резервним плацдармом» для відступу, то чоловікові відступати дослівно «нема куди», — тим уразливішим та залежнішим від суспільної атмосфери «надворі» він виявляється. Як, напівіронічно-напівпроникливо, завважив Ф. С. Фіцджеральд у романі «Ніч лагідна», «дорослому арійцеві приниження ніколи не може піти на користь. Якщо він пробачає, це значить, що воно вросло в його життя, що він ототожнив себе з причиною свого поганьблення», — відтак нинішні, вже досить збаналізовані літературою і мас-медіа ламентатії на пострадянських теренах, що комунізм, мовляв, «знищив мужчин», не повинні б нас дивувати... Становище ж мужчини поневоленого, «другорядного» народу виявляється ще на порядок складнішим та драматичнішим. Проблема національної та сексуальної тожсамості⁵ для нього набагато заплутаніша, ніж для жінки, вже тому, що його самоідентифікація з власною країною не пряма, як у неї, а опосередкована «іностатевістю»: це передовсім *йому* вона дається як Мати. Водночас його неунікненна інтегрованість в організовані метрополією соціальні структури, призначенням яких є цією Матір'ю оволодівати (наприклад, служба в імперській армії), закономірно двоїть йому в свідомості її образ — на Матір, з одного боку, і впокорену (сексуально принижену) Жінку, з другого⁶; тобто на нього заздальгідь — ще заки «дійде до свідомості» в онтогенезі духа — вготовано пастку екзистенційно-напруженого вибору між двома рольовими моделями, котрі з часом

⁵ Побожуючись, що таке словосполучення — «національна й сексуальна тожсамість» — може видатися надто ексцентричним, нагадаю, аби надалі до цієї теми не повертатися: і національне, й індивідуально-еротичне почуття походять із того самого джерела (недарма ж і описують ся тим самим недиференційованим терміном — «любов»). Чи не найкраще означив цю паралель російський філософ І. Ільїн: «Тільки споглядальна любов розкриває нам *чужу душу* для вірного, проникливого спілкування, для взаємного розуміння, для дружби, для шлюбу, для виховання дітей... Тільки споглядальна любов розкриває людині її *батьківщину*, тобто її духовну сув'язь з рідним народом, її національну приналежність, її душевне й духовне лоно на землі... Не випадково, що люди ненависти, сучасні революціонери, виявляються інтернаціоналістами: мертві в любові, вони позбавлені й батьківщини» (Ильин И. Без любви // Русский эрос, или философия любви в России / Сост. В. П. Шестаков. — М.: Прогресс, 1991. — С. 399).

⁶ Мимобіжно зазначу, що дійсний, неформальний вихід України зі складу СРСР — з колоніального статусу — освідчило постання такої жіночої організації, як Спілка солдатських матерів, енергійна громадська діяльність якої спрямувалася на повернення українських воїнів в Україну: цією акцією символічна Мати відновлювала свою материнську гідність, відмовляючись надалі показуватися своїм синам «ззовні», в еротично-жіночій іпостасі.

устійнюються в колоніальній культурі на правах альтернативних архетипів.

По-перше, колоніальний мужчина може погодитися з «жіночістю» землі свого народження як сексуально нетабуїованою, зайняти «зовнішню» щодо неї позицію — у висліді постає добре знаний з літератури (зокрема й російської) феномен «служивих хохлів», Шевченкових «землячків з циновими

гудзиками», класичних унтер-офіцерів і сержантів української літератури — від датованого 80-ми роками минулого століття «ундерцера» Сидора Макаровича Притики з однойменного оповідання Т. Зіньківського, котре українським дітям належало б вивчати в школі, до, вже в 1960-ті, не менш колоритних «відпускників» Григора Тютюнника, що з'являються в рідне село похвалитися: «А вот в нашей части, де я в даний момент служу, у кожного молодшого командира, як і в офіцерів, три форми: парадна, вихідна й робоча» («Син приїхав»): умовно сказавши, це *архетип сержанта*, причому «сержантство» як тип чоловічої колоніальної психології, звісно ж, не обмежується рамками армії... Завважмо, що ота ревна, сливе заласно-чуттєва хіть «служити», ієрархічно підлягаючи зверхникові, себто «зовнішньому», сторонньому *чоловічому* первневі («начальнику!»), є в основі вельми немаскулінна, щоб не сказати гомосексуальна: найліпше це видно на прикладі Гоголя, у котрого ця пристрасть до «служби» (самозрозуміло, «государственной», не якої ж, так що й із власної літературної творчості автор «Мертвих душ» принижено *виправдовував* — мовляв, вона ж так само «служба»⁷) прибирала просто-таки нав'язливо-маніакального характеру — і пренатурально сполучалася з недвозначним *страхом жінки*: відьми, потопельниці, жорстокої красуні, словом, грізної і тасмничої Природи, яка, шойно герой натинається її «осідлати», як Хома Брут сотниківну, обертається проти нього караючою силою. Власне Гоголя слід би вважати в українській культурі «батьком», тобто речником

і промотором цього архетипу — другий, полярний архетип було, з не меншою художньою силою, артикульовано його сучасником — Шевченком.

Цей другий вибір українського чоловіка (зі зрозумілих причин, значно менш популярний!) — зостатись «по стороні матері» (за наївною, але в істоті вельми точною формулою сучасного поета, «з матір'ю на самоті»), водночас повною мірою здаючи собі справу з її сексуального упокорення, — під оглядом власне чоловічої, «мужеської» гідності цей вибір видається ненабагато й здоровішим, за ним-бо виразно проступає своєрідний **«архетип байстрюка»** — невідволгодна синівська **непошана до матері**, а відтак, ео ірсо, до жінки взагалі (не випадково той самий Григорій Тютюнник, чи не єдиний наш «підрадянський» прозаїк, що спромігся без народницької солодкавої сентиментальності, жорстко й безжально показати руйну традиційної селянської етнокультури як процес саморозпаду, «нові катеринізації»⁸, починав із «Сутінків» — оригінально, між іншим, по-російському, отже, з-позиції-«ззовні» писаних! — з образу побаченої очима хлопчика **матері, що віддається чужому**, — таким чином одразу натрапивши на ключ до своєї головної

⁷ «Я увидел ясно, что... следует хорошо объяснить прежде самому себе цель сочиненья своего, его существенную полезность и необходимость... чтобы убедился сам автор, что, творя творенье свое, он исполняет именно тот долг, для которого он призван на землю... и что, исполняя его, **он служит в то же самое время так же государству своему, как бы он действительно находился в государственной службе. Мысль о службе у меня никогда не пропадала**» (Авторская исповедь // Духовная проза. — М.: Русская книга, 1992. — С. 291; курсив мій. — О. З.). Не дивно, що з такою установкою «Мертві душі» так і не були дописані.

⁸ Порівняльний аналіз двох епохальних для української культурної історії «Катерин» — Шевченкової й Тютюнникової («Оддавали Катрю») — міг би дати вельми поживний матеріал до роздумів також і соціологам, цікавим простежити, як звужувалася, танула впродовж століття соціальна база українства: те, що новий спокусник — інженер з Донбасу, — на відміну від миколаївського офіцера-москаля, залишається в тексті «національно безпаспортним» і, в принципі, цілком може бути етнічним українцем, аж ніяк не робить його «своїм» на традиційному народному весіллі, тобто відпадання від «національного тіла» проходить не за «кровною» — за соціальною (професійною, освітньою і т. д.) ознакою.

теми). Саме цю «родову», генетичну непошану свого часу слушно вловила була в писаннях українських літераторів-мужчин, від Стефаника й Винниченка до поетів-«пражан», поетеса Олена Теліга: її прецікава стаття 1935 року «Якими нас прагнете?» зачіпала низку страшенно дразливих питань, котрі на десятки літ так і зависли в українській культурі без відповіді, дарма що сама авторка спробувала їх закрити — відповіддю з вузьких, націоналістично-партійних позицій; головне — і тут її інтуїція митця, на щастя, взяла гору над «партійною» програмовістю поглядів, — О. Телізі вже виразно муляла та обставина, що «жінка в кожній нації є такою, якою її прагне мужчина»⁷; щоправда, у своєму фемінізмі вона не сягнула аж так далеко, аби поставити під сумнів примусовий модус такої залежності, її обурювало тільки те, *якою саме* «прагне» (характерна мимовільна сексуальна імплікація звороту!) свою жінку український мужчина, звідси й своєрідне «соціальне замовлення»: не прагніть нас отакими й такими, а прагніть — ось якими, — кивок у бік англосаксонських і скандинавських літератур, — і докори авторам-чоловікам за монотонну галерею «рабинь» та «вампів» («вамп»-бо, властиво, та ж сама рабиня [сексуальна], тільки, сказати б, «очуднена») — мовляв, іншої української жінки вони принципово нездатні розгледіти... Але в тому, як бачимо, не їхня вина — це «родове тавро» їхнього українства, і треба генія не лише артистичного, а й, що трапляється ще рідше, етичного, щоб, як Шевченко, почавши (у «Катерині») з усвідомлення своєї Матері одуреною московською покриткою, все-таки, розриваючись од душевної муки, любити її «щирим серцем». «Злам» П. Тичини, чия артистична геніальність сумніву не підлягає, почався не з «Партія веде» і навіть не зі слушно спостереженої М. Коцюбинською дегуманізації людини у віршах початку 1920-х — а ще раніше, прощанням зі Скорбною Матір'ю, «пренепорочною Марією»-Україною — і привітанням натомість «жони відважної, діви гріховної», «нагої — без одежі, без прикрас», котра на запитання «чия ж ти така?» відповідає з соромітним усміхом: «усіх, твоя» («Мадонно моя...», 1920): тут уже чиста колонізація позиції на «сержантських»

⁷ Теліга О. Якими нас прагнете? // Олена Теліга: Збірник. Ред. і прим. О. Жданович. — Вид. Укр. Золотого Хреста в США, 1977. — С. 77.

засадах — перетворення Матері на Велику Блудницю (читай — зняття табу на інцест), після чого хіба й зоставалося «нам своє робить» — «цілувати пантофлю папи» (Сталіна) і ставати на вірну, до кінця днів, державну службу соцреалістичній доктрині. З іншої сторони барикад Тичинин сучасник (і загарливий опонент!), Є. Маланюк, демонструє натомість виразну одержимість «комплексом байстрюка» — на відміну від радянського «сержанта», котрий оте гуртове згвалтування Матері, «проміскуїзацію» національного «інь» зі збоченським захватом самоприниження «славить, співає», «байстрюк» постає «розгніваним молодим чоловіком», сповненим супроти Матері (читай: Жінки) кипучого викривального пафосу: і приділ її вічний — *ясир*, і тіло її «отруєне мертвотою душі», і взагалі, ніхто її в історії і не гвалтував, не силував — «давала кожному сама» (sic!!!). Як бачимо, символічна чоловіча опозиція «Шевченко — Гоголь» у ХХ столітті дублюється вже в гротесково-загостреній, остаточно позбавленій будь-яких ознак любови, формі...

До речі, класичним під оглядом колоніальної психології феноменом є вельми своєрідний, впродовж мало не цілого століття витворюваний українським чоловіцтвом (від композитора Д. Січинського до романіста П. Загребельного) культ Роксолани — жінки безумовно видатної, за всіма ознаками типово «Ренесансної» особистости (що навряд чи мала б шанси так яскраво проявитися на той час в Україні!), та тільки ж, далекі, важко уявити, щоб який-небудь самовладний народ впадав у приступ патріотичних гордощів від того, що його дочка прикрашала чужі гареми, — а цілий культ будується саме на цьому: на султановій («зверхниковій»?) любові до «нашої Насті з Рогатина», тимчасом як власне-політична кар'єра Анастасії Лісовської — дипломатки, реформаторки й інтриганки, либонь, незгіршої за яку-небудь Катерину Медічі, — зостається мовби «за кадром», як малоістотна для культу (це воістину клінічний комплекс меншевартости — коли привабливість «своєї» жінки для чужинців автоматично підвищує в очах чоловіка як її власний сексуальний статус, так і, *eo ipso*, статус репрезентованої нею «материнської» спільноти). Факт, що жінка, яка «відходить» від національного «тіла» обслуговувати іноетнічний генофонд, може ідеалізуватися трохи

⁹ «І сталося, як він близько прийшов до Єгипту, то сказав був до жінки своєї Сари: „Отож то знаю, що ти жінка вродлива з обличчя. І станеться, як побачать тебе єгиптяни й скажуть: Це жінка його, — то вони мене вб'ють, а тебе позоставлять живою. Скажи ж, що сестра моя ти, — щоб добре було через тебе мені, і щоб я позостався живий через тебе“. І сталося, як прийшов був Аврам до Єгипту, то єгиптяни побачили жінку, що дуже вродлива вона. І побачили її вельможі фараонові, і хвалили її перед фараоном. І взята була та жінка до дому фараонового. І він для Аврама добро вчинив через неї. І одержав він дрібну та велику худобу, і осли, і раби, і невольниці, і ослиці, і верблюди» (Буття, 12, 11–16).

кантно, до появи українських феміністичних студій рішуче пушений «чоловічою» критикою повз вуха (першим його завважив канадський дослідник Р. Веретельник).

¹⁰ Так, у «Боярині» Степан просить Оксану вийти привітати думного дяка й дозволити тому поцілувати себе, а коли вона обурено відмовляється, вдається до своєрідного морального шантажу: «Ось ти млієш / з огиди, що тебе якийсь там дід / торкне губами, а як я повинен / „холопом Стьопкою“ себе звивати / та руки цілувати, як невольник, / то се нічого?»; подібно в «Камінному господарі» духовне падіння Дон Жуана, втрата ним себе починається з моменту, коли він приймає з рук Долорес королівський декрет на скасування своєї баніції, знаючи, що його

не як модель національної жіночости, найпевніше доводить, що те «тіло» собі не належить: безсила чоловічість фетишизує нестак опановану чужинцем жіночість, як, опосередковано, саме ту «чужинську» силу. Звідси один крок до того, що можна б назвати «синдромом Аврама в Єгипті»⁹, — до прихованого (бодай тільки психологічного) сутенерства («щоб добре було через тебе мені!»), передачі жінки на сексуальні послуги своєму «зверхникові»: мотив, наскрізно присутній, як символ суто чоловічої версії поневолення, у драматургії найвидатнішої з наших письменниць — Лесі Українки¹⁰, і, що особливо пі-

Словом, хоч «сержант», хоч «байстрюк» — у колоніальній свідомості «жіночість» задана мужчині як щось апіорно-порочне, уломне, і не їй він протиставляється своєю статтю (висловлюючись феміністичним сленгом, не вона становить для нього отого *Іншого*, через якого тільки й можливе усвідомлення чоловіком власної родової тожсамости), — не їй, а насамперед «чужій» *переможній* (це головне!) «мужеськості». Прагнення стати врівень із цією останньою незрідка породжує в колоніального

чоловіцтва те, що можна б назвати «комплексом Олекси Розумовського», або гоголівського Андрія: «оволодіти імператрицею», чи то прекрасною полячкою, — сексуально ствердитися над жінкою зверхника (це «шукання ідеалу жінки серед чужих» першою зважала в українських літераторів знов-таки О. Теліга, хоч і не стала його коментувати, — прикметно, що і в М. Хвильового, ставленого нею за приклад істинно-мужньої,

«скандинавської» поваги до жіночих героїнь, «блискуча Аглая», котра настановляє українського мужчину на шлях українського [sic!] націоналізму, є також не хто, як росіянка!). Але на цьому шляху — позбутись упослідженого статусу власного «яні» через завойовницьке «інь» — на нашого «сержанта» або «байстрюка», парадоксальним чином, чекає те саме, що на Андрія в покоях панночки («дочь воеводы смело подошла к нему, надела ему на голову свою блистательную диадему, повесила на губы ему серьги и накинула на него кисейную прозрачную шемизетку с фестонами, вышитыми золотом. Она убираала его и делала с ним тысячу разных глупостей...», — шонайменше підозрілою є ця трансвестія, після якої козак виглядає *не мужчиною!*): навспак тому, як для переможця сексуальне посідання жінок підбитої країни стверджує його на неї власне-маскулінне право, при зворотньому співвідношенні статей мужчина «перемагає» *тільки* як «лібідо», але НЕ символічно, — себто, у висліді, нікуди не дінешся, залишається таки впокореним, адже в традиційній патріархальній культурі, на противагу жінці, яка є «тільки стать», чоловік ab definitio — і «стать», і «людина», тож, відповідно, «половинна» (альковна) перемога неминуче зводить його на «жіноче становище» (віддаймо належне художницькій проникливості Гоголя!).

колишня наречена «за декрет сей тілом заплатила»; в «Оргії» ж Антей, поставлений перед трагічною альтернативою колоніального мужчини — бачити свою дружину на ложі завойовника чи загинути вкупі з нею, — вибирає смерть, звертаючись наостанці до колег і учнів: «Товариші, даю вам добриі приклад», — виглядає на те, що іншого вибору — того, при якому можна жити, зберігши власну гендерну тожсамість, — імперія за мужчинами підбитих народів не залишає...

¹¹ Вперше цю підставову характеристику українського гендерного світу спостеріг, аналізуючи витворений Шевченком міф України, Г. Грабович: «Глибинна структура, яка розкривається в русі сюжету, показує світ, розчахнутий надвоє, світ фіксованої асиметрії, без жодної надії на примирення. Прокляття цього світу полягає в непримиренній суперечності чоловічої та жіночої сторін, в неможливості їх об'єднання для дальшого продовження роду й розвитку» (Грабович Г. Шевченко як міфотворець. — К.: Рад. письменник, 1991. — С. 68–69), — проблема, проте, як бачимо, виходить далеко за межі шевченкознавства...

Підсумовуючи, можна сказати, що колоніальні «ян» та «інь» трагічно й безнадійно розмежовані чужим втручанням¹¹, — а позаяк при цьому ще й зберігається інерційний гніт «рольових моделей» патріархальної культури (отої, де «люди — тільки стать чоловіча»), і до всього додається тоталітарний комплекс кастрованої статі, то у висліді й утворюється та протиприродна «амальгама» непорушно забетонованої «цнотливості», при якій щонайменший прояв гендерної відвертості — хоч із «чоловічого», хоч із «жіночого» боку (проте більше, звісно, з останнього!) — справляє дослівно ефект вибуху...

«Найбільше презирство, нахабність і агресивність щодо жінок демонструють ті, хто не певен у своїх чоловічих чеснотах»*, — слушно завважувала С. де Бовуар. А найменше певности «у своїх чоловічих чеснотах», додамо ми, демонструє власне син поневоленого народу (подібна підозра — що «афектація брутальности супроти „слабого полу“ в українських авторів „викликана бажанням самооправдання з браку тієї мужеської брутальности там, де її дійсно треба виявляти“^{**}, — зринала вже в О. Телігі). Нічиєї вини тут нема — є розіграна на кону історії двістілітня драма, у якій чи не єдиним для чоловіка безперечним способом ствердити свою як національну, так і, eo ipso, гендерну й сексуальну гідність — свою чоловічу **цiлість** — було вийти на захист Матері навсупір чужій «фалічній» (збройній) силі, — по суті, двістілітня **безперервна** війна за право «мужеськості», — війна, втрати в якій необлічені — та, мабуть, і необлічимі. «Ніхто з моїх знайомих

* Бовуар. С. де. Друга стать. — Т. 1. — С. 37.

** Теліга О. Якими нас прагнете? / Там само. — С. 72–73.

дисидентів, навіть українців (не говорячи вже про решту), ніколи не чув, що в 1961 році лише в одній Львівській області було засуджено до розстрілу сорок осіб (за політичними статтями. — О. З.), — пише, наприклад, у своїх спогадах колишній радянський дисидент М. Хейфец. — ...Тихо й безвісти гинули за батьківщину робітники й селяни, вірячи, що десь щось проросте з їх крові...»¹ Гинули не просто робітники й селяни — гинули **мужчини**: повертаючи собі єдність «національної статі». Не знаю, наскільки документально підтверджено відомості, чути мною з уст істориків, — нібито в битві під Крутами взяті московськими більшовиками живцем українські юнаки були перед розстрілом кастровані: знаючи норози тієї влади, згодом пишно розбуялі в слідчих тюрмах НКВД, повірити в таке неважко, але якщо це дійсно так, то символічно-колонізує значення цієї акції можна прирівняти хіба до вищезгаданої «катеринізації» українського жіноцтва за сто років перед тим: колонізатор «бере» країну — гвалтуючи її жінок і «обеззброюючи» (вивалашуючи) мужчин. Все, що було в українській історії потому — селянські повстанські загони доби колективізації, безрозсудна, дослівно не «на життя», а «на смерть», боротьба ОУН-УПА, безнадійний, з року в рік відновлюваний опір порізнених однаків, котрі гинули «тихо й безвісти», дисидентський рух, — було, у тому ж таки символічному сенсі, спробою «заперечити Крути». Українська жіночість цілий цей час залишалася в культурі в статусі символічної «дівки-бранки», яку належить визволити — яка «з віддалі», «з неволі турецької» покликана будити в мужчинах — навіть не еротичну хіть, а приспані патріотичні почуття: як таку, її можна було любити й жаліти, боятися й ідеалізувати — не можна було тільки поважати. Для її власного голосу — «від себе» і «про себе» — у системі вартостей просто не було місця.

І от же цікаво: все це діялося в культурі, котра — принаймні з-посеред слов'янських — вирізняється, либонь, чи не найдавнішою

Хейфец М. Українські силуети. — Мюнхен: Сучасність, 1984. — С. 202.

і найпотужнішою традицією жіночого письменства! Історія світської («книжної») української поезії de facto розпочинається з жінки — лущької шляхтянки Олени Копоть-Жоравницької, чиєму перу належить скандальний віршований «пашквілюс», за який її 1575 року було покликано на суд за «образу чести», — завдяки цьому, одному з перших у новій історії «літературних судилищ» («традиція», що в нашому столітті замикається Д. Г. Лоуренсом, Г. Міллером і В. Набоковим...), зацілів і текст «підсудного» вірша, зрештою пречудового й цілком врозумливою для сьогочасного українця мовою написаного. Щодо багатющої української фольклорної лірики (понад двісті тридцять тисяч записаних пісень та балад!), то близько двох третин її, як підрахував був ще в минулому столітті М. Максимович, складають голоси жіночі — щонайбезпосередніша «пряма мова» тисяч і тисяч безіменних (винятки можна перелічити на пальцях), незрідка й геніальних поеток, які доносять до нас крізь віки живою й дотикальною чуттєву тканину жіночого життя. Український же модернізм значною мірою завдячує своєму постанню першій відверто феміністичній авторці — Ользі Кобилянській, а безсумнівної вершини сягає — у поетичних драмах Лесі Українки, формально належної до пантеону «недоторканих» національних класиків... А проте досі жоден дослідник не завдав собі клопоту реставрувати неперервну тяглість цієї традиції, вивести її на яв із-за притемнених, смерклих лаштунків літературної сцени, де вона знай припадає собі архівним пилом (навіть хрестоматій жіночого письменства не маємо!), — у висліді кожне нове покоління українських письменниць змушене мовби розпочинати заново конструювання свого літературного родоводу, навпомацки й наосліп, крок за кроком вишукуючи для себе в архівній тьмі затерті «рольові моделі» з рідномовної традиції — та ще добре, коли просто затерті, а не до невпізнанности переряджені критичною інтерпретацією під «взірцевих українських жінок», буцімто відповідних усім приписам патріархально-колоніальної культури...

Власне в цьому пункті наша національна тожсамість виявлялася для нас — не більше, не менше, як творчою пасткою. Бо ж, як українські письменниці (з наголосом на предикаті), ми неминуче мусили, у той чи той спосіб, цю загрожену тожсамість

обстоювати — ухиляння від «дражливої» (в імперській термінології, «націоналістичної») проблематики різнозначне було прихованій колаборації з колоніальною владою, позаяк само собою, мовчазно засвідчувало — точніше, кривосвідчило, — немовби проблеми (читай — України як окремої культурної реальності) не існує, «що-й-треба-було-довести». Натомість обстоювання національного, своєю чергою, автоматично накидало інший, далеко витонченіший у своїй непомітності варіант цензури — задаючи непорушну, жорстку і штивну, законсервовану «на самозахист» ієрархію вартостей, у якій доля нації, самозрозуміло, стояла на першому місці, а доля власної дитини, відповідно, губилася десь на маргіналіях, як предмет, для Літератури (з великої літери!) малоістотний: «королева української літератури» повинна була виступати в одному-єдиному образі — Діви-Войовниці, якщо ж, силою свого таланту й особистости, вона з образу виходила, то вже справою критики було увібгати її назад у той репнунтий пошвах обладунок і шойно в такому вигляді поставити перед очі читачької публіки, з потомними поколіннями включно.

Найтяжче скаліченою жертвою такої «гендерної чистки» виявилася, парадоксальним чином, найбільше-таки й шанована (за власним безжально-тверезим діагнозом, «почитаемая, но не читаемая», і по її смерті становище анітрохи не змінилось...) Леся Українка — письменниця, котра в корпусі своїх віршованих драм потрапила здійснити справдешню «культурну революцію», «переписавши» серцевинну для європейської культури частину античної та юдео-християнської міфології таким робом, що кожен класичний сюжет постав оберненим із міфу патріархального — на повноформатно-«жіночий». Історія падіння Трої розгортається в неї довкола постаті Кассандри — протагоністки однойменної драматичної поеми, і прочитується відтак як трагедія непочутого жіночого голосу; історія Христа постає віддзеркаленою в історіях двох його, зафіксованих Євангеліями, послідовниць — Міріам (правдоподібно, Марії Магдалини) та Йоганни, чий особисті драми кидають на постать обожнюваного ними Учителя цілком несподіване «апокрифічне» насвітлення; нарешті, в її версії Дон Жуана, дотепер унікальний для світового письменства, реверсія

«гендерних ролей» сягає вже демонстративно-викличної, гранично вивершеної форми: архетипального спокусника побивають послідовно дві жінки, одна з яких — Долорес — звитяжить над його душею, друга — Донна Анна — над чоловічою силою... По суті, драма-

¹² Weretelnik R. A Feminist Reading of Lesia Ukrainka's Dramas: Doctoral Thesis. — University of Ottawa, Dept. of Slavic Languages & Literatures, 1989. — P. 7. Причём, «не вважаються важливими» — це ще зам'яко сказано: на дебют *зрілої* Лесі Українки, твір, яким відкривався новий етап у її творчості й письменник світового класу — в українській літературі, «Одержиму» — першим відгуком була рецензія в «Ділі» якогось Р. Гамчикевича, який безтурботно процвірінкав: мовляв, в основі поеми — «мотив, що для жінщин земська любов більше приступна, як тая, яку голосить християнська віра та й більше її убагородняє (sic!! — О. З.)» (Цит. за: Зеров М. Від Куліша до Винниченка // Тв.: В 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 375; Зеров наводить цей відгук як «курйоз», невартий, мовляв, пильнішого розгляду, і зовсім даремно: курйози тим і важливі, що доводять до екстремуму певну, інакше не надто помітну тенденцію). Бо справа, звичайно ж, не в розумових здібностях гамчикевича (мимоволі звонпиш солженіцинським тенором: «Да кто им фамилии подбирает!»), — від ідіотичних прочитань не застраховані й автори-мужчини, але жоден мужчина не знайомий зі становищем, коли авторська стаття наперед «заслоняє» його текст як своєрідна **презумпція літературної неповноцінності**.

тургія Лесі Українки являє собою не що інше, як грандіозне «перепрочитання» європейської культурної історії з альтернативних позицій — з точки зору «другої статі»: саме тут уперше, за гарною формуюлю Ж. Дерріда, «маргінальне стало центральним» — і в такій якості продовжувало зоставатися нерозпізнаним українською культурою впродовж майже всього ХХ століття. Щойно на рубежі 90-х (до того ж не в Україні, а в Канаді) Р. Веретельник уперше спостеріг, що проверб'яльна творча самотність Лесі Українки «ніколи не розглядалася як вислід її становища жінки, яка пише у світі, де жінки та їхні проблеми не вважаються важливими»¹². Дослідник забув додати до цього тільки одне: що натомість довкола постаті поетеси було витворено типово колоніальний міф, репресивний і гальмівний не щодо самої лиш жіночої творчості, а й щодо літератури в цілому.

Тут невеличке уточнення. Взяті самі по собі, літературні міфи — феномен не лише неунікнений («необхідне зло»), а й життєво доконечний для повноцінного функціонування літератури: як сутий-бо

текст красне письменство існує, строго кажучи, хіба для професіоналів, сиріч або для його творців, або для тих, хто ним «живиться», витворюючи на його підставі текст «другого порядку» (літературних критиків); поза межами ж цього замкнутого циклу — тобто в тих випадках, коли їй «шастить» прорватися за його межі, у масову читацьку свідомість, — література функціонує насамперед як **міф**, і тільки у формі міфа й годна впливати на менталітет епохи: міф тоді робиться «провідником» тексту, обволікає його своїм емоційно-сугестивним («магічним») контекстом і в такий спосіб забезпечує йому культурну часотривкість, — саме в аурі міфа текст починає випромінювати ту притягальну потугу «вічної таємниці», яка породжує до нього нові й нові запитання і відтак зумовлює «нарощування» круг нього наступних «культурних шарів» — цитувань і парафраз, екранізацій та інсценізацій, різного роду інтертекстуальних ігор тощо. Репресивним же літературний міф робиться якраз тоді, коли, замість **відкривати** текст для виходу в такий нескінченно розверзтий інтерпретаційний простір, навпаки, **закриває** його, робить пласким, лінійним — блокує доступ до багатомірності граючих у ньому смислів; відповідно, коли йдеться про міф літературної постаті, автоматично деіндивідуалізує її, перетворює з **образу** на **канон**, що найвдаліше репрезентується пам'ятником — якомога «очищеним» від індивідуальних рис «бовваном», під який, із дрібними натяжками, можна підставляти бозна-скільки реальних осіб, не вельми клопочучись подобизною (так, приміром, «бронзовий» Шевченко радянської культури — то в жодному разі не історичний Т. Г. Шевченко, а канонічний Співець Поневолених Мас, інакше Кобзар, що міг би називатися, в інших географічних координатах, хоч Франсуа Війоном, хоч Робертом Бернсом...). Міф Української Поетеси — Диви-Войовниці — має саме такий, репресивний характер, — далі я спробую обґрунтувати цю тезу, а заодно й приглянутися, з яких таких «партійних», ідеологічних позицій цей міф витворюється — і відтворюється.

Для початку покличуся на один курйозний (ми-бо вже домовилися, що курйози вартують якнайпильнішої уваги!) приклад із власного досвіду. Кілька років тому одна аргентинська діаспорна газета видрукувала про мене статтю під заголовком, здатним

спаралізувати її найгнучкішу уяву: *«Невже буде в нас четверта Леся?»* (sic!!!) Трошки оклигавши від «культурного шоку», спричиненого видивом отих вишикуваних вервечкою «Лесь» — наче клонованих копій із фантастичного фільму або множених рядами Мерілін Монро на відомому полотні Енді Ворхола, тільки з пришпиленими на грудях номерами, — я зважилася на власну руку провести в київських літературних колах зовсім-таки аматорське соціологічне дослідження — показуючи колегам із пишучої братії сам лише заголовок із газетної витинки й запрошуючи вгадати, хто, на їхню думку, мав би фігурувати в статті як «Леся-два» і «Леся-три». Реакція виявилася — по першому, чисто відруховому вибухові веселощів — настільки одностайною, що десь за десяти-одинадцятим разом розпити довелося припиняти: наче відмінники з одного класу, колеги-літератори (всі поспіль, нота бене, мужчини!) не змовляючись, в одну душу повторювали те саме: третя — то, звичайно ж, Ліна Костенко, а друга — найпевніше, що Теліга. Поцілання було стовідсоткове, без жодної «помилки» — курйози, отже, курйозами, а всі ми ходили до однієї школи...

«Спільний знаменник» (крім статевої приналежності), за яким такі «різнокаліберні» за культурою та обдаруванням особистості вмент нанизуються в українській свідомості на шворочку (адже тут не «міф Лесі України», не «міф Олени Теліги», не «міф Ліни Костенко» — ні, віддаймо належне інтуїції заоксанського земляка, *de facto* існує тільки «міф Лесі», що в нього всі перелічені входять, як маленькі матрьошки в більшу, як у китайській головоломці маленькі скриньки в одну велику, і що з ним сам гаданий прообраз — Леся Українка — має не більше спільного, ніж «номер другий» і «номер третій») — цей знаменник цілком очевидний: «одинокий мужчина» (найвищий мислимий комплімент для жінки в патріархальному соціумі: не баба — а козак!). Так сказав Іван Франко — про юну Ларису Косач: маючи на меті нестак похвалити її саму, як присоромити її колег-чоловіків¹³, і піякими Йоганнами, Кассандрами й Доннами Аннами цього вироку, бачся, не похитнути — простіше всіх тих жінок взагалі не розвеліти (що *сher Maître*, як, не без іронічної нотки, адресувалася до цього Леся Українка в листах, готовий був із легким

серцем і вчинити, адже потрапив у тій-таки рецензії згори й наперед, одним розчерком пера заперечити її драматичний хист, — і справа тут, звісно, не в якійсь там недорозв'язаності літературного смаку абошо: Р. Веретельник слушно завважив, що творча еволюція Лесі Українки «вельми нагадує три стадії розвитку літературного фемінізму, описані Елен Шоволтер: попервах наслідування панівної традиції, відтак протест проти її стандартів і вартостей, і нарешті, відкриття себе, вільний як від залежності, так і від протистояння пошук власної тожсамости», — похвала й заохота належалася Лесі Українці, як і кожній жінці, що береться за перо, допоти, допоки вона вправляла свій талант початківки за «чоловічими» стандартами патріархально-народницької лірики, демонструючи, що може «не гірше»; відколи ж «Одержимою» розпочався «пошук власної тожсамости», бунтарка прирікалася, у кращому разі, на невдоволене мовчання). Щоб подобатися, «Лесі», отже, належалося слугувати «живим докором» сучасникам-мужчинам — за «брак мужності» в боротьбі за національне ви вольення¹⁴.

Олена Теліга — молода, вродлива й напрохуд жіночна — ідеально вишесувалася в цей канон обставинами своєї біографії: полум'яна націоналістка, котра поїхала «розбудувувати Україну» під німецьку окупацию, де 1943-го року була розстріляна в Бабиному Яру, *volens* *non potuit*, мусила тим і сучасників,

¹³ Дослівно так: «...Читаючи м'які та рознервовані або холодно резонерські писання сучасних молодих українців і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та сміливими, а притім такими простими щирими словами Лесі Українки, мимоволі думаєш, що ся хора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну» (Леся Українка // Збір. тв. у 50-ти тт. — Т. 31. — С. 270–271).

¹⁴ Що цей прескрипт зберігався в культурі непорушним і впродовж радянської доби навіть **безвідносно до «партійної позиції»** (хай б і скільки завгодно «космополітичної!»), свідчать, зокрема, мемуари іншої «слабосильної, хорої дівчини» — колишньої української дисидентки (але НЕ «націоналістки») Ірини Ратушинської, де вона, оцінюючи власне і своїх товаришок по ув'язненню становище, розмірковує в повній згагоді з класичною «франківською» схемою вісімдесятилітньої давности: «Сидячи в таборі, ми приносили все-таки користь —

бодай тим, що експериментально доводили: цілком можливо все витримати й не зіступитися зі своїх позицій. **Навіть для жінок. А якщо можуть жінки — соромно має бути тим мужчинам, котрі бояться** (підкреслення моє. — О. З.)» (Ратушинская И. Серый — цвет надежды. Overseas Publications Interchange LTD, London, 1979. — С. 267).

¹⁵ Див., наприклад, згадки Д. Донцова про О. Телігу в його листуванні з Н. Лвіцькою-Холодною, а також зацілілі в архіві тієї ж адресатки листи до самої О. Теліги (Documents for the Study of Literature and of Ideological Trends. Correspondence from American Archives, 1857–1933 / Sources of Modern History of the Ukraine, vol. 3. Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. — New York, 1992), — ось особливо характерний у цьому плані зразок донцовського стилю, з листа до Н. Лвіцької-Холодної від 1 лютого 1933: «Я „бунтував“ проти Вас миле сотворіння? Ні, інакше. Я хотів, щоб миле сотворіння прийшло на мій відчит, Ви вплинули на неї, щоб вона не йшла... Я хотів побачити миле сотворіння в балевій сукні, і вона так гарно йшла вже до шафи — і на півдорозі вернула, заморожена Вашим поглядом...» (Там само. — С. 451) і т. д. — цей, напівзверхній-напіввелеласівський, тон критика й редактора на адресу, як-не-як, своєї авторки змінюється тільки з її смертю.

і нашадків трактувати себе по-важно, за «мужчинськими» мірками. При цьому Теліга також мала «свого Франка» — в особі Дмитра Донцова, вже правдивого, без жодних лапок, cher Maître'a, чи то пак, за її власними словами, «подорожнього» (еротичний аспект взаємин Донцова й Теліги, оте «не любов, не примха й не пригода — ще не всьому зватися дано!», тут наразі неістотний, у кожному разі для неї він безперечно був, як сказали б північноамериканські психоаналітики, «батьківською постаттю»), котрий за життя муркотливо-поблажливо звав її «милим сотворінням»¹⁵, а вже після смерті «висвятив у лицарі»: «жінка-лицар» звучить, погодьмося, нітрохи не гірше, ніж «одинокий мужчина». Зате варт було Ю. Шерехові (Гр. Шевчуку) завважити, що поезія О. Теліги виростає з дівочої альбомної поезії*, як еміграційна критика гнівно насипалася на нього за — дослівно! — спробу «скомпромітувати» поетесу (аж по двадцяти роках, упорядковуючи «Координати», Б. Бойчук і Б. Рубчак беруть на себе сміливість повернутися до «делікатної

* Див.: Шевчук Гр. «Без металевих слів і без зідхань даремних» // Арка (Мюнхен). — 1947. — Ч. 1. — С. 10.

теми», з відчайдушністю еретиків проголошуючи: «Одна з найбільших помилок декого з коментаторів поезії Теліги — це припущення, що її творчість „мужня“. На наш погляд, у творчості Олени Теліги... помітна справжня, прекрасна жіночість»¹⁶): незаперечний доказ, що жіночість («дівочість» — лише одна з її версій) для «Лесі» — це, сказати б, зниження рангу, презумпція другорядності — з неї належить виправдовуватися, ховати її під корсет «мужности»¹⁶, у протилежному разі неминуче будеш «розжалувана» до рівня «дамської кімнати» — за трохи брутальною дефініцією Мері Елман, літератури окремої, як громадська вбиральня під літерою «Ж»¹⁷ (де березневі випуски часописів рясніють добірками «так званої жіночої поезії», як зазвичай чемно мовилося в ритуальних «звітах» письменницьких з'їздів, і все це прикрашено фотознімками гарненьких авторесячих личок — газрад іше, коли не «ню!»): перспектива, надто при наявності певних літературних амбіцій, що й казати, маловтішна.

Власне Донцов і «підстриг» Телігу «під Лесю» — ціла його книжка про неї, «Поетка вогнених меж», — до речі, з-поміж усіх його писань, у кожному разі аж ніяк не позбавлених аналітичного хисту, прикметна інтригуюче винятковою беззмисловістю: майже сто сторінок патетично-пустопорожньої риторики! — є інтенсивним і відвертим витворенням «іміджу» «другої Лесі», де сливе щодві сторінки повторювано, мов заклинання, «як і Леся Українка, Олена Теліга і т. д.» (і, наприкінці, ніби дух переводить: «...варязьку войовничість і прадавню містику своєї Полянської землі єднала в собі Олена Теліга. Ті елементи, які вогнем іскрилися в її поезії і які так наближають її до Лесі України...» [Донцов, Дмитро. **Поетка вогнених меж — Олена Теліга**. Торонто, 1953. — С. 92] — мовляв, quod erat demonstrandum), і де навіть заголовки розділів, нібито призначені характеризувати різні грані Теліжиного таланту, звучать, коли підряд прочитані, неомильно впізнаваними ремінісценціями з Лесі України: «Видиво бурі» («Хто не жив посеред бурі...»), «Слово і зброя» («Слово, чому ти не твердая криця...»), «Шлях на Голготу» («Завше величніша путь на Голготу, ніж хід триумфальний...»), «Оріфлама в темну ніч» («Досвітні огні переможні, урочі прорізали темряву ночі...»), — таким самим дискурсом написано й увесь текст.

¹⁶ Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході. — Мюнхен: Сучасність, 1969. — Т. 1. — С. 145.

¹⁷ Ellman, Mary. Thinking about Women. — New York, Harcourt, Brace&World, Inc., 1968. — P. 33.

¹⁶ Саме час згадати, що й Леся Українка за життя так ніколи й не оприлюднила найбільш «альбомних» перлин своєї інтимної лірики, адресованої С. Мерзжинському, — воліючи являтися українській читацькій публіці затиснутою в напrawdę символічний (згодом таки скритикований — І. Костецьким, а нещодавно й Т. Возняком) чорний корсет суворої, «мужеської» непохитності (за цей страх особистісної саморевеляції І. Костецький, з притаманною йому замашною силою суджень, навіть викреслив був її з почесного списку українських модерністів!). Навряд щоб тільки Лесиною вразливою та потайною вдачею, її від молодих літ незмінною нехіттю до того, що звала, у листах до О. Маковея, «критикою ad hominem» та «виставлянням особи автора на позорище», пояснювалося таке вперте небажання розкритися у своїй жіночій «слабкості», намагання **приховати** її від функціонуючої літератури (тій-таки літературі, в остаточному підсумку, на шкоду, обікраденим-бо виявилось ціле покоління — О. Теліга, О. Лятуринська, Н. Лівичька-Холодна НЕ прочитали в пору гімназійної юности ані «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами...», ні «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...», нічого з ліричного щоденника тієї трагічної любови, якій так багато завдячує наше письменство, отже, мусили наново й навмання, кожна зосібна мацкуючи

На самій творчості О. Теліги, одначе, цей, заданий міфологічним каноном психокомплекс **страху перед власною жіночістю** все ж не відбився і «мутацій» поетичного голосу не спричинив. Куди складнішим тут виглядає випадок «третьої Лесі» — Ліни Костенко, «канонізованої» за тією самою схемою — протиставлення колегам-чоловікам як еталона «чоловічої» («мужньої») поведінки: на початок сімдесятих, коли серед українських «шістдесятників» накреслився недвозначний колабораційний «ухил», яскраво маркований виходом у світ пріснопам'ятної Драчевої «Кореня і кроки» з наступною державною (Шевченківською) премією (за відверто найгіршу книжку!), у нашій літературній громаді по обидва боки океану остаточно склалася й непохитно закріпилася думка, з убивчим лаконізмом сформульована З. Попадюком у табірних розмовах із М. Хейфецем: «З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом»^{*} (не забуваймо, що в колоніальній культурі «поет», як і в XIX столітті, у добу національно-визвольних рухів, автоматично означає політичного опозиціонера —

^{*} Див.: Хейфец М. В українській поезії тепер більшого нема... // «Не відлюбив свою тривогу ранню...» Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. — К.: Укр. письменник, 1993. — С. 245.

переслідуваного властями речника національних інтересів, тож для жінки, яка в час «Кореня і крони» писала «Альтернативу барикад», роль було складено наперед — Франком, і Донцовим, і десятками, сотнями іменних і безіменних «хранителів печаті», і «постриг» Ліни Костенко «під Лесю», розпочатий ще в шістдесяті Є. Маланюком і заведено продовжуваний новим поколінням критиків¹⁷, а від деякого часу й живосильним пошиванням поетеси в «лесезнавці» — ба нестак у лесезнавці, як у «вірниці» Лесиної спадщини, *попри її більш ніж очевидні на цьому терені невдачі*, — є чистою, нехибною інерцією колоніального міфа). Приймаючи для себе «не за розміром» скроєного «лицарського корсета» й виступаючи вже «від нього», а не «від себе» (зокрема і з суто «франківськими» дидактичними докорами на чоловічу адресу: «Чи й справді необхідно, щоб жінка була мужня? / Спасибі вам, спасибі за цей пріоритет»), Л. Костенко прирікла себе на справдешню, до сумного недооцінену критикою творчу драму — на фактичне насильство над природою власного обдаровання (подібно як у стародавньому Китаї дівчаткам бинтовано ніжки, аби не росли понад «правильний» розмір. — і теж, до речі, з естетичних міркувань...).

потемки, переходить у творчому розвитку через вишкіл символістського жіночого еротизму, — «перебивати копію з солодких руських поетес», не підозрюючи про існування українського прецедента). Сьогодні можна вже хіба здогадуватися, якої внутрішньої драми коштувала Лесі Українці в її письменницькій кар'єрі ота «напугня» дебютна налічка «слабосильної та хорої» і на яке вимушено-жорстке *протистояння* вона її запрограмувала, — аж сорокалітньою, у творчому zenіті, вона нарешті таки відповість на неї навпростець — віршем «Хто вам сказав, що я слабка..?».

¹⁷ Ось взірцевий пасаж із монографії В. С. Брюховецького про поетесу: «...У творчості Ліни Костенко виразна домінанта *думки*, такої „по-мужськи“ (пригадує Франкове про Лесю Українку — „ся хора, слабосильна дівчина і т. д.“) [пригадуємо, В'ячеславе Степановичу, дуже добре собі пригадуємо — як казав Лесин-таки Лицар Службці, „ох, забути трудно!“ — О. З.] рельєфної, ясної» (Брюховецький В. С. Ліна Костенко. — К.: Дніпро, 1990. — С. 146). Якщо в процитованому присутня якась «домінанта думки», то вона цілком «по-мужськи рельєфна»: думати — то, виходить, ніяк не родова прикмета homo sapiens'a, а виключно гендерна — чоловіча (кількома рядками нижче на долю всіх «схорих, слабосильних дівчат» — чи треба розуміти, що й Л. Костенко з їх числа? — відводиться «притуманена смутком жіноча незбагненність» — sic!!!).

Найсильнішу-бо сторону її хисту складає автентичний, фольклорний архетип Мудрої Баби (образ, що не випадково раз у раз зринає в її творах упродовж десятиліть!) — саме час згадати, що, за сучасним психоаналізом, свідомо себе, самоправна й самосутня жіночість — та, яка, за гарним висловом О. Кобилянської, «є собі ціллю» і, відтак, тільки й годна скласти приналежний ґрунт для повновартісної, відкривачої літератури, — оприявнюється в трьох архетипальних іпостасях: Діви, Матері та Мудрої Баби^{*}; тільки через них трьох укупі жіноча тожсамість сповна артикулює себе в культурі. Отож кращі твори Л. Костенко й підкуповують насамперед невдаваню «етнічною ширістю» отих розважних, трудних (і таки справді «мужнім»!) життям загорьованих, сумовито-насмішкуватих інтонацій, із якими стара селянка, правдива «народна філософиня», може, якщо її гаразд «розбалакати», повідати історію хоч «тої самої Ївги» із сусіднього кутка, хоч мрійливої молодички з Катеринівки, яка «все просила, щоб у неї в хаті на стелі небо хтось намалював», хоч Ісусового розп'яття, самою тією епічно-примирливою інтонацією розбудивши в слухачах катарсичну світлу печаль, — поза межами ж цього голосового діапазону, у форсованому амплуа «третьої Лесі», куди її владно штовхає раз прийнята міфологічна постава, Л. Костенко повсякчас надсадно «зриває голос»: програмове прагнення бути на «ти» з усією світовою культурою нараз (що само по собі засвідчує лиш цілковиту тої культури неперетравленість!) обертається в кращому разі вторинністю тем і прийомів, у гіршому — до несмаку наївним школярством, аж до цілком уже комічних «півнів» включно, а виключно *демонстрована* «мужність» раз у раз перескакує в нарцисичне самомилування (нарцисизм С. де Бовуар взагалі вважала закономірним вислідом культурно-історичної драми «другої статі»: вихована в традиції сприймання себе як об'єкта [чоловічих прагнень], жінка схильна й демонструвати себе як об'єкт [для поклоніння], — відповідно «вадою, що переслідує дуже багатьох письменниць, є самозакоханість, яка затрує їхню ширість, обмежує їх і здрібноє ім

^{*} Див. про це: Woodman Marion. *Conscious Femininity: Mother, Virgin, Crone // To Be A Woman: The Birth of the Conscious Feminine* / Ed. by Connie Zweig. — Jeremy P. Tarcher, Inc. Los Angeles, 1990. — P. 98—110.

поставу»^{*}). Що ж до Матері, то вона вже без останку поглинається «барикадно-борцівським» (читай, «одиноким-мужчинським») каноном: попри те, що для «паблісіті» Л. Костенко охоче фотографується з дочкою й сином, серед цілого її поетичного доробку на кожного з дітей припадає по одній «щоденниковій» дрібничці, причім в одному випадку лірична героїня спершу милується *собою* п'ятилітньою, а відтак виявляється, що «це мій син і схожий він на мене,» — навіть при найбільшій поблажливості важко добачити в цьому хоч щось схожого на «філософію материнства». І справа тут аж ніяк не в самій нарцисичній особистості авторки, як то могло б видатися на позір, — адже от інша поетка тієї самої «шістдесятницької» генерації, давно й безповоротно загнана критикою в «дамське гетто» Ірина Жиленко, в одному з віршів — пронизливий і відкрито-войовничий апології материнства з його автономним етичним кодексом — уже в процесі писання відчуваючи на собі скептичний погляд новітнього гамчикевича, із запалом «випереджає удар»: «Дурепа? Бабера? Нехай! / Я згодна — дурепа і квочка. / Аби лиш синок посміхавсь, Аби не боліло синочку...». Либонь, у жодній європейській літературі наприкінці ХХ століття такий вірш не міг би бути написаний, і на жодну мову він «неперекладний»: світова-бо поезія віку гримить — без перебільшення «до небес!» — таким потужним хором жіночих голосів, котрі стверджують не то етичну, а й *естетичну* правність материнства за абсолют, — від гортанно-утробного, резонуючого матриархальними обрядовими заклинаннями прастарих цивілізацій кличу Габрієли Містраль (до речі, бездітної!), через усі оті, вознесені до зоропластичних атрибутів космогонічного міфа, пелюшки й м'ячики, смочки й капчики Сільвії Плат та Енн Секстон. до напівмістичних філософсько-історичних інсайтів «натури натуранс» у «материнських» віршах Бели Ахмадуліної, — що крізь призму цього художнього досвіду, давно систематизованого, описаного в численних дисертаціях і розтиражованого університетськими спецкурсами, геть-то незрозуміло: чому, власне, — «дурепа, бабера і квочка»? Чого з таким

^{*} Цит. за: Beauvoir, Simone de. *The Second Sex* / Transl. and ed. by H. M. Parshley. — New York, Alfred A. Knopf, 1971. — P. 636 (в українському перекладі це місце відтворено неточно).

розпачем самоприниження ломитись у відкриті двері, обстоючи найбожистіше з людських прав? Але в тім-то й річ, що всьому «жіночому», хай то буде материнство чи пологи, розлучення чи хатні клопоти, наперед відмовлено українською культурою не то в «божистості», а й в елементарній естетичній вартості (тут доречно нагадати, що й Леся Українка, і Олена Теліга пішли з життя бездітними, перша — у 42 роки, друга — у 36, і відтак «не встигли» забезпечити літературу якимись іншими «рольовими моделями», окрім Диви-Войовниці, неземної, позасвітньої — і, розуміється, безтілесної, читай — асексуальної). Відтак благополучно похований невдовзі по війні європейським і північноамериканським фемінізмом, але вічно живий в Україні гамчикевич проріс у *текст*, у свідомість і підсвідомість українок у ролі автоцензора, у чий бік, шойно «стать», за велінням таланту, зажадає висловитись, «стати» (з *природи — культурою*), зараз же б'ється відруховий уклін: ну баба я, баба, що з мене взяти — «дурепа, бабера і квочка», «сказано — женщина», «ох, я не Фауст. Я тільки жінка» (і, вколотившись об це «тільки» [у Л. Костенко], заздро пригадуєш «північних сусідів», у яких аж ген-то коли — ще вісімнадцятого року! — О. Блок, нестак і толерантний щодо «дамської» творчості, наприкінці життя запідозрив — і замислився: «Жінка, можливо, теж може пройти фаустівський шлях» ...).

«Власне-жіночий» душевний досвід було випхано з «мейнстріму» колоніальної культури й полишено на відкуп тим «невдахам», котрі «не вийшли» на «одинокого мужчину» (зрештою, у цілій літературі тільки одна ж така вакансія й існує!), примирившись зі своєю «богоданою», «прирожденною» меншеваргістю — для цієї «дамської кімнати» на початку 90-х було навіть створено окремий журнал — «П'ята пора»: у назві використано цитату з А. Ахматової («То пятое время года, / Только его славословь. / Дыши последней свободой, / Оттого, что это — любовь», — причому любов, самозрозуміло, «земська», а не «тая, яку голосить християнська віра» і якої «земська» є лише одним, хай і наймогутнішим, проявом): от про це, слід розуміти, і належить писати нашим, нібито вічно

⁷ Блок А. А. Дневник. — М.: Сов. Россия, 1989. — С. 266.

обскубуючим пелюстки ромашок («любить — не любить»), жінщинам, вічним Сплячим Красуням у чеканні на Принца, котрий тільки й пробудить їх поцілунком до справжнього життя (а позаяк для таланту нема нічого смертельнішого за свідомо прийняте самообмеження, то не дивно, що серед жіночих дебютів традиційно подибуємо куди вищий, порівняно з чоловічими, відсоток «ефемеричних»: яскравий, багатообіцяючий спалах, а відтак повне загасання, — і взагалі нашим літераткам куди притаманніша консервація, устійнення на певному, раз досягнутому творчому шаблі з наступним автокопіюванням, аніж власне пошук). Редактор «П'ятої пори», поетеса Любов Голота, у своїх власних віршах послідовно тиражує (не кажу — «розвиває», позаяк розвинути його якраз і неможливо) акурат такий — пасивно-вичікувальний — жіночий образ: «Я жінка. Я травина. Я роса. / Я без кохання — мов калина на морозі...» Мимоволі спадає на гадку ядучий пасаж із нещодавно опублікованих мемуарів Еріки Джонг: «І що б воно сталося, якби ми писали про своє життя, не покликаючись повсякчас на існування чоловічої статі? Чи можна бодай помислити собі подібну ересь?» І далі — вже сливе афористично: «Більша частина нашого життя протікає в самотині або серед інших жінок, але нас просять освітлювати тільки той вузький його просмужок, котрий ми ділимо з мужчинами. Поза тим просмужком жіноче життя зовсім не виглядає безпросвітною тьмою, але нас просять удавати, ніби справа сгоїть саме так, і писати про любов! любов! любов! — аж доки й нам самим воно не знудиться. Ось це й значить — бути другою статтю: коли всі твої радощі й гризоти уважано за другорядні порівняно з тими, які ти ділиш зі статтю протилежною»¹⁸. Достеменно так — або ж, як іще саркастичніше висловилася з цього приводу Керолайн Гейлбран, «бути „справжньою жінкою“ — значить ставити мужчину в центр свого життя і допускати в перебігу останнього єдино ті події, котрі не суперечать основоположній ролі чоловіка»¹⁸.

¹⁸ Jong, Erica. *Fear of Fifty: A Midlife Memoir*. — London: Vintage, 1994. — P. 132.

¹⁸ Heilbrun, Carolyn G. *Writing a Woman's Life*. Balantine Books, New York, 1988. — P. 20–21. До цього варто додати, бодай задля «локального колориту», і децицю з вітчизняного дискурсу: якось мені довелося бути свідком напрочуд характерної дискусії між двома українцями — «материковим» і «діаспорним», тобто вирослим на західній культурі; суперечка почалася з моменту, коли «діаспорник» відрекомандувався феміністом, чим непомалу здивував нашого «крайового» інтелектуала, доти переконаного, що феміністками бувають лише жінки, та й то, либонь, не цілком «нормальні»: — «Я вважаю, — статечно ознаймив він, — що жінка повинна бути жінкою». Смислу цієї тавтології пояснити, проте, опонентові (попри тамтого настійні наполягання) так і не зумів, що й не дивно: нормативні приписи подібного стибу («економика должна быть экономной»!) мають сенс єдино тоді й остільки, коли й оскільки дезигнують позицію **влади** мовця стосовно предмета овлення. На цю тему є прецікава розвідка одеського літературознавця Є. Добренка, присвячена радянським текстам воєнного часу («Грамматика боя — язык батарей»: література війни как література війни // Волга. — 1993. № 10–12), де, зокрема, розглянуто зміст наказів Верховного Головнокомандування, листів-інструкцій ЦК «на місяць» та інших документів Радянської влади часів Другої світової — всі вони, попри громіздку багатослівність, мають однаково

Таким чином, жіночість у нашій чи то колоніальній, чи постколоніальній (?) культурі донині не є *естетично легітимна*, і взагалі ніколи не мала шансу розвинутися до самосвідомого стану. «Жінки, жінки... Що знаю про жінок?» — тужить, і цілком виправдано, лірична героїня Л. Голоти — питання, далебі, риторичне: от власне, що нічогісінько — крім того, якими їх «прагнули» й «прагнуть» колеги-мужчини, обтяжені всіма приналежними комплексами: в українській-бо літературі не могло з'явитися в приналежний час навіть «свого Мопасана» або «свого Д. Г. Лоуренса» — письменника, який майже цілком присвятився б художньому дослідженню жіночого світу «*зсередини*», адже сам цей світ сприймався опосередковано, як об'єкт *чужих* прагнень... От і маємо тепер — витягнених із столітньої давности архіву галицької «Просвіти» «Роксолан» та «берегинь», маємо політиків, які благословляють засідання жіночих громад пікантним звирянням: «Я завжди був симпатиком усього жіночого» (фраза, після якої будь-який політик на Заході другого дня міг би назавжди вирушати на дачу ловити рибку, українська ж аудиторія, майже всуціль із пань поважного віку, реагує невідповідним не тільки вікові грайливим

хихотінням), маємо відкриті нашою, нарешті (з запізненням принаймні на півстоліття!) «сексуально розкріпаченою», чоловічою прозою «циці», «задки» та інші цікаві частини жіночого тіла — і не за віком радісні (із запізненням принаймні на двадцять років!) одкровення авторів, що давно розміняли четвертий десяток, як усе це добро приємно торсати й м'яти (це про такий га-тунок літератури американська романістка Еліс Адамс злостиво заважила: «трахають все, що потрапить на очі, й ніколи насправді *не бачать* жінки»⁷), — а в тих випадках, коли авторіві емоційної ювенільності начебто й не закинеш (наприклад, у Є. Пашковського), маємо разючу, для зрілого романіста без перебільшення непрофесійну, вроджену відсутність *інтересу* до того, яково ж то воно ведеться всім тим численним, на один копил виструганим героїням, котрі з покірністю телиць знай віддаються, вагітніють і родять від його неприкаяних героїв, що звичайно ше-зають у невідомому напрямку, — так, ніби «закранований» у своїй «чоловічості» автор просто *не бачить*, як поруч із неприкаяністю його горопашних бомжів скніє невиписаною *паралельна* жіноча неприкаяність (таж для молодії розвідки з дитинчам, котра вертається до матері в село чи містечко, «прижита» невідь-від-кого друга дитина — то крах усяких надій на «нормальну» жіноцьку долю, — ні, не застановляється навіть!), — маємо, протягом усїєї словесної культури, уломний, неповний, половинчастий, сказати б у параметрах

тавтологічний характер (воїнам — воювати, командирам — командувати, військовим лікарям — лікувати військових і т. д.), себто насправді покликані виконувати функцію не розпорядчу, і не інформативну, а тільки й виключно *демонстративну*: засвідчувати те, що Є. Добренко йменує «надлишком влади» [№ 10, с. 131–133]). Тож якби наш інтелектуал потрапив на хвильку зіступити із зайнятої ним «позиції влади» та крихітку «пореклексувати» над нею, то єдиним його врозумливим поясненням опонентові могло б бути: «жінка повинна бути жінкою — це значить, такою, якою я, яко мужчина, звик і хочу її бачити й посідати». Прикметно, втім, що на таку відвертість українським «антифеміністам» завжди драстично бракує — от же парадокс! — саме мужності: не виключаю, що тут далася взнаки й добра школа радянської колоніальної політики, у якій, на відміну від царської, речі ніколи не називалися своїми іменами.

⁷ Adams, Alice. The Highest Rewards. — P. 142.

людської тілесности — однорукий і одноногий, обрубаний світ «чоловіків без жінок» (без суб'єктивованої, «від себе», «про себе» і «для себе», читай — «для Бога», промовляючої жіночости) — дисфункційний світ дисфункційної культури.

Певна річ, колоніалізм не скасовується з прийняттям Декларації Незалежності. До обнадійливих симптомів сучасного нашого «гендерного одужання» зараховую (не без зловтіхи!), між іншим, і той факт, що така «П'ята пора» по трьох випусках безславно наклала головою в економічній борні, не здобувшись на будь-яку читацьку підтримку, — та й взагалі, для більшості жінок-літераток моєї генерації (не згадуючи вже про наступну!) перспектива бути «коронованою» на «одинокого мужчину» давно втратила всяку привабу й сприймається — наколи такі спроби подибуються — цілком іронічно. «Діва» (хай навіть то буде Діва-Войовниця...) як головний архетип української жіночости, поза сумнівом, вичерпала себе. Розуміється, інерція антифеміністичної, а то й прямо жінконенависної критики зберігатиметься, міняючи форми з нинішніх бруталних на дещо витонченіші, ще не одне десятиліття — зважаючи на західний досвід, можна припустити, що така критика незнищенна в принципі, принаймні доти, доки в суспільстві зберігатимуться «непевні себе» (за С. де Бовуар) чоловіки, здатні артикулювати власну загроженість на письмі...

Бувши сама, впродовж довшого часу, об'єктом якраз такої критики — звинуваченою в тому, що мій роман, цитую дослівно*, «а) руйнує усталений в культурі образ жінки, б) діє супроти потреб популяції (нації), в) хибно орієнтує молодь щодо місця і місії статей в суспільстві, г) руйнує засади суспільної моральности» (жарти набік, панове!), — я не в змозі втриматись від «людської, надто людської» спокуси пильніше приглянутись декотрим її аспектам, — не з авторського нарцисизму, звичайно (я тут наразі не на те, аби обговорювати власні твори, та ще й незнайомі англomовному читачеві), а просто тому, що громадський і критичний резонанс, спричинений моєю книжкою, багато більше говорить про сучасне українське суспільство, ніж про його

* За газетою «Українське слово».

літературу. Отож найгострішими «каменями спотикання», що зняли, відповідно, найвищий вал протесту, виявилися (у наростаючому порядку): незадовільний секс (дотеперішній український образ фізичного кохання залишав за жіночою стороною, сиріч «справжньою жінкою», дефініцію див. вище, єдину можливу реакцію — стогону й корчів несамовитого щастя: як саркастично висловилася Доріс Лессінг у «Золотому записникові», «не можна перебивати, коли мужчини розказують нам, що ми відчуваємо з ними в ліжку»*, — у цьому пункті обурення, отже, цілком виправдане й зрозуміле...); мотив чоловічого «реваншу» на жінці за власне соціальне упокорення (як ми вже пересвідчилися, нічого спеціально нового для української літератури тут нема, і вже в Лесі Українки ця тема експлуатується повним ходом, — чого, правда, раніше якось не завважувалося...); і, нарешті, — уживана героїнею ненормативна лексика: на мій превеликий подив, це виявилось найдражливіше — мови роману не прийняли навіть ті, хто загалом поставився до нього зовсім прихильно, а то й ентузіастично, з готовністю «взявши» два попередні «бар'єри». Зазначу, що в творах письменників-мужчин мого покоління герої й до мене лаялися на всю губу, і нікого, крім хіба стареньких католицьких пань із західної діаспори, котрі потрапили заховати незайманою ментальність довоєнного галицького містечка, це ніскілечки не шокувало, — «культурний шок» був спричинений саме тим, що лайка, цей, від віку й за визначенням, *дискурс насильства*, який має на меті упослідження, або ж символічне *зруйнування*, предмета мовлення, пролунала з жіночих вуст: «розгнівана молода жінка», котра відверто й навпростець артикулює свій гнів, виявилася для постколоніальної культури неподоланим монстром.

Механізми такого спротиву глибші й тонші, ніж довгопрактиковане зумисне (у тому числі й форсоване спеціальною «лінгвістичною» цензурою) відчуження української літератури від реальної, живої мови міської вулиці. Дискурс насильства, зокрема лайки й прокльони, є невід'ємною складовою всякої, за Р. Бартом,

* Lessing, Doris. The Golden Notebook. — London: Flamingo, 1993. — P. 263.

«енкратичної мови» — мови влади, котра необхідно мусить виробляти приналежний комплекс зворотів для, сказати б, «відлучення відступників», — і тому, наприклад, важко помислити собі щось брутальнішого (окрім хіба вже геть явної нецензурщини!), аніж офіційний радянський тоталітарний жаргон, зачуваний громадянами напам'ять на політзаняттях (славісти, поза сумнівом, пам'ятають і «генетику — продажну дівку імперіалізма», і вуличний лексикон ждановських постанов, — годилося б додати сюди набагато свіжіше, з 70—80-х, «націоналістичне охвістя буржуазії», як звичайно титулувалося українську діаспору, і перелік таких перлин був би, бігме, невичерпним). Ця тема взагалі вартує окремої лекції, а то й спецкурсу, але нам наразі вистачить погодитися на тому, що т. зв. «ненормативний дискурс» — то завжди імпліцитна **заявка на владу**: саме ця заявка й робить «сварливу жінку» вічним пострахом патріархальної культури. З фольклору знаємо її як відьму — грізну інкарнацію поганського жіночого божества, зловісну «чорнороту» чаклунку, здатну зурочити словом (нога бене: серед чоловіцтва така вербальна магія поширена була значно менше — чи не тому, що впродовж віків словотворчість зоставалась єдиною реальною приступною жінкам формою влади?), — вишукані й барвисті жіночі прокльони творять окремий (до речі, надзвичайно поетичний) жанр фольклору, котрим недарма заслухався, як «поемою», ліричний герой «Зачарованої Десни» О. Довженка (коли прабабця лаяла його за вчинений на городі бешкет): тут навіч визнання за **владним** жіночим словом заворожливого, підкоряючого впливу (оскільки ж «влада» ця «не від соціуму», а від самої лиш особистості жінки, істоти, у патріархальній громаді ab definitio меншевартісної, то не залишається нічого іншого, як цю владу «ірраціоналізувати» — і заспокоїтись на відпльовуванні та відхрещуванні...). Втім, куди частіше патріархальна культура спрямовує свої зусилля на нейтралізацію жіночого владного дискурсу засобом приниження, осмішнення — «розчакловуючи» грізну відьму до персонажа із сільського анекдоту; це намагався робити у своїх українських повістях вже Гоголь, хоча й не надто успішно, остаточно ж звитяжив в утвердженні в українській культурі саме такого образу «сварливої жінки» інший прозаїк (до речі, не менше од Гоголя перейнятий

жонофобією!) — І. Нечуй-Левицький: його перу належать, серед іншого, дві комічні повісті про бабу Палажку й бабу Параску, непримиренних ворогинь, що, на втіху читачеві, безугавно лаються й чубляться між собою, — повісті, вельми прикметно, написані від першої особи, як квазіжіноча нарація, і прийом цей справді-таки бездоганно точний (імена двох сварливих бабів стали в Україні загальниковими): тут-бо навіть не «передражнявання» жінки, як говорить про подібні випадки Керолайн Гейлбран, а забирання її слова в її ж таки *імені*, що, зрозуміло, непорівнянно ефектніше — і ефективніше. Відтак не доводиться дивуватися, коли в контексті такої традиції пряма, неопосередкована «чоловічим втручанням» артикуляція жіночого гніву в кращому разі спричиняє культурне заміщення, у гіршому — сприймається як непорозуміння.

На початку я згадувала про три характеристики, якими налілено «колонізованого» в «колонізаторському» сприйнятті: розважальний екзотизм (сказати б, мила втішність...), потенційна дискомфортність (прихована загроза) — і комічність. Українська культура в цілому сьогодні визначає себе — як постколоніальну. Українська культура *всередині себе*, у своїй гендерній структурі, і далі залишається — колоніальною.

3

«ПСИХОЛОГІЧНА АМЕРИКА» І АЗІАТСЬКИЙ РЕНЕСАНС, АБО ЗНОВУ ПРО КАРФАГЕН¹

«Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане».

Ю. Шерех. 1948 р.

Відомо, що американці не знають географії: близько 30 % випускників середніх шкіл США неспроможні показати на мапі свій власний континент. Коли перший шок, викликаний цією інформацією, пересідається, починаєш міркувати розважливіше, *sub specie aeternitatis*: справді-бо, пересічну — нормальну! — людину, скільки світ стоїть, обходять насамперед події на її «кутку» (в її окрузі, містечку, кантоні і т. д.) — практика комуністичних держав показала, що ніякими масовими мітингами протесту проти агресії ізраїльської воячини та злочинів чилійської хунти, скликаними на фабриці «Червоний панчішник», не привчити робітницю «Червоного панчішника» мислити у всесвітньо-історичних категоріях: і на мітингу її думка ширятиме не вздовж західного берега річки Йордан, не над майданами Сантьяго, а десь між поблизьким гастрономом, де треба буде купити сосисок на вечерю, та дитсадком, звідки по праці доведеться забирати дітей (додаймо, що в цьому

¹ Надруковано в ж-лі «Сучасність», 1994, ч. 9.

був єдиний шанс нашої панчішниці зберегти свою психіку здоровою!). Це — людське, це вічне; у свідомості нормального індивіда, якщо тільки він не політик, не бізнесмен-міжнародник і не часто подорожує за кордон, географію успішно заступає топографія, і чому би мало бути інакше?

Раз прийнявши це твердження за відповідний пункт, обезпечуєш себе від типово українського «неврозу невизнання» — принаймні не гзишся, як ужалена, шоразу, коли де-небудь на середньоамериканських широтах добродушний Мак з автозаправки, почувши, що ти з України, привітно питає: «А де це?» Зрештою, якщо вдуматися, то й за нашим «неврозом невизнання» часто-густо криється своєрідний «хутірський комплекс» — пригадую, як колись у глухому карпатському селі балакуча літня жіночка цілковито замучила мене нескінченною історією, де фігурував якийсь «Місько з Замагорова», і яка вона врешті була широкшокована, виявивши, що я зроду-звіку про того славного Міська не чула... Хутірська свідомість (назвімо її так) не лише топографічна — вона замкнуто-егоцентрична — і, хоч як парадоксально це може прозвучати, «по-радянському» вперто моністична: навіть визнаючи існування якогось іншого соціуму за межами свого хутора, вона ніяким побитом негодна вмістити думки про його *інакшість*, а просто моделює собі цілий світ за зразком рідного хутора (кожен мусить міркувати, як я, — кожен мусить знати Міська з Замагорова).

Цей комплекс наївної гуцулки в'ївся в нас, упродовж тривалого історичного часу заблокованих проблемою власного етнічного й культурного виживання-самозбереження, далеко глибше, ніж видається попервах. Коли поважний віком і становищем український літератор, вітаючи в стінах київської Спілки італійську письменницьку делегацію, автоматично переходить на єдину приступну йому, крім рідної, мову — російську, — попри самоочевидний факт, що гості не знають її так само, як і української, і що цим він тільки додає клопоту перекладачці, змушеній здійснювати подумки подвійний переклад, — він демонструє не що інше, як власне означений комплекс: звикнувши, що в межах радянського «хутора» російська функціонує як мова

міжнаціонального спілкування, нічтоже сумняшеся поширює закони хутора й на Апеннінський півострів. Коли американський професор літератури (котрому траплялось інтерв'ювати Борхеса, Мілоша й Вейнтрауба, але ніколи не траплялося мати до діла з чим-небудь радянським) бере — через перекладача — інтерв'ю в української поетеси й, з'ясувавши, що за Радянської влади на Україні існувала Спілка письменників і писати по-українському не заборонялося, допитується, у чому ж полягав утиск української літератури, а у відповідь, крім вияву неартикульованого обурення, дістає тільки: «А ви в нас бували? Ні? Воно й видно!» — після чого тема виявляється закритою, — то це також більш ніж симптоматично. Як і гуцульську селянку, нашого інтелігента глибоко вражає, що хтось може не мати зеленого поняття про речі, які складають зміст його життя, — і так самісінько, як гуцульська селянка, він виявляється абсолютно неспроможним розтлумачити чужинцеві, умовно кажучи, «хто такий Місько з Замагорова»: щоб пояснити сторонньому явище, у межах мого «хутора» самоочевидне, я мушу сам від цього явища відсторонитися, стати на точку зору співрозмовця чи, як писав М. Бахтін, «у позицію позазнаходження», а якраз такою позицією замкнена на собі хутірська свідомість принципово не володіє. Так непролазний монізм робить її безнадійно й трагічно *неконтактною* — позбавленою артикульованого голосу.

Це — той ментальний спадок, із яким нині незалежна Україна поволеньки, через силу сяк-так видибаче на міжнародну арену. Навряд чи є рація збавляти зараз дефіцитний папір, зайвий раз розводячись над доглибними витоками нашої насильницької провінціалізації — вона-бо, хоч і особливо ефективна в умовах радянської тоталітарної імперії, почалася не за Радянської влади й тривала не одне століття. У самому розпалі української «оксамитної революції», у пору кількасоттисячних мітингів, п'яних демаршів під жовто-блакитними прапорами й натхненних гуртових співів на нічних майданах — у 1990 році, — промайнула була непоміченою колосальної історичної ваги ювілейна дата — за 650 літ до того, у 1340, у Галичині помер, отруєний своїми-таки боярами, останній легітимний спадкоємець української

княжої династії — Юрій-Болеслав з Романовичів. Галицько-Волинське князівство, роль якого у формуванні унікального обличчя української цивілізації нам ще тільки належить оцінити, припинило своє існування. Звідтоді українська державність, попри яскраві звершення козацької доби й героїчні надсади вісімнадцятого року, так і не потрапила сягнути зрілих, уповні розвинених і самодостатніх форм — навропростець би сказати, упродовж шести з половиною віків (!!!) Україна перебувала в статусі східноєвропейської провінції — то польської, то російської (частинно ще й австрійської), але провінції — безперечно. Якщо в цих умовах — ціною колосальних жертв, моторошно марнотратних розкидань безцінним людським матеріалом, а головне, ціною титанічних зваг тих самотніх праведників, котрих ніколи не бракувало во спасеніє українського Содому, — ми на кінець ХХ століття таки примудрилися зберегти свою національну тожсамість, то сталося це всупереч усякій логіці історії — єдино тому, що **650 років українського провінціалізму** (страшно здумати, скільком поколінням вони ще дадуться взнаки!) були одночасно й 650-ма роками безупинної й виснажливої для духа боротьби з провінціалізмом, боротьби, у якій здебільшого марнувалися наші генії, змушені, замість писати свої Дев'яті симфонії та «Уліссів», правити газетні коректури й укладати посібники для недільних шкіл, — але внаслідок якої ми все ж здобулися на власну, і то несогіршу, культуру — от тільки біда, що нікому не знану, у тому числі й нам самим...

І все це вже було — такий самий розпач уже переживався українською інтелігенцією понад 70 років тому, коли Україна вперше в цьому столітті випорснула була на поверхню світової історії. Щоб пересвідчитися в цьому, досить перечитати тичининське «Замість сонетів і октав»:

Тільки що почали ми землю любити, взяли за-
ступа в руки, холощі закачали... —
— ради Бога, манжети надіньте, що-небудь їм
скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура!

Якісь цибаті чужоземці покурювали крізь пенсне.

А навколо злидні — як гудина, як гич! А навколо
земля, столочена, руда...

Тут ходив Сковорода.

«Icnum»

Тут справді ходив Сковорода — і Леся Українка, і Курбас, і Куліш, і той самий Тичина — можна було б додати ще імен, але декорації нашого почування це не змінить — хіба що гудиння, вражене радіацією, вимахало ще вище, та й до заступа щось не вельми тягнуться відлучені від замашної праці руки, а так — усе по-старому: тільки столочена земля пам'ятає ходу велетнів, а щодо того, «чи єсть у нас культура», ми й самі ще не дуже впевнені... Надто довго нам було втовкмачувано, що її нестак-то вже й «єсть», тож тепер, посковзуючись на власних історично нажитих комплексах, ми квапимося розвернутися на діаметрально протилежну позицію — і, з гвалтом і криком, гірко осміяними ще в Шевченка, проголошуємо (здебільшого, правда, на україністичних форумах, тобто самі ж себе й слухаючи!), що в царині культури можемо «дуже багато дати світові». Тут уступає в дію ще одна злуда, точніше, підміна понять: між «маємо що дати» (потенційно) і «можемо дати» (реально) пролягає така страхітлива відстань, аж в очу темніє. Навіть не відстань — немірне поле, причому заміноване.

Ось його й хотілось би обійняти не скаламученим жодними ілюзіями зором.

Сконструйований тут мною образ «світу» матиме в основі — як уже, певно, здогадався читач — Америку: не тому, що цю країну я, смію вважати, трохи знаю — і, по ширості, таки люблю, а це далеко не остання річ, коли заходить про моральне право будь-що оцінювати чи судити, — і не лише тому, що, викладаючи по американських університетах екзотичний курс під назвою «Ukrainian Culture and Civilization» (у навчальних програмах він значиться в одній рубриці з «Фольклором Чорної Африки» та «Жінками в латиноамериканських літературах»), співпрацюючи з американськими перекладачами слов'янських літератур та вештаючись «у манжетах» по їхніх

численних літературних форумах із виступами на понуро-монотонну тему «Єсть у нас культура!», — потрапила здобути певне уявлення, як і наскільки та культура сприйнятна для американської ментальності. Йдеться про більше. Годі заперечувати, що ціла та міфологема «світу», котра владає нашими умами, є виразно *американоцентрична*, тож збагнути дійсну Америку, відбитися в *цьому* дзеркалі — значить насамперед зрозуміти самих себе.

Цікаве, далєбі, відчуття — коли де-небудь у Стейт-Коледж, штат Пенсільванія, вмикаєш телевізора й бачиш на екрані рідний Майдан Незалежності! Камера «обмацує оком» ряди, де торгують сувенірним мотлохом, книжками, дитячими лахами; проноза сі-ен-енівець випитує в новітніх Секлит Лимарих, що вони думають про нинішню економічну ситуацію в Україні, — давно не чуті звуки милого серцю київського суржика перекиває синхронний переклад: поки що кепсько, але, може ж, буде ліпше... «Откуда! — з розмаху вганяється в кадр «опозиціонерка» — сердита, трошки вульгарна блондинка в яро-фіолетовій куртці: — Откуда вам лучшє возьмьотєя, ждїтє, і так всю жизнь прождалї!» — синхрон не встигає за нею, але дівуля з тих, що скрізь самі за себе постоять, — переходить на ламану англійську (о де ви, Нечуї й Старицькі нинішніх київських перекупок, непереможних маркітанток «катастройки», обсмалених польсько-турецькими торжищами праправнучок славних подільських бублейниць — уже без мови прабабціної, але ж, хай йому абищо, дух, дух зацілів, отой, що — «цілим базаром на мене напали, то ледве одгризлася!»). Погано в нас, — переконливо сповіщає дівуля з екрана (крупний план) американському глядачеві. Дуже погано. Чи на щось сподівається? Безнадійний змах рукою, — і падає остання, енергійна й вимовна фраза, котрою і кінчається цілий репортаж: «Ай вонт ту гоу ту Амерїка!»

За цим — не лише протяг, сколихнутий в українському суспільстві невгаваючим, від 70-х років, єврейським екзодом до Штатів і відповідною «Брайтон-бічівською» субкультурою. Сьогодні в нас «ту гоу ту Амерїка» (не назавжди, Боже збав, але бажано на чимдовше!) не хочуть, схоже, хїба геть зацьковані життям люди. Дипломовані архітекторки й музикантки, спродавши все на світі, щоб купити квитка на літак, мчать через Атлантику

за няньок-помивачок до багацьких родин; україномовні гуманітарії обжили на правах безкоштовного готелю довготерпеливу діаспору (надзвичайно зручно, «і замужем, і вдома» — і в Америці побував, і ніби з хати не виходив, усе між своїми, — тільки замість купонів, спасибі, доляри)... Що ж, багатство завжди притягує до себе злидні, як магніт ошурки, — покійник марксизм явно недочув нас, що на багатих і бідних поділяються не лише люди, а й країни, а відтак бідак із «багацьким» паспортом стоїть не набагато гірше за багатиря з паспортом «злидняцьким» (може, наприклад, помінявши в Борисполі свою мізероту на купони, сипати на Хрещатику грішми, наче місцевий король рекету), тож у своєму потягові за океан ми аж ніяк не самотні — американським раєм снить ціла «повсталася, гнана і голодна», вигулькнула на руїнах Берлінської стіни посткомуністична Європа, і з криком «Посторонісь!» пролітає через нашу територію (тобто повітряний простір) московська птіца-тройка — а ще й до того, прошу пам'ятати, у довжелезній усесвітній черзі на нью-йоркський рейс усі «пост-коммі» стоять «крайніми»: нас давно випередив третій світ! Кажу, певна річ, не про числом неміряні армії латиноамериканців — найдешевшої робочої сили, що запрудила собою американські міста, впроваджуючи в побут іспанську ледь не на правах другої мови, і не про сердешних кубинців чи гаїтян, котрі раз у раз нелегально перетинають кордон, а потім їх — от же ж невігода! — доводиться відправляти баржами назад додому — телебачення полюбляє такі сюжети, гляньте, ось їх — так і кортить написати — вантажать: похмурі чорні обличчя — кремезні, на всяку працю згідні молоді чоловіки, їхні мовчазні жінки в строкатих бавовняних сукнях, сплаканий кучеряві діти, задля яких вони це все й затівали, — куди їм тепер?.. (Подивившись й зітхнеш: ні, ми таки не найнещасніші на світі!) Але є й інші вектори, що тягнуться до США з Азії: американські університети обсажені десятками тисяч китайських і корейських студентів, по фізичних та хімічних лабораторіях кує свої докторати дуже-таки помітна індуська еліта — цих уже не голод гнав з місця! Щоразу, знайомлячись із такими людьми, я з професійним кретинізмом, гідним соціолога, наводила балачку на одне й те

саме питання: чи збираєтеся повертатись до Індії (Китаю, Південної Кореї...)? Більшість нібито збирається, — але тільки з часом, зробивши кар'єру в США. Ось за ким рветься стати в чергу бідна Східна Європа — і ми в тому числі.

Ай вонт ту гоу ту Амеріка! По що — по гроші? За 5 дол. денно на полуничних плантаціях чи, як підрядилися були ошукані київські дамочки, за 150 дол. місячно до чужих кастрюль? Неправда — такі гроші можна тепер робити в Україні, не перетинаючи кордону. Не по те тягнуться українці й поляки, хорвати й румуни, корейці й бенгальці зі своїх — у кого більших, у кого менших — злиднів (Японія, до речі, багатша від Америки, і з Азії до неї їхати ближче...). Вдоволеність життям, як доведено психологією, забезпечується не тільки «гігієнічними» чинниками, як мир і достаток (кому не в пам'ятку улюблена ідеологічна колісанка брежневської доби: «Только бы не было войны!»), але й чинниками «мотиваційними» — перспективами професійного зростання, змістом праці (як писав Екзюпері, «каторга не там, де працюють кайлом, вона жажлива не тим, що це важка праця, — каторга там, де удари кайла позбавлені глузду, де праця не єднає людину з людьми»), нарешті — і це чи не головне — простором для вільного вибору, спектром можливостей вибору — кар'єри, роду занять, місця проживання, та навіть і подружжя (коли «Іваново — город невест», то який уже тут вибір!). Для окремо взятої живої людини різниця між провінцією — хутором, з одного боку, і центром — світовим містом — «світом», з другого, вимірюється саме *обсягом можливостей*, і то на всіх рівнях. Якщо на одному кінці цього спектра — можливість вибрати ресторан для вечері з друзями («Яку кухню ви волієте?» — питання, що незмінно заганяє в глухий кут новоприбульця «зі Сходу») або телеканал для перегляду (у США їх понад 70, і хоч більшість, звичайно, розважальні, але не брак і спеціалізованих — інформаційних, релігійних, науково-популярних, політичних, інтелігентсько-культурологічних і т. д.), то на другому кінці — можливість вибирати собі біографію, конструювати собі життя до любої вподоби. Наскільки відносна ця можливість, зараз не говоримо — важливо, що в люмпен-країнах її взагалі зведено до мінімуму. Комуністична система особливо постаралася під цим

оглядом: більш кастового, чи радше станового, суспільства за наше навряд чи годні вимислити собі найзагарливіші ісламські фундаменталісти, — кожен громадянин від народження, як кінь у кераті, опинявся в соціально приналежній йому колії, із якої — ані руш і про яку ніхто не питався в нього, чи вона йому відповідає. Відтак наше, «пост-комівське» «Ай вонт ту гоу ту Америка» — це підігріта страхом змарнуватися туга молоденької провінціалки, змушеної щовечора прогулюватися по тій самій «стометрівці» й споглядати ті самі обличчя, — туга за світом, де «щось відбувається», де не ждуть перемін, а творять їх самі, — «Тож дайте мені шанс, о дайте мені шанс!» — як закликає солістка львівського гурту «Пліч-о-пліч», котрий і «видав» нам цей «символ доби»: образ провінціалочки, що мріє потрапити на конкурс краси («Нудне життя залиш — чекатиме мене Нью-Йорк або Париж»). Честь і слава недорослому українському рокові — він справно діагностував те, чого ще не добачили високочолі інтелектуали. І львівську консерваторку, котра роками снідає у Філадельфії по чужих кутках, і калькутського математика, прилаштованого родичами до університету в Алабамі, де він, хутко засвідчивши небуденні здібності, здобув постдокторський «грант», гнала з місця не так потреба в долярах, як надія на отой єдино-неповторний *шанс*, що його негоден забезпечити своїм громадянам ані третій, ані колишній «другий» (а тепер уже, либонь, четвертий) світ. І коли український художник, український композитор, український скрипаль, усі — зірки першої величини, роками туляться з ласки єдинокровних братів по «апартментах» Нью-Йорка, Вашингтона, Детройта, лічачи кожен цент і з несамовитими труднощами опановуючи англійську, то це може означати тільки одне — що в рідній культурі вони почувалися так само припнутими на ланцюгу двістікратно переміряної «стометрівки», як і бідна галицька лялечка у своєму Самборі чи Дрогобичі.

Так, є «світ» — і є провінція. Багатство можливостей — і відсутність перспектив. Найприкріше, що ці поняття універсальні: провінція — феномен не лише геополітичний, а й духовно-культурний. Прошу зрозуміти мене правильно: це в жодному разі не означає, нібито культурні цінності, творені в Україні чи Болгарії, в арабських

країнах чи в Південно-Східній Азії, наперед приречені якісно поступатися тим, що продукує «Нью-Йорк або Париж». Нічого подібного. Але це означає, що вони приречені залишатися на периферії **функціонування** світової культури (прошу читача запам'ятати цю чергову міфологему — «світова культура»: нижче я спробую її трохи прояснити), — що в них, народжених у люмпен-країнах, і сфера обертання, і шанс (ах, знову цей шанс!) на міжнародне визнання не-по-рів-нян-но менші, ніж у «щасливіших» — ближчих до осердя світової цивілізації за «місцем народження» — продуктів культури. Звичайно, це до сліз несправедливо, але хто здоровий на розум наважиться в кінці ХХ століття твердити, ніби ми живемо в справедливому світі?..

Сьогоднішня столиця цього світу — чи, точніше, західної цивілізації, котра все ще цим світом урядє (дарма що врядування її помалу, але невхильно добігає кінця), — то Нью-Йорк, рішуче й однозначно. Точнісінько так сто років тому — та ще й у перших десятиліттях нашого віку, до Другої світової війни включно, — цю місію «столиці світу», або, за Шпенглером, «світового міста», виконував Париж, випромінюючи навсібіч, у найвіддаленіші закутки цивілізації, концентричними колами владний **формотворчий імпульс**, що проникав у всі сфери життя, а «на місцях» звичайно «застигав», роблячись **канон** («Париж» української культури того часу, з її неусвідомленим, відруховим, наче в рослини до сонця, потягом «туди» — від «натуральних хранцюзьких маньор», якими марила в Києві на Подолі трагікомічна Проня Прокоповна, і до припізнілого імпресіонізму паризьких полотен О. Мурашка, впливу А. Франса й Мопассана на В. Підмогильного і, у двадцяті-таки, врешті сконципованого М. Рильським тужного зітхання роздвоєної на «тут» і «там», на яв і мрію провінційної душі: «Ти випив самогону з кварти / І біля діжки в бруді спиш, — / А там десь голуби, мансарди, / Поети, сонце і Париж!» — то, між іншим, неомильна прикмета не так загумінковості, як усе-таки **органічної** — хай і на «маргінесі», бочком — **включености** цієї культури до осяяного «світлом світу», новітньочасним Градом Земним, культурного кола). Шпенглер, керований інстинктивною, суто німецькою відразою до «світового міста» за те, що воно

затлумило собою культуротворчу «провінцію» (мало яка культура, крім німецької, є така суголосна українській своєю любовно плеканою «містечковістю!»), при всіх слухних і безжально-тверезих заввагах на адресу цієї «нової форми історії», недооцінив одну надзвичайно плідну саме під культурним оглядом функцію «світового міста», ту, котра нині набуває для нас першочергової ваги: функцію посередництва в міжкультурних комунікаціях. Навряд чи в 1920-ті в закапелку Європи, на сторінках київського «Життя й Революції», з'явилися би переклади оповідань «американського журналіста Ернеста Гемінгвея», якби тамтой мешкав тоді не в Парижі, а «десь у Мічігані», і те, що «с Тбилисской Казанская Академия переписувалась по-французски», також було виявом цілком адекватного духові часу перебігу наукового процесу. «Світове місто» вмент *універсалізує* втягнений у його орбіту культурний продукт — у цьому, і тільки в цьому сенсі можна погодитися зі Шпенглером, що воно «означає космополітизм замість «вітчизни»^{*}, бо ж сам продукт при тому — нота бене! — зберігає свій «національний паспорт»: парижанка Гертруда Стайн продовжувала собі залишатись американською письменницею, як С. Вальєхо — перуанським поетом, і німці Г. Арп та М. Ернст, роками живучи в Парижі, «тусуючись» у гуртку Аполлінера — Жакоба — Делоне й виставляючись у галереї «П'єр» укупі з французькими сюрреалістами, зовсім не зраджували німецькій культурі (одна з причин, чому Москва, при всіх її гарячкових претензіях на роль ідеологічного центру, на який «з надією дивляться трудящі всього світу» [Сталін], *не змогла* стати «світовим містом», полягає власне в її органічній «закритості», нездатності до будь-яких форм симбіозу, у жадобі моментально всисати в себе, перетравлювати-«русифікувати» всяку чужорідність: Довженко, перебравшись до Москви, автоматично робився російським режисером [і значиться таким в усіх авторитетних західних довідниках!], а трагічна доля тих європейських комуністів, котрі втікали від гітлеризму до Москви, може бачитись виплодом злої волі Сталіна хіба що з точки зору «світового городянина»: як не блюзнірськи це звучить, але ГУЛАГ

^{*} Шпенглер О. Закат Европы. — Новосибирск: ВО «Наука», 1993. — С. 72.

був натоді найлогічнішим і найоптимальнішим способом повної «натуралізації» чужинців, і ті з них, кому пощастило вижити, поверталися додому таки «росіянами», хай і ущербними). «Світове місто» з природи своєї *не вимагає абсорбції*: воно абсолютно відкрите, розчехнуте навстіж, його «форма» (самозрозуміло, не фізична, а внутрішня) є виключно динамічна: рух, обмін — поза цим воно просто не існує, себто як культурний феномен воно є дослівно «місто»-місце, а не «город»-гражда (а позаяк усяке «місце» в нашій свідомості природно стремить до збігання, скупчення в єдиній «точці Тут», то самопроекція «світового міста» на простір — завжди вертикаль: рух, розпочатий у «точці Тут», накреслює вісь, що єднає небо й землю, — аналог міфологічного «світового дерева»; тому не випадково класичний символ «світового міста» — це розігнана вгору *вежа*: Ейфелева в Парижі, найвищі у світі близнюки-хмарочоси Ворлд Трейд Сентер у Нью-Йорку — паралель із Вавілонською напрошується сама собою, і як же це несхоже на символ Москви Кремль: об-городжений муром, украдений у простору й ув'язнений під замком священний пагорб!). Роячись різномасними колоніями міжнародної мистецької, наукової, а почасти й політичної еліти, витворюючи на своєму терені інформаційне поле колосальної густини, насиченості й притягальної сили, «світове місто» водночас підтримує вельми своєрідний баланс «автохтонної» і, сказати б, «гостьових» культур: у кожному одиничному культурно-комунікативному акті в «гостя» створюється враження, наче йому більше «дається», ніж «одбирається»: власне цим «ефектом невичерпності» (отже, знову — багатства, цим разом духовного) «світове місто» й утримує при собі інтелектуальну й артистичну еліту.

Я не знаю психологічно точнішої характеристики «занепаду Європи», себто остаточної, по війні, *втрати* Парижем значення «світового міста», ніж простосерді, на позір, звиряння Ніни Берберової з того, пощо їй 1950 року, по трьох десятках літ життя у Франції, у геть-то немолодому віці, знадобилося переїздити до США: «Більшість із нас (інтелектуалів російської еміграції. — О. З.) вдячно й побожно брали від Франції що могли (ну, „вдячно й побожно“ — це, так би мовити, лірика, а ось „брали“ — дуже

влучне слівце. — О. З.). Всі ми брали різне, але з однаковою жадобою: одні брали Валері й Жіда, другі — Франса й Дюамеля, треті — Марігена, четверті — Моріака й Гріна, п'яті — Бодлера й Верлена. Межи двома війнами нам *було з чого вибирати* („курсив мій“! — О. З.): Алданову й Ремізову, Бердяєву й Ходасевичу, Поплавському й Набокову було що „клювати“, і не лише клювати, а й годувати своїх малят. Почавши від 1945 року все змінилось: там, де ще недавно добувалась інтелектуальна пожива, її більше не було, і її брак навпростець провадив мене до духовного голоду й обивательщини^{*}. Нехибним зміслом «світового» (вигодуваного «світовим містом») інтелектуала Н. Берберова вичула те, що сама йменує «антивсесвітністю», «локальністю» повоєнної французької літератури (література, звісно, ще не вся культура, але й не послідує індикатор інтелектуальної повносилости останньої), її «малою траєкторією» і «урізаним обширом» — все недвозначні симптоми незворотної *провінціалізації*. Альтернативи тут, мав рацію Шпенглер, нема — або «світове місто», або провінція (воно, звісно, і провінція буває різна — що Париж, то не Варшава, і вже тим більше не Львів, проте всі ці градації показують лиш різну *міру* провінційности, а не ставлять її під сумнів як якісну ознаку). На сьогодні, у кожному разі, можна з певністю твердити: ми дійсно «помрем не в Парижі» (Н. Білоцерківець) — тільки не тому, як журиться українська авторка, що нам буцімто, на відміну від Сесара Вальєхо, до того Парижа зась, а тому, що в культурософському сенсі тепер уже не робить різниці, помирати в Парижі, у Києві чи в Лімі, — сучасний С. Вальєхо (Чеслав Мілош, Йосиф Бродський, Дерек Волкот...) їде до Нью-Йорка — і виявляє, що звідтам, як не дивно, до Нобелівки чи не ближче, ніж зі Стокгольма...

Оскільки все це звучить цинічніше, ніж би мені хотілося, то, Zwischenrede, нагадаю-таки читачеві про «лірику» — зокрема і про «вдячність та побожність». «Брати *без* «вдячності й побожности» означає — гвалтувати: це мова танків, а не культури, і саме такої мови — на жаль, безуспішно —

вчила нас московська імперія. Цим шляхом можна перетворити Кенігсберг на Калінінград, обписавши соромітькими графіті руїни середньовічного собору й могилу Канта, і мріяти — хай і в анекдотах — подібним же робом «оволодіти» Парижем, а «Оклахомщині та Техащині» вручити перехідного червоного прапора за високі врожаї кукурудзи — при всіх «планетарних масштабах» таких «дерзань» вони однак залишатимуться *бунтом провінції*, розперезаної та озлобленої, супроти цивілізації, в яку вона, провінція, ніяк не потрапить «вписатися» (горезвісне «низькопоклонство перед Заходом», на яке відвіку хворіла Росія, є всього лиш зворотня сторона тієї самої медалі). Провінціалізм, як бачимо, годен набувати й злякисних форм. Ю. Шереху-Шевельову належить проникливий здогад — невдовзі по війні зроблений! — щодо глибинної, сутнісної провінційності гітлерівського рейху: удар кулаком по столу — змах руки, яким «на північ, південь, захід, схід» висилаються армії, — і «хай знає проклятий світ, що живе в провінційному місті Петро Іванович Добчинський!»⁴ Цей злякисний, агресивний («московський») тип провінціалізму, накладаючись — упродовж останніх шістдесяті років особливо щільно! — на наш традиційний, малоросійсько-хуторянський, в основі своїй безневинно-мазохістський, — геть затулив наші «вікна в Європу» (ті, що ще лишилися незамурованими) захисною плівкою такої світловідпихальної моці, що, потерпаю, навчитися «брати» від «світового міста» так, як «беруть» ув акті любовному (а без любови жодні культурні вартості й не виникають — шкода старання!), себто навчитись повноцінно взаємодіяти у *світовому процесі культурного обміну* (такий, і тільки такий зміст стоїть за поняттям «світова культура») нам судилось іще ой як нескоро... Ми скотилися на становище «провінції в квадраті»: якщо в «добі Парижа» імпульси

⁴ Шерех Ю. Над озером. Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби і інші речі // Друга черга: Література. Театр. Ідеології. — Сучасність, 1978. — С. 363.

Парижа в Україні ще вловлювалися, то в «добі Нью-Йорка» (а це більш-менш від 1960-х років) навіть млявий поштовх «ню-йоркського живчика» в українській культурі промацати вже годі (у Москві — промацувався: вона, у своїх культурно найпродуктивніших об'явах, була «провінція світового міста», тоді як ми — провінція «другого порядку», провінція провінції). Навіть так звані «прямі зв'язки», навіть поїздки представників української культурної еліти «туди», навіть знання мови, отже, змога самому і прицінитись, і виставити власний «товар» на тому «ярмарку світового духа», — не зрушили «доксу»: не зродили любови («вдячності й побожності») — а «обличчя ненависті» (В. Коротич), не підштовхнули вчитися — а лицемірно ностальгувати на манхеттенській набережній, благаючи вітер принести «хоч стеблину соломи / З материнського поля на свинцевий Гудзонів причал» (Б. Олійник — так, наче хтось боронив радянському «командировочному» повернутися в солону!); у найкращому разі українська культура збагачувалася просто-таки чаплінівськими сценами з підніманням у підземці п'яного негра — бо, «як вчила нас Вітчизна-мати, / Треба йти і треба підіймати!» (І. Драч) —

сценами, комізму яких пересічений, читай «невиїздний», читач однак негоден був оцінити¹. Таке «відкриття Америки» робить не любов, — а *страх чужого*. Але ж, пробі, те «чуже» — не тільки смердюча підземка, «свинцевий причал» і брудна вода в затоці (де, між іншим, і солома плаває — якщо кому треба...): то ще й нескінченні анфілади музейних залів, завішаних оригіналами картин, приступних бідному

¹ Не втримаюсь від коментаря: найстаріша й найбільша у світі нью-йоркська підземка — немале випробування для гостей міста, і недарма автори «хоррор-фільмів» облюбували її за місце дії для найкривавіших сцен; головне ж — це «череву Нью-Йорка» є притулком для всіх гатунків суспільних покидьків, здебільшого наркоманів, котрі нерідко виповзають із шахт покуняти на світло електричних ламп, зрештою не зачіпаючи пасажирів: нарікання нашого поета, що ніхто, крім двох синів Країни Рад, не кинувся підіймати такого розпростертого бідолаха, вельми нагадують

відомий анекдот, де герой скаржить-ся на загальне безкультур'я, бо, мовляв, учора на похороні, коли заграла музика, ніхто, крім нього, не здогадався запросити вдову до танцю... Тут цікаве не саме по собі нерозуміння реалій чужої дійсності (воно природне й виправдане), а — цілковита відсутність до цієї дійсності **питань**: все витлумачується згори, у межах власного, «привезеного з собою» досвіду — відтак цей останній не має жодних шансів розширитись (як писав Сенека в листах до Луцілія, «чому ти дивуєшся, Луцілію, що мандрівки тобі не допомогли, адже всюди за собою ти возив себе самого»). У наведеному випадку (чи мав він місце насправді, чи є виплодом авторської фантазії, то вже неістотно) не просто «возив», а й «накидав» іншим — а це вже провінціалізм радше злякисний: московського штибу (саме так «вчила нас Вітчизна-мати» — ота, що трясє мечем на Правому березі Дніпра).

гомо советікусу хіба в плюгавеньких (і тяжко дефіцитних!) репродукціях; то практично незнаний Старому Світові космос сучасної архітектури з її інопланетянською стереометрією, застиглими донебесними водоспадами зі скла, прирученою грою гігантських об'ємів, площин і світляних переливів, а головне, із цілком відмінним від нашого, навальним і життєзбудним ритмом організації простору (тро-ошечки-таки вхопив був цього відчуття І. Драч, в «Американському зошиті», та ще І. Марчук, котрий, схоже, таки затався зробитися «світовим городянином», оповідав мені раз, як, уперше приїхавши до Нью-Йорка, тиждень поспіль проблукав «даунтауном» із піднятою головою — всотуючи в себе

заворожливо незвичну естетику); то хребет міста Бродвей із сотнями театрів, театриків і студій, то Сохо з так само числом незлічимими галереями й виставковими залами, куди вхід безкоштовний, і кав'ярні Грінч-Вілідж, цього Монмартру кінця століття, де тирлується літературна й артистична богема, і — на обсадженій мальовничими панками Шостій вулиці — привітна книгаренька, де можна до пізньої ночі, не сходячи з місця, читати взяту з полиці книжку чи перегортати альбома, і, Боже ж мій! — зустрічі, люди, знайомства, обмін думками, вирування ідей, що «натікають» сюди з усіх кінців планети, рухома географія, представлена строкатістю убрань і кольорів шкіри (типово нью-йоркська вечірка-«парті» — то завше «інтернаціонал»), словом, «чого тільки нема

на тому ярмарку» — була б хіть пізнавати!.. Ні, нам подавай сюди зернину завбільшки з дирижабль, інакше ми сконаємо від ностальгії². У культурі така принципова неспроможність запалюватися любов'ю до плодів генетично чужого духа становить надзвичайно загрозливий симптом. Е. Фромм, перу якого належить, либонь, найзмістовніша студія про любов в умовах сучасної цивілізації, переконливо довів, що «лю-

бов — одна й та сама установка по відношенню до всіх об'єктів, включаючи мене самого», а відтак любов до іншого (байдуже, людини чи культури) годна розвинутися там, і тільки там, де існує любов до «себе», до свого індивідуального чи гуртового «я»: власне такий сенс має біблійна заповідь «полюбити ближнього, як самого себе» (з егоїзмом це не має нічого спільного — егоїст, котрий «сприймає зовнішній світ лише під оглядом того, який з нього можна мати пожиток [не плутати з пожиткуванням „вдячного й побожного“! — О. З.], котрого не обходять проблеми інших, котрий не шанує їхньої гідності й цілості», у дійсності якраз себе *не* любить, «він неминуче нещасний і гарячково прагне урвати від життя тих благ, що до них сам собі закриває приступ», — це та ж таки «гвалтівнича» настанова, про котру вже мовилося вище). Тобто в основі нашої *неготовності до інтеркультурного діалогу* криється наша власна глибока *нелюбов* — нехіть і відроза — *до себе самих* — нелюбов, для вичерпного реєстру форм і проявів

² Аби читач, бува, не запідозрив автора в бракові патріотизму, спішу застерегтися, що мені також добре знайома «туга за батьківщиною», і найгостріші її приступи я переживала не де, як удома, — чуючи, наприклад, як бабця запопадливо ламає язика, силкуючись балакати з рідним онучам «по-руські», або проїздячи через вигибаючі села, — так що до заздалегідь оплаченої безпредметної (НЕ за конкретними людьми й місцями), загальниково-командировочної української радянської ностальгії я живлю стійку й переконану недовіру.

¹ Фромм Э. Искусство любить // Душа человека. — М.: Республика, 1992. — С. 140.

² Фромм Э. Искусство любить. — С. 142.

якої знадобилось би хіба багатотомове дослідження і якої не затлумити жодними, хоч як гучними, бубнами не безпечених щирим золотом «власної гідности й цілости» риторичних гасел. Воно й не дуже дивно: адже ми вступаємо нині в незвичні для себе «культурні контексти» з досвідом не просто собі «провінції» (це б іще півбиди — провінція все-таки може обернутись кулішівським «хутором», Лесиною «Галілеєю» чи «Елладою», протиставленою Римові, і навіть гессевською «Касталією» — чому ні!), а — *колонії*, одним же з найтяжчих психологічних наслідків культурного колоніалізму є самовивласнення, відчуження від себе, — те, що Фромм назвав би непродуктивним, руйнівницьким супроти себе наставленням. Оце, у кінцевому підсумку, і є той «рів з гадюками», який відмежовує нас від «світової культури».

Одначе повернімося до «світового міста». Повернімося до обіцяної в заголовку «психологічної Америки» — ясно ж, за аналогією з «психологічною Європою», з тим «класичним типом громадської людини» «в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці»*, що на ньому великий ворохібник українського духа у ХХ столітті Микола Хвильовий гадав розбудовувати український «азіатський ренесанс». Погодившись із самоочевидним — що традиційно європоцентричну «форму сучасної історії» в другій половині ХХ століття замінила американоцентрична, — є рація трошки ближче приглянутись власне культурософському значенню такої заміни. Бо ж Америка сама по собі — не що інше, як дитя «психологічної Європи» в лабораторно чистому вигляді: переможне свідчення історичної рації того «класичного типу» «людини, що її завжди й до вінців збурено в своїй біологічній основі»**, що завжди стремить до максималізації зусиль, не вдовольняючись наявним, — типу, котрий етнолог Л. Гумільов

* Хвильовий М. Думки проти течії // Твори: У 2 т. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 468.

** Хвильовий М. Думки проти течії. — С. 468.

називає «пасіонарним» і котрому західна цивілізація, власне, і завдячує свою провідну роль у Новочасній історії (як був проникливо завважив Д. Донцов, «коли б Вашингтон обмежив свій спір з метрополією до суперечок про висоту мита на тютюн чи чай, чи до справи компетенції англійського губернатора, то замість окремої держави Північної Америки мали б ми там досі другу Канаду»^{*}). Америка є предметно втілене «Можу!» старої Європи, так що Х. Ортега-і-Гасет уважав навіть, ніби супроти цієї останньої «Нью-Йорк... не є нічим новим»^{**}.

І так, і ні. Принаймні наскільки вони різняться на сьогодні, показує хоч би «вьялотекущее» посування ідеї Маастріхту — з походження, як на мій зухвалий погляд дилетанта, на жаль, не такої-то й «чистої» перед майбутнім, бо зобов'язаної своїм постановням добі «супердержав» (із розпадом СРСР, хай би які мертві петлі ще виписувала в майбутньому історія, все-таки остаточно й безповоротно скінченій)³. Ця «травма народження» ще довго даватиметься взнаки новій Європі, котра, звільнившись од тоталітарного «примусу супердержавности», прирекла себе

мордуватися тою самою проблемою, що й нагло незалежна Україна: подібно як у народних казках мертва вода зрощує й гоїть порубане-посічене тіло героя, але шойно жива вода повертає йому, цілісінькому й бездиханному, життя, — так і адміністративне врядування, кордони, митниці і т. д. надають державному утворенню *тіло*, котре, проте, без «живої води» спільної *ідеї*, об'єднавчого духовно-культурного змісту («скажіть-нам-яку-Україну-ми-будуємо!») ніколи не зіпнеться на ноги. Коли голова Комісії європейських спільнот Жак Делор нарікає на занедбан-ня культурного й морального аспектів «європеїзму», він теж хоче

³ Характерно, наскільки в істоті своїй «орвеллівська» є ця ідея «третьої супердержави» — єдино-бо втрьох Євразія, Остазія й Океанія, чи то пак США, СРСР і об'єднана Європа з приналежними сферами впливу здатні були навечно замкнуті в безрухові світовий баланс по-різному тоталітарних політичних режимів.

^{*} Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 53—54.

^{**} Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1965. — С. 108.

знати, «яку Європу він буде». Наразі такої ідеї нема — і хоч скільки б вовтузилися коло «тіла» юристи з економістами, безперечно одне: що Нью-Йорк, опріч неvigаслої «пасіонарности», посідає шось таке, чим Європа вже не володіє, — чи, може, і не володіла ніколи?

Щодо цієї самої неvigаслої пасіонарности дозволю собі короткий ілюстративний відступ, навівши, у власному перекладі («с живої картини список бледный!»), витяги з екзаменаційних «есеїв» студентів Пенсільванського університету, які 1992 року слухали в мене «Основи української культури і цивілізації». Це, сказати б, «автохарактеристика персонажа» — те, *які* уроки виносить для себе «молода Америка» з першого знайомства з нашою культурною історією, дуже промовисто характеризує її саму — з її «перманентною інтелектуальною, вольовою і т. д. динамікою».

«Що є просто неймовірне, то це воля українців показати, що вони нічим не гірші за інших, і прагнення, аби це було визнано... Така любов до своєї країни остаточно мене переконала: ніколи не можна відступатися від діла, у слушність якого віриш».

Ніколь К.

«Я радий, що ви тепер незалежні. І не будьте частиною цього СНД — для мого, тепер уже просвіщенного, вуха це звучить шось надто впізнавано. Щоб то мати таку культуру, таку традицію, стільки внутрішньої сили, як має Україна, — і йти на компроміс, зупиняючись на півдорозі?»

Девід Г.

«Абсолютно неймовірно. З усіма цими гоніннями, голодами, репресіями супроти найбільших національних учених, інтелектуалів, письменників, митців, поетів, священиків, із неможливістю вчитися й розмовляти своєю мовою, із нищенням найвидатніших книг і творів мистецтва, як, хай йому чорт, спромоглися українці вижити як нація, та ще

й витворити таку багату культуру? **Мені здається, все це якраз і навчило українців по-справжньому її цінувати!** „Не знаєш, що посідаєш, доки не втратиш“. Ось тому-то американці й сприймають культуру, історію — спокійно, як щось самозрозуміле. З усіма нашими свободами ми просто не здаємо собі справи, наскільки воно важливе».

Джеймс У.

«Що викликає в мене глибоку пошану, то це внутрішнє багатство народу, який, дарма що майже всі історичні події за останні кілька століть випадали не на його користь, все ж потрапив зберегти живими свою гордість і гідність — навіть якщо це робила тільки жменька людей».

Девід Р.

Що ж, скаже читач, у всьому цьому дійсно не видно нічого нового порівняно до Європи — типово протестантський етос, і навіть у наведених цитатах відлунює Лютерово «Ich stehe hier, ich kann nicht anders». Слушно, проте один момент я б таки хотіла наголосити: річ у тому, що, заодно з цілою Європою сприймаючи Америку як переможну імперію ситого тоталітаризму, країну «науково-технічного прогресу й масової культури» (З. Бжезінський), яка вбрала всенський світ в однакові штани й заліпила йому писка однаковою жуйкою, у прямому й переносному значенні (все це правда, все це є, от тільки — не в цьому лежить ключ до тайни «світового міста»!), ми мимоволі приписуємо їй той, за улюбленим висловом Д. Донцова, «гріх матеріалізму», яким уражені самі — і Європа також! Америка ж є глибоко релігійна країна — 80 % американців щонеділі відвідують церкву, і виписане на грошах (!) гасло «Ми віримо в Бога» — не така вже й наївність, як нам видається: справді, вірять! Де ж є *віра* — у широкому сенсі: як наскрізна, всепроймаюча світоглядова установка, як *до-віра життю*, — там не може бути скніючої *пустоти* — тої, в якій так різко скорочується засяг людських поривань, а ідеальні прагнення сходять нанівець, і яку нині Європа силкується заповнити виснаженими абстрактами «культурних і моральних

аспектів»... Ця атмосфера віри-довіри (життю) — кисень для духа, її не підробиш, і хоча в цілій цивілізації вона тепер страхітливо занечищена безпрецедентним у людській історії страхом глобальної катастрофи, не містичного, а цілком рукотворного, підготовленого технічним поступом «кінця світу», але там, де релігійність незахитана, духові все-таки «є чим дихати» (зостається свідомість «можу», отже, «мушу» — чимось зарадити: звідси, а не від самої тільки жаги світового панування, походять розмаїті форми американського, цілком широкого, добротворчого місіонерства, Корпус миру, численні міжнародні обмінні програми тощо)⁴. *Без цієї атмосфери в культурі зникає модус майбутнього*. Коли американці бадьоро заявляють, що, на відміну від «старих» націй, об'єднаних спільним минулим, вони, мовляв, є нація, об'єднана спільним майбутнім, у європейця це, звісно, викликає поблажливу посмішку — а проте трохи глузду в цьому є. Тут не відмова від історії — радше відмова від остаточно всталеної *статики форм*, у яких протікає життя: готовність мінятись, оновлюватись, перетворюватись (як

⁴ Американцям, котрі нарікають на тотальний невротизм свого суспільства, легко заперечити, що в умовах такої нещадної інформаційної навали, якій вони піддаються цілоденно, українець би просто не вижив — безугавні, через мас-медіа, докладні звіти про темпи екологічної катастрофи, «тепловий ефект», зростання числа ракових захворювань, масове поширення підпільних сатаністичних сект, аварії на військових підприємствах — усе з «картинками!» — наклавшись на нашу безглуздо виснажливу боротьбу за існування, спричинили б щонайменше різкий підстриб угору кривої самогубств... Довіра життю передбачає в засновку **мужність знати** — хоча на практиці спрацьовують, звичайно, механізми психологічного захисту.

сказав би Е. Канетті, перевтілюватись), *не страшачись утратити свою тожсамість*, — отже, та ж таки відкритість, про котру згадувалося вище, доведена до абсолюту.

На моє переконання, Нью-Йорк по-справжньому ствердився в ролі «світового міста» щойно по тому, як відмовився від культурної політики так званого «плавильного казана» — *melting pot*: від добре знайомого нам (досі шкура болить!) заміру створити «нову історичну спільноту людей — американський народ», з усіма приналежними в ортодоксальному марксистсько-ленінізмі константами — єдиною мовою (англійською), єдиною

державницько-імперською ідеологією та повною культурною уніфікацією «до самых до окраин», від Атлантичного до Тихоокеанського узбережжя. З тої доби драстичного протистояння «ос» і «свиней»^{*} зацілили в пам'яті старшого покоління американців хіба милі «інтернаціоналістські» анекдоти — ті самі, що в нас оповідалися про чукчів або молдаван, лиш із заміною протагоніста на *dumb Polak*^{**}, та ще спогади народжених невдовзі по війні емігрантських дітей про те, як у школі їх дражнили «за акцент»... Все це, одначе, у минулому. Америці належить честь, можливо, поворотного для долі нашої цивілізації відкриття, котре, здійснившись воно раніше, допомогло б заощадити неміряний огро́м змарнованих у пробиванні муру головою людських сил: відкриття невичерпного **вітального потенціалу культурного розмаїття**, самоцінності кожного «акценту» як свого роду заказника, де викохується паросток імовірної продуктивної альтернативи («Від світового панування до світового регіоналізму» — так, на одному з недавніх форумів, міжнародна інтелектуальна еліта «Нью-Йорка» визначила сенс доби, що в неї нині входимо). Бездарно, по-хижацькому переколошмативши «культурну географію» планети, пустивши прахом, у кожному разі позбавивши майбутнього, сотні й сотні заскочених на ранніх стадіях технічного прогресу й вже тим беззахисних народів і культур, позагачувавши власні русла самовільного органічного розвитку цілим расам і континентам (як, наприклад, Чорній Африці: хто вже вгадає, які там у ній були дрімали непрявлені шанси для людства та які визрівали альтернативні шляхи?), — словом, наброївши в історії, як слон у посудній крамниці, та врешті остовпівши перед примарою ядерного спустошення, ним самим і викликаною, — наш європейський «пасіонарій», «що його завжди й до вінців збурено в його біологічній основі», «там», по той бік Атлантики, — начебто спохопився й ринувся

^{*} Дві аббревіатури на ознаку «першого» й «другого» сорту американців: WASP (оса) — white Anglo-Saxon Protestant (білий, англосакс, протестант) і PIGS (свині) — Poles, Italians, Greeks, Spanish (поляки, італійці, греки, іспанці).

^{**} Дурного ляха (англ.).

притїмом підчищати те, що ще може бути врятовано. Не виключено, що за цим прийде кінець пануванню білої раси. Не виключено, що «афро-азіатський ренесанс» уже на порозі. І коли я кажу «ренесанс», то, звичайно ж, цим уже оптимістично передбачаю, що матиме він не обличчя Саддама Хусейна — а скажімо, Нобелівських лауреатів останніх літ: американського островитянина (уродження Антільського архіпелагу) Дерекка Волкота, чорношкірої американки Тоні Моррісон — блискучих письменників, котрі, володіючи всім спектром традиційно-європейських, «західних» культурних кодів, несуть між тим у собі віками тяжко громаджений, непроговорений, але й не затлумлений, іще поганський духовний потенціал своїх зіпханих з автостради «всесвітньої історії» народів («Шістдесяті мільйонам і більше» — таку присвяту має роман Тоні Моррісон «Найдороща» з часів Громадянської війни у США — безстрашне, жіноцьки-фізіологічне, «нутряне» дослідження рабства, — і авторка має право на таку присвяту!). І, скоро вже зайшло за літературу, то — з історико-культурної точки зору — живе ество «психологічної Америки» пульсує, мабуть-таки, не у віртуозно розіграній, шляхетній і артистичній ірландсько-єврейській утомі (Дж. Д. Селінджер, С. Беллов), — а в дивно синкопічному, як пташині інтонації аглютинативних мов, голосі дебютантки Емі Тан, дівчинки з китайського кварталу, у чиєму романі «Клуб „Щастя-Радість“» (бестселері 1989 року) чи не вперше в цьому столітті з тьми великого китайського мовчання засвічуються перед очима враженого «світу» кольорові ліхтарики окремих людських страждань, досі накритих на географічній мапі суцільною непроглядною плямою...

Ось цим «психологічна Америка» й різниться від «психологічної Європи»: оскільки станівкового балансу «автохтонної» і «гостьових» культур у ній не встигло виробитися, то основний її культурософський зміст становить *динаміка розмаїття*. Мур, за який у Європі треба було «проникати», поліруючи в Сорбонні свою французьку до ідеального блиску, впав — і в утворений вилом ринув стрімкий «кольоровий» вихор в усій його непричесаності, не загальмований «комплексом акценту». Тобто «Париж» більше

«давав» (за-давав зразки, вчив на свій штиб) — «Нью-Йорк» же більше «бере»: приймає — і вчиться (со-творюється) сам. **Жіноче — рецептивне — начало прийшло на зміну чоловічому.**

А що ж ми? Ми, прецінь також колишня колонія, білі негри псевдо-Європи (Росії), чий історичний досвід під безліччю оглядів такий безцінно-унікальний? Де ми на цьому велетенському «ярмарку духа»? А ми — матеріалісти: як колись був бовкнув небіжчик Брежнев: «Буде хліб, буде й пісня», так і ми, затавшившись, бубонимо: «Буде держава, буде й культура». Ой лі, як кажуть наші північні сусіди?! Хто сьогодні, на переломі епох, наважиться передбачити, яких форм наберуть державно-політичні утворення в наступному тисячолітті, перепошую, столітті, — що і як автономізуватиметься, федералізуватиметься, сходитиметься, розходитиметься і т. д.? А от якщо на цьому переломі ми не впишемося в стартуючий зі «світового міста» «афро-азійський ренесанс» єдиним і неповторним голосом нашої, нами ж таки **перетвореної в культуру історії**, — негайно! ось зараз! поки ми все-таки, наразі, «на поверхні», і нас «чути!» — то другий такий шанс (О, дайте мені шанс! — підспівують провінціали всіх часів і народів) прорвати нашу блокаду позаісторичного сну навряд чи ще коли трапиться. Або то вже будемо інші «ми» — і історія інша, і культура.

«Ми» взагалі — Країна Змарнованих Шансів. На випадковість тут покликатися не випадає: таким є логічний вислід хронічного провінціалізму. **Провінція впізнає свій шанс як шанс лише по тому, як він стане минулим.**

Я не замахаюся у цих нотатках на теорію колоніального провінціалізму — хоча тема, безперечно, того вартує. Феномен провінції взагалі з'явився тільки в ХІХ столітті, і ним тоді більше займалася література, ніж філософія, — знак, що для теоретичної концептуалізації він іще не цілком був визрів, — ну а вже в ХІХ цю проблему перебили куди страхітливіші, «життєсмертніші» — тоталітаризму, маси й влади, — що пред'явили людському розумові свого роду «категоричний імператив»: не розв'язавши їх, не можна було змиритися зі своєю належністю до виду гомо сапієнс. Проблема провінціалізму на цьому тлі змізерніла й зачахла — що, як маємо добру нагоду бачити, аж ніяк не означає, буцімто

вона вичерпалась. Мої понижчі міркування — досить-таки піонерська спроба виокремити підставові структурні ознаки провінціалізму як певного культурного типу: спроба приблизно описати симптоматику хвороби українського духа, не вганяючись особливо в її анамнез та етіологію.

Почну з прикладу. От уже рік виходить у Києві газета «Світ про Україну» — дайджест зарубіжної преси, у міру істівна закришка, де всього потроху — від політичних коментарів та аналітичних статей до легковажних французьких анекдотів і світських пліток із життя «зірок». Географія підзаголовків справляє імпазантне враження: «Фігаро» й «Ле Монд», «Зюддойче Цайтунг» і «Берлінер Цайт», «Таймс» і «Нью-Йорк Таймс», і «Лос-Анджелес Таймс», і «Файненшенел Таймс» — ах, і все то «таймс, таймс, таймс», він же «цайт», він же «темпо» — ви уявляєте собі українську газету, що називалась би «Київський (чи, припустімо, Закарпатський) час»? «Галицька днина»? «Харківська година»? Врешті — не «самостійна»-«демократична»-«молода»-«нескорена»-і-яка-там-ще, а просто — «Україна *сьогодні*»? То-то й ба⁵. Але це так собі, як люблять казати старі галицькі панове, «заввага на маргінесі» — найцікавіше ж полягає в тому, що всі публікації з зарубіжних джерел подаються нашим «Світом про Україну» *без зазначення дати*, — причина, як неважко здогадатися, вельми тривіальна: за інформацію (читай «копірайт») у «світі» треба платити, і то повноцінні гроші, без дати ж вона — що харчовий продукт без терміну чинності: товар для жебраків! — проте мене наразі обходить виключно та обставина, що для української публіки, властиво, не складає жодної різниці, коли саме споживав «Нью-Йорк або Париж» ту чи ту новину — тиждень, чи місяць, чи п'ять місяців, а чи й рік (два?...) тому. «Сделайте милость, Осип Прокопович, не забегайте вперед! — як просив Шпак Опецьковського в безсмертній Квітччиній комедії *півторасти* років тому. — Я вам сказывал, что еще прошлогодних газет не читал, следовательно, не знаю, что в Европе делается». Як в око вліпив.

⁵ Прим. 1999 р.: і за минулі роки становище мало що змінилося — спроба завести свій «Час», він же «Тайм», скінчилася цілком безславно, а українське пресове «Сьогодні» — мабуть, не випадково — обізвалося по-російському...

гає в тому, що всі публікації з зарубіжних джерел подаються нашим «Світом про Україну» *без зазначення дати*, — причина, як неважко здогадатися, вельми тривіальна: за інформацію (читай «копірайт») у «світі» треба платити, і то повноцінні гроші, без дати ж вона — що харчовий продукт без терміну чинності: товар для жебраків! — проте мене наразі обходить виключно та обставина, що для української публіки, властиво, не складає жодної різниці, коли саме споживав «Нью-Йорк або Париж» ту чи ту новину — тиждень, чи місяць, чи п'ять місяців, а чи й рік (два?...) тому. «Сделайте милость, Осип Прокопович, не забегайте вперед! — як просив Шпак Опецьковського в безсмертній Квітччиній комедії *півторасти* років тому. — Я вам сказывал, что еще прошлогодних газет не читал, следовательно, не знаю, что в Европе делается». Як в око вліпив.

Так приходимо до невтішного відкриття: що наш *спосіб переживання часу* (одна з основоположних, а за Шпенглером то й визначальна характеристика всякої культури!) за останні півтора століття не зазнав суттєвих змін, залишаючись дефінітивно *несвропейським*, а точніше — *позасвітним*, локальним, «до-грінвічським». (Між іншим: чому Квітчин Шпак не читає газет *синхронно*, у міру їх надходження, а терпляче відкладає, аби потім проковтнути підряд цілу річну підшивку? Та тому, розтлумачує він, що так цікавіше: «Читая по прошествии года все номера вместе, я имею полное наслаждение знать, чем какое обстоятельство кончится. Например: кроме военных сражений, я люблю следовать за семейными делами Европы, и вот читаю, что такой-то принц женился; и пока вы, Осип Прокопович, мучитесь девять месяцев неизвестностью, я в тот же вечер узнаю, чем его молодая супруга разрешилася и как зовут новорожденное». Ось він, чітко зафіксований момент переходу свідомості *історичної* — у *філологічну*! Будучи, на своєму хуторі, ніяк не включеним діяльно, безпосередньо-житейськи в щільний подієвий потік хронометрованого газетами європейського часу — так що й сама Європа для нього наділена вартістю реальності не більше, ніж яке-небудь тридев'яте царство, — Шпак, по суті, ставиться до неприступного йому, «десь там» протікаючого життя *як до літератури* — *перетворює* його *на літературу*, чекаючи, аж доки його власний іманентний, самоправний перебіг не «вивершить сюжету» сам, представивши себе Шпакові в, сказати б, естетично викінченому, готовому до споглядання вигляді: доки непідвладне сучасне не зробиться минулим.)

«*Історія Європи*, — писав Шпенглер, — *є витворена своєю волею судьба, індійська — мимовільна випадковість*. У грецькому бутті роки не відіграють жодної ролі, в індійському — навіть десятиліття непомітні; а тут година, хвилина, нарешті, секунда сповнені значущості»*. Історія ж України, як і кожної колоніальної провінції, за останні шість із половиною століть є низка порізаних, більш або менш ефективних актів опору *чужій* волі; відповідно

* Шпенглер О. Закат Европы. — С. 200.

єдиного, цільного *власного* часопотоку українська культура не знає (цим, до речі, пояснюється і відсутність у ній наскрізної тяглості, повноцінного переємства — свого роду «дискретність» традицій, підмічена нашими діаспорними вченими, від І. Мірчука до Г. Грабовича). Розуміється, село (до колективізації) жило при цьому за своїм циклічним часом, незмінним для всіх архаїчних аграрних культур, де важить тільки природний «почвірний колобіг» (О. Ольжич) пір року; розуміється, паралельно тривав (і триває!) відлік християнського, біблійного часу, запас якого від народження Христа до Страшного Суду невинно «убуває»; розуміється, існував ще привнесений «московський (чи петербурзький — різниці не робить!) час», темпоральність також абсолютно неєвропейська, яскраво міфологічна (засадничий показник міфологічності — наявність першопоштоуху, «початкової події» — Петровських реформ, Жовтневого перевороту, — що, раз «запустивши в рух» історію, залишається в ній «навечно» [«Ленин с нами!»] як неперебутня, постійно «повторюючись»: в оприявленні цього повтору — глибокий ритуальний смисл ювілеїв [династії Романових, Великого Жовтня] — для міфологічної свідомості в кожную річницю відзначаювана подія немов «відбувається заново», — і для України, втягнутої в цей час, також було винайдено «першоподію»: Переяславські угоди), — попошукавши як слід, можна б виявити і ще кілька способів переживання часу, різних соціальних ритмів, які хаотично співіснували й співіснують в українській культурі, перебиваючи один одного та накладаючись на себе навзаєм, — і коли вже порівнювати з Європою, то найближчою така «ритмічна розсосередженість» буде — до європейського *середньовіччя*, характерним для якого французький дослідник Ж. Ле Гофф якраз і називає *множинність часів*. У висліді ж такого «плюралізму» домінантою стає — тягуча, спокійна неквапність: час, який російський медієвіст А. Я. Гуревич іменує «епічним», а по-нашому, мабуть, краще сказати — «чумацький». Що там у ньому важать хвилина, чи година, чи місяць, чи навіть рік!

* Докладніше про це див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972. — С. 84—138.

Наші годинники — без стрілок, як на полотнах С. Далі. Наші літаки не літають «о першій нуль три» (я не жартую, я сама летіла таким рейсом із Рочестера до Чикаго!), а затримуються на дві години, і ніхто з пасажирів не жадає від авіакомпанії судовно відшкодувати збитки. Наш час заміряється — *подіями*, як у середньовічному соціумі (що й не диво, скоро сама історія є дискретно-подієва: сума порізаних моментів чину на тлі тяглої статистики чужої волі), — так для Стаканчихи Тарасовни і її дочок у «Народному Малахії» М. Куліша революція почалась, «як салдати паркан наш спалили», і не дарма хронологічна прив'язка зазвичай дається в нас, навіть у розмові, не до «такого-то дня такого-то місяця такого-то року», чим звичайно відкривається європейський роман XIX століття (XIX — *не* XX!), а, як у древніх ірландських сагах — «се сталось, коли Конхобар, разом зі своїми найшляхетнішими воями, сидів в Елайн-Маху» («Народини Кухуліна»): «за Гетьманщини», «за царя», «за Австрії», «за Польщі», «за німців», — момент, чудово вловлений найтоншим, здається, зараз у нас побутописцем «совкової» дійсності Михайлом Скалішці, котрий так і починає свої повісті: «Діло було за Брежнєва», «Діло було за Андропова»... Вистачить просто зіставити ці два типи епічних «вводів»: з одного боку — «15 вересня 1840 року, близько шостої години ранку, пароплав „Місто Монтеро“, лаштуючись одчалити від набережної св. Бернара, випускав великі клуби диму...» (Г. Флобер), і з другого боку — через півтора ста літ! — «Діло було за Брежнєва», крапка (а «за Брежнєва» — це, прошу собі пригадати, від 1964 до 1982 — разом вісімнадцять років як один день, ото ж нічого нас полохати греками та індусами!).

На кінець XX століття «західний» час подрібно вже до рівня якогось нескінченного дробу з утікаючим хвостом — не випадковий цей знак ділення на електронному табло перед хвилинами й секундами: кожна мить! чверть миті! сота частка миті! — розбухає од значущости, погрожуючи стати вирішальною: світ-бо перемінний, як телеекран — не встигаєш добре приглянутись чи обмізкувати побачене, аж блим! — зображення перемикнулось, і нагода, що ось тільки-но сама була просилася тобі до рук, —

вислизнула, шезла! (Телебачення — модель американської культури, і новоприбульця «зі Сходу» воно попервах ошелешує саме темпом: мовною канонадою ведучих, блимним каскадом рекламних перебивок, владно нав'язуваною *швидкістю життя!* — а ще й до всього тебе безперервно бомбардують звістками про те, що нового трапилось у світі за минулу годину⁶, себто поки ти паркував авто, розмовляв по телефону й варив собі каву, тож, хоч не-хоч, — безпосередньо, навіч, усіма змислами вкупі відчуваєш власну включеність у тісноту всесвітнього часу, який мчить, пориваючи тебе за собою, і, може, одна

⁶ До речі: для нашої журналістики, котра «по-чумацькому» частує реципієнта телерепортажами з минулорічних музичних фестивалів, а читачам газети «нічтоже сумняшся» обіцяє «надолужити» (!) тижні вимушеного тієї газети невиходу (просто фантастика якась, машина часу!), годилось би все-таки винайти свою спеціальну назву — бо це, у кожному разі, *не* журналістика в західному сенсі слова.

з найповажніших причин уже згадуваної невротичності західного суспільства є страх «не встигнути» — *страх випасти з потоку*; безробіття — тільки одна з форм цього випадання, найбільш наочна.) Розуміється, це тримає підсвідомість у постійному нап'ятті, розуміється, це породжує в поспільстві численні, на сторонній погляд начебто безпричинні, «нервові зриви», а сексологи свідчать, що 70 %

мужчин на Заході страждають на передчасну еякуляцію, — так-так, і нема чого соромливо одводити очі, бо, з другого боку, найвища у світі чоловіча імпотенція та жіноча фригідність — «це ж у нас, у нас»: у колишньому СРСР-і, нинішньому СНД, чи як його там, так що вибір стоїть — між *життям*, хай і надсадним, і *не-життям*, — то що ви пропонуєте? Махнути на все рукою й перевернутись на другий бік, як ми, по всьому видать, зробили в 1991 році?.. Але ж — зацитую Джерома К. Джерома — «якщо Гарріс спатиме ще краще, то чи не вигідніше буде відразу померти і не витратитися на харчі й помешкання»?

Кожного, хто якийсь час жив на Заході, по поверненні додому, в Україну, на перших порах переслідує гротесково-фантастичне відчуття якоїсь сливе фізичної зміни середовища: так, ніби мчав на гоночному велосипеді автострадою — і раптом, чи то

непомітно збільшилася сила земного тяжіння, чи в'їхав у невидиму в'язку речовину желеподібної консистенції, — ти крутиш педалі з тією самою енергією, а велосипед стоїть на місці! На всі твої новаторські пропозиції будь-що змінити — і зовсім же реалістичні, ось тільки руку простягнути — і зроблено! — тобі, покиваючи, відказують: «Треба буде подумати». І ще кажуть: «Як-небудь заходьте, порадимось». І ще: «Еге ж, у принципі можна б...» (причін «подумати» не означає вивчити питання чи зібрати інформацію, «як-небудь» не означає ні години, ні дня, ні навіть місяця, а «еге ж» не означає взагалі нічого). Так чому ж! так давайте ж! так зараз же! — галасуєш ти, а тобі на це: «Сделайте милость, Осип Прокопович, не забігайте вперед!» Гадаю, ті горопашні чужинці — «світові городяни», котрі, просіпавшись у нас таким робом рік-два, плюють, чортихаються й пакують валізки (звісно, не ті, що тут просто, як мовляли Тютюнникові герої, «латаються», у легальний і нелегальний спосіб, — а ті, що шукають поля своїй ініціативі), — все-таки не мають рації, вбачаючи в цих драглистих реакціях звичайнісіньке небажання брати на себе відповідальність: воно, щоправда, і не зовсім без того, і тут якраз уже чисто радянський тоталітарний спадок — Ю. Липа в «Призначенні України» цитує спостереження кореспондента «Таймс» із 1937 року, що радянські люди опановані доведеним до маніакального стану бажанням «ухилитися, уникнути якої-будь відповідальности» і «дбають про одне тільки — обережно ходити, нікого й нічого не зачіпати і — нічого не прагнути»^{*}. В медицині це зветься захисною позою — вона розвивається під страхом болю, і певне залишкове «відлуння» цієї пози, звичайно ж, мусило заціліти, але не ним визначається, у кінцевому підсумку, українська недієздатність, а — багатомірковою невиробленістю *звички до безпосередньої участі в процесі соціальної творчости!* Всі оті «треба буде подумати» та «як-небудь заходьте», позбавлене видимого сенсу й цілі баріння — то, власне, рефлекторний відрух Шпака відкласти набік «гарячу новину» в таємній надії, що життя, з часом, якось «само» з нею впорається, силою своєї власної інерції «вивершить сюжет», — тільки

* Липа Ю. Призначення України. — Львів: Просвіта, 1992. — С. 35.

вистигаючи й тверднучи, роблячись минулим, пропозиція (задум, ідея) поступово вростає в наше Озеро Мертвого Часу, — а відтак, стоячи на його березі, можна буде з приємністю оглянути новий кристалічний сколок, відчуваючи, як твоє існування побагатшало на ще одну *справу*... Не виключено, — хоч це вже тема для спеціальних психологічних досліджень, — що тут навіть неусвідомлена спроба заповнити порожнечу провінційного безподієвого скніння, затримавши «справу» «для себе»: гаразд, мовляв, ось зроблю я хуленько це, і он те, перероблю все чисто, і — чим жити тоді? Загайка в часі нічого не важить для цієї свідомости, бо в ній нема західного страху випасти з часопотоку (нема звідки випадати!), а ось страх невідомости — страх *чужорідного*, він же страх *нового*, — розростається в ній до масштабів, які «психологічній Америці», з її безперешкодною всесвітністю, годі навіть помислити. На відміну від «них», «ми» життю — не довіряємо, тож єдиний приступний нам спосіб ним оволодіти — це зупинити, затримати, умертвити: для уявного маніпулювання.

Ось звідсіля бере початки наш славнозвісний, уже мимохідь спом'янутий вище як протилежність історизмові, «філологізм» — та «літературщина», котру В. Юринець іше в 1920-ті

— з повною рацією проголосив був «великим ворогом сучасної свідомости»⁷. Саме — *сучасної*, отже, синхронної біжучому життю, збіжної з ним: тут, на наш погляд, він зазирнув далі, ніж Ортега-і-Гасет, котрий так само вбачав у «філологізмі» виплід не-европейської темпоральности⁷,

одначе вважав, що «цю ніби манію схоплювати все сучасне пінцетою минулого» філологічна свідомість успадкувала від античності — через класичну освіту («І тому філолог також сліпий щодо майбутнього. Він також дивиться назад і всюди

однаке вважав, що «цю ніби манію схоплювати все сучасне пінцетою минулого» філологічна свідомість успадкувала від античності — через класичну освіту («І тому філолог також сліпий щодо майбутнього. Він також дивиться назад і всюди

⁷ Юринець В. З нагоди нашої літературної дискусії // Комуніст. — 1926. — 18 квітня.

дошукується прецеденту»⁷). Явище схарактеризоване слушно, але, якби справа була в самій тільки античності, воно не репродукувалось би в новітній історії з такою затятою силою власне в тих народах, що опинилися на периферії історичної творчості, у «позасвітності» провінціалізму. Там, де властивою історією народу робиться — вимушено — історія літератури («вождями нації — поети», за далеко патетичнішою формулкою Є. Маланюка), — де, відтак, філологічна свідомість виходить за межі своєї компетенції, вона обов'язково проявляє з часом свою абсолютну життєву непродуктивність, ба навіть ворожість безпосередньому життю. За елегантною дефініцією Фазіля Іскандера, дар філософа, письменника, взагалі інтелектуала є «дар випадання з життя із збереженням пам'яті про нього» («Человек и его окрестности»): тут схоплено відразу дві сутнісні характеристики філологічної свідомості — поруч із уже відзначеним *пасейзмом*, перенесенням центру ваги на «пам'ять», на приступне естетичному спогляданню, у-собі-завершене минуле⁸, ще й доконечну *дистанційованість від життя*, завдяки якій філологічна свідомість тільки й спроможна творчо себе актуалізувати, конструюючи, на протигагу реальному світові, свій власний — в уяві (не забуваймо, бальзакове знамените: «Повернімось до дійсности — поговорімо про Євгенію Гранде», — кинуте було у відповідь на скарги приятеля, що заплутався в якихось складних житейських тарапатах: психолог назвав би це ескапізмом, втечею від реальности). Розвиваючись як реакція на насильницьке відлучення від безпосередньо-практичного життєконструювання, «літературщина» перетворюється на своерідну хронічну недугу

⁸ Принагідно вкажемо, що ця пасейстична настанова відбилася навіть і в жанрово-видовій структурі нашої культури: так, існує феномен українського історичного роману — і практично немає бодяк остільки ж зрілого феномену української фантастики (і Винниченкове, і Бердникове «прожекторство» ідейно доволі блаженське й навагалі цілком дається описати колом мрій про «голубу людину» класичного українського реформатора всіх часів Малахія Стаканчика): фантастика є жанр прогностичний, а щоб зазирати в майбутнє, хай і жажне, треба мати ту одвагу довіряти життю, яку в нас востаннє продемонструвала чи не Лесина Кассандра;

характерно, що елементарне повернення культурної пам'яті (т. зв. «забутої спадщини») ми похопилися були назвати «відродженням», тоді як відродження передбачає насамперед за-родження, на підставі гальванізованих пластів минулого, **НОВИХ** продуктивних тенденцій.

ловича Бовкала (з чарівної й незаслужено забутої «Дядькової хвороби» В. Самійленка) — «заможного хуторянина», вже безпросвітно ув'язненого в пастці вегетативно-вареничного існування, — і починає писати «малоросійські вірші» та мріяти про славу «самородка», — а ще трохи переогодом (у «Патріоті» О. Олесея), в образі ревного

⁹ Інша справа, що майже відразу почалося розгортання й опозиційного культурного руху — «Європа» проти «Просвіти», Хвильовий із його радше інтуїтивно-емоційними, ніж теоретично сконцитуалізованими ескападами проти «назадництва» — а останнє ж є не що інше, як той самий пасеїстичний відшук прецеденту, байдуже, у власній чи в «запозиченій» традиції, — донцовська, децю припізнена (услід «занепадові Європи»), апологія активного, пасіонарного життєтворення, по Другій світовій війні — МУР, вивчення естетичної й культурософської платформи якого щойно розпочинається, — всі вони, на різні лади й різними дискурсами, обстоювали одну й ту ж, безкомпромісно висловлену «мурівцем» Ю. Шерехом, тезу: «Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована», — одначе цю культурну течію ми полишаємо на боці, нас-бо цікавить типологія провінціалізму, а не історія рефлексії над ним.

національної свідомості: Шпак Квітки-Основ'яненка іше пам'ятає і пишається, що його батько був бунчуковим товаришем, а через іспанських «христиносів і карлістів» ладен насмерть посваритися з сусідом, — за які кілька десятиліть він перероджується на Степана Деми-

ловича Бовкала (з чарівної й незаслужено забутої «Дядькової хвороби» В. Самійленка) — «заможного хуторянина», вже безпросвітно ув'язненого в пастці вегетативно-вареничного існування, — і починає писати «малоросійські вірші» та мріяти про славу «самородка», — а ще трохи переогодом (у «Патріоті» О. Олесея), в образі ревного та «широго» Кресала, вже гвалтом витягає «невідомого» Конопельченка з крамнички (де тому, між іншим, вельми успішно гендлюється) й криком кричить, аби тамтой «що-небудь писав» — хоч вірші, хоч оповідання, бо от, мовляв, помрете, «і вас питають: „А що ви, добродію, зробили для рідного краю, для рідного народу?.. Якими віршами найбільше прислужились національній справі? В чім виявилось ваше українство?“ — коли ж спантеличений Конопельченко відмагається: „Вибачте, але мені в крамничку треба...“ — то у відповідь лунає: „Який же ви українець! Зрадник ви!“» Культуролог аплодує — процес «філологізації» національної свідомості завершився, і українська провінція остаточно склалася на зрільй і повноправний культурний тип⁹.

Це торжество «літературщини» випадає порівняти хіба з наркотизацією свідомості: оскільки вся активність «філолога» вичерпується в духові й до втручання в перебіг реальних подій ніколи не доходить, то, виходячи «в життя» — найчастіше на громадсько-політичний терен, — «літературщина» обертається яловою балаканиною, нескінченними велемовними засіданнями, Верховною Радою України, тоннами списаного паперу як єдиним кінцевим продуктом (ну бо який же інший «намацальний» результат годен добути «філолог?»), причому вся ця аутична діяльність цілковито поглинає учасників, даючи їм, по закінченню балаканини, відчуття *зробленого діла*: із соціальною творчістю, здатною безпосередньо впливати на життя великих і малих груп, самозамкнена філологічна свідомість просто не знайома.

Все вищесказане логічно підводить нас до зрозуміння задавленої української *культурної некрофільії* — живаємо цього слова, ясна річ, у сенсі фроммівському, а не медичному чи, Боже збав, советсько-проскурінському, себто маючи на увазі не оту переважно-пасеїстичну орієнтацію поточного культурного процесу на реставрацію колись «сконфіскованих» вартостей (така-бо орієнтація на певному етапі була абсолютно необхідною), а недугу далеко глибшу й посутнішу, що нею зачеплено було й початки українського національно-культурного відродження в ХІХ столітті. Перше, дошевченківське покоління наших «культурників» — покоління харківських романтиків, Гоголя і Квітки, — при всьому його широко-«нутрянному», сливе що змисловому (на око, на вухо, на смак і запах), органічному українстві (основними параметрами якого залишалися здебільше прив'язаність до ландшафту, фольклору й кухні, та ще перечуленість щодо «минулої слави» — історії, бо в тій славі крився гарант актуальних привілеїв «малоросійського дворянства»), — все ж таки без жодного інтелектуального опору *прийняло* імперський концепт Малоросії як такої, що «отжила свой век» (П. Куліш. «Михайло Чарнышенко»), так що навіть М. Драгоманов, як-не-як виходець із цього середовища, так і не здолав до кінця увірувати в її політичне майбуття. Відтак, попускаючи своєму «малоросійському сантиментові» у власних етнографічних студіях чи літературних вправах,

ці мимовільні піонери нашого відродження не могли, хай несвідомо, не нітитися тим, що віддаються, властиво, *любві до мертвого* (найдраматичніших форм ця суперечність між стихійно живою любов'ю «до свого, рідного» та свідомістю безживности, скінчености її об'єкта набула в Гоголя — всі оті прекрасні небіжчиці, потопельниці, мерці, що встають з могил, тощо, складаються, як спостеріг свого часу А. Синявський [«В тени Гоголя»], в ідеально типову клінічну картину — тільки що ніхто з російських а чи західних дослідників не завдав собі клопоту вникати в архетипально-підставові причини цієї, дедалі прогресуючої перверсії стеряного «хохлика»...). Цією вимушеною некрофілією відчутно заражена ціла новітня українська культура — не мною завважено, що українці, мовляв, уміють любити тільки мертвих, тобто культ мучеництва, і саме культ *мертвого* героя, пожег у нас усі інші форми світоглядкової ідеалізації (крім однієї, про яку нижче). От уже понад століття подією чи не найбільш катарсичного національно-культурного значення в Україні стало залишається *похорон* (перевезення тіла Шевченка в Україну — похорон на Аскольдовій могилі полеглих під Крутами — перепоховання В. Стуса, О. Тихого й Ю. Литвина, — згадую лиш те, що вже ввійшло до календарів), причому якщо герой з якихось причин відмовляється лягати в домовину (згадаймо нестак давню історію з «покаянним листом» І. Дзюби!), громадськість чується скривдженою і, без перебільшення, духовно обікраденою (не знаю, чи спом'януть коли-небудь історики студентської жовтневої голодівки 1990-го, як, затамувавши подих, чекав тоді Київ на першу жертву, як переказувалися з уст в уста чутки про одного! двох! трьох! відвезених у реанімацію, але це було, було!). Передчуваючи близький загин, Л. Кисельов писав у 1960-ті: «Неправда, будто вам нужны герои, /Вы травите живых, вам нужен труп! / Огромною и жадною толпою /Вы побежите к моему костру», — і не помилився: і він, і В. Симоненко, і Г. Тютюнник, і В. Стус, цілком безвідносно до суто літературної вартости ними сотвореного, складають у нас окрему рубрику «обожнюваних небіжчиків» (саме як небіжчики обожнюваних!), і посмертні премії (теж унікально-українське явище!), якими нині обдаровувано тих, кого

за життя було обділено бодай псячим кутком, дуже гарно доповнюють картину¹⁰. Некрофіла, каже Е. Фромм, «сповнює глибокий страх перед життям, оскільки життя, згідно зі своєю сутністю, неупорядковане і неконтрольоване», — а ось мертвий, додамо від себе, уже «нестрашний», бо прогнозований: не встане.

Інший аспект цього ж таки комплексу — то майже міфологічна влада «зацілілого», а точніше — того, хто пережив інших: феномен, у своєму класичному вигляді вичерпно описаний Е. Канетті у хрестоматійній для духовної історії ХХ століття книзі «Маса і влада». «Зацілілий протистоїть купі полеглих як щасливчик і привілейований. Той факт, що він усе ще живий, а такої кількості інших, які шойно були поруч, нема, сам по собі вражає.... Почуття сили від того, що стоїш перед ними живий, властиво, дужче за всяку скорботу, це почуття *обраности* з-поміж багатьох, кого так урівняла доля. Якимось побитом чуєшся *ліпшим* від того, що ти ще тут... Кому пережити таким робом інших влається часто, той *герой*. Він сильніший. У ньому більше життя».^{**} В українській культурі, де число впливових діячів, котрим таланило дожити до похилого віку згідно з незмінною, від початків, *логікою власної судьби*, можна за останні півтора століття перелічити на пальцях і де проблема сутого виживання, елементарного збереження власної національно-культурної тожсамости була, либонь,

¹⁰ Гірко й боляче читати в спогадах про Стуса, писаних М. Хейфецем — євреєм, котрий «поверх бар'єрів», мовних і етнокультурних, силою самого духовного тяжіння, потрапив розпізнати в чужинцеві постать, якою згодом мірятиметься доба: «Хай пробачать мені українці..., тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час» (Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. — К.: Укр. письменник, 1993. — С. 285). Щоб українці — як гуртовий реципієнт — почали це розуміти, Стус мусив померти: звучить макабрично, але хіба не макабричною є вся наша дійсність?

^{*} Фромм Э. Душа человека. — С. 32.

^{**} Канетти Э. Из книги «Масса и власть» // Человек нашего столетия. — М.: Прогресс, 1990. — С. 419.

таки центральною, фігура «того, хто пережив інших» (у кому, відтак, «більше життя»), викликає виразний побожний острах, що виливається, своєю чергою, у фетишизацію (позаяк фетишизація — одна з форм умертвіння: внерухомлення живого). Дві перші-таки, офіційно сканонізовані нашою, вже «вдержавленою», посткомуністичною культурою (у дусі чисто радянських традицій — через Президентську відзнаку) і тим ніби, проективно, поставлені на чолі її майбутнього (котрий має скластися) «пантеону безсмертних», постаті — Олесь Гончар і Ліна Костенко, — знов-таки, геть безвідносно до естетичної вартости їхньої продукції, — ідеально відповідають якраз вимогам до «того, хто пережив»: історія з «Собором» О. Гончара зняла в колективній свідомості з автора крицю радянсько-лауреатської «невразливости», зробила його «загрозеним», «крихким», як кожен інший, у тому числі й ретроспективно — як представника того покоління, в якому полеглих було таки найбільше; подібно й унікальна, порівняно до решти «шістдесятників», включеність Л. Костенко з «потому перетворень» — ані в бік колаборації, до котрої в різних, у кого більш, у кого менш злагід-

Уточню, що в даному випадку мене не обходить не цілком чистий політичний підтекст цього витворення «нового офіціозу» — підтекст, безумовно присутній, бо ясу нашим «зацілілим» складають, як-не-як, навпростець причетні до недавнього **нищення** культури, тож предмет їхнього державного вибору має не надто «зривати очі» своєю вчорашньою «потойбічністю» — колишні зеки для цього не надаються. Втім, це вже проблема, сказати б, посткомуністичного етосу, мені ж ідеться про «колоніальних кумирів» як явище загальнокультурне: як закономірне породження довготривалої боротьби за існування.

нених формах, прийшла більшість літераторів її когорти, ані в бік дисидентства, котре було вже відвертим, на «пан або пропав» (найчастіше — таки «пропав»!), герцем зі смертю, — при збереженні сталої «загрожености», природно утвердила її в образі зацілілого-в-незмінності¹¹. Що названий феномен не має нічого спільного з власне-літературою, найліпше доводить той прикметний факт, що будь-які, хай і найлагіднішим «туше» роблені, спроби **літературної критики** на адресу внерухомлених, упокоєних у сталій (прибитій

до «місця» Президентським нагрудним цвяшком) позиції, культурних героїв нового українського пантеону — сприймаються не більше, не менше, як зазіхання на святиню (досить згадати бодай колективного [!] письменницького листа у відповідь на один, хай би який там епатажно-некомільфотний, радіовиступ молодого поета, що зазіхнув був на священну недоторканість автора «Собору»). «Добре або нічого» — це, як відомо, не про живих; тож обидві, наявні в нас, форми героїзації — і культ мучеництва, і влада того, хто пережив інших, — є, по суті, проявами некрофільської настанови.

Доривчі пароксизми некрофільства як страху перед життям траплялись, на різних етапах історії, мабуть, чи не в кожній культурі (на гадку відразу навертається французький декаданс доби fin de siècle, російський «серебряний век» і, особливо разуче, — Іспанія початку століття, не в останню чергу отою впоєною естетизацією смерті й підготовлена до приходу режимів де Рівери та Франко: взагалі, справедливо буде ствердити, що не всяке культурне некрофільство спричиняє фашизм, але всякому фашизму передує культурне некрофільство), — але хіба в жодній іншій культурі ця настанова не розвивалась як вислід її історичної провінційності. З усіх, виявлених нами, типологічних ознак провінційності — а це, підсумуюмо: 1) середньовічна темпоральність («плюралізм» і «дискретність» подієвого часу), 2) пасеїзм і «літературщина», або філологічна свідомість замість історичної, і 3) культурне некрофільство, — тільки ця остання становить справді серйозну загрозу для майбутнього національної культури, оскільки супроводить свідомість уже не просто провінційну, а — колоніально-принижену. Вергілій може прийти з провінції (звідки його майже сімдесят років тому виглядав був М. Хвильовий), — але з колонії він не прийде ніколи.

Задалеко в нас зайшло — внутрішній, іманентний процес «самолікування» розтягнеться, за помірно сприятливих обставин, на кілька поколінь. І коли я сьогодні пишу про «психологічну Америку» й закликаю своїх компатріотів до «світового горожанства», то, далекі, не лише тому, що мене притьмом палить жадоба міжнародного престижу для своєї культури — попри геть нелюдські умови

розвитку, таки, бачить Бог, того престижу достойної, — а насамперед тому, що це потрібно нам самим — для зруйнування проклятої «Картагени», котра століття за століттям точить і точить українську культуру зсередини, немов к'єркегорівська «недуга-на-смерть».

Ця Картагена мусить бути зруйнована.

УРОКИ МІЛОША*

«Я минаю разом із моєю епохою».

Скільки поетів у сучасному світі можуть сказати про себе таке — і їм повірять?

Це міг би сказати Гете — підбиваючи підсумок добі Романтизму. Або Міцкевич — закриваючи тему «Молодої Європи». І, можливо, Поль Валері — спогадуючи, в унісон німецькій канонаді, Париж початку століття, «Занепад Європи», рвійне вторгнення танго й фокстроту, як зміну частоти дихання, невротичне прискорення пульсу історії, — і тоскно прозріваючи трагічну адорнівську істину, що після Освенціма Вагнер ніколи вже не буде звучати так, як перед тим... Взагалі ж, їх ніколи не було рясно, поетів, не просто рівновеликих за масштабом своїй епосі, а — суголосних їй так, щоб усіма звивинами власної творчої долі, наче навек уритими в долоню рисами, повторили її «життєсмертні», словами В. Стуса кажучи, віражі, «відзняли» з неї своїм життям викінчений зліпок, і в цьому збігові, синхронно озвучуючи її своїм голосом, надали їй *сенсу* — того єдиного, котрий, за великим рахунком, тільки й важить — перед Богом і нащадками. «И внуки скажут, как про торф: Горит такого-то эпоха», — як писав, очевидно сам мріючи про такий приділ, Б. Пастернак.

В очах прийдешнього не хто інший, як письменник, виправдовує свою добу, вносить у неї *raison d'être* — просто силою тієї

* Оpubліковано в ж-лі «Всесвіт», 1993, ч. 1.

неунікненної обставини, що призначений писати її портрет, а дати портрет — це, за тонким спостереженням В. Юринця, значить «вміти сказати „так“ до історії». Було б грубою помилкою вважати, боюімто таким робом дасться всправедливити що завгодно, — певні виміри історичної яви ніколи не можуть бути спортретовані, і література над ними не владна. Так легкомисно кинутий, було, кимось із критиків термін «табірна проза» завис у повітрі, не маючи за вішо зачепитися, бо є, звичайно, проза Т. Боровського й В. Шаламова, але немає й не може бути індивідуального «Освенціма Боровського» й «Колими Шаламова»: табір, узятий зсередини, породив не *портрет*, а *документ*, а це колосальна різниця: портрет, хоч би який «босхівський» за поетикою, — все одно «так» і «хвала життю», тоді як документ — свідчення на суді, у тому числі й на Страшному (табір нічому не вчить, констатував В. Шаламов, там багато такого, чого людина знати не повинна, а коли вже дізналася, то ліпше їй померти).

Над цією епохою — у непрогляді її то коричневого, то червоного мозкового чаду, у димах із пахом крові й людської паленизни, у прогресуючому омертвінні живих тканин душі, у глухих мурах спин — і кордонів, за спробу проламати які стрілялося без попередження, — калатає погребальним дзвоном розпачливий зойк гинучої культури: як, як писати музику після Освенціма? Як «грати Скрябіна (варіант: Вагнера) тюремним наглядачам», надто коли тамті «на заслуженому відпочинку»? Що має правити тепер «замість сонетів і октав»?

І цілий час тривав труд відповіді.

Восени 1991 року один із симфонічних оркестрів Ізраїлю — вперше за всі роки існування цієї держави — включив до концерту Вагнерову композицію. А у квітні 1992-го, сидячи в номері ньюаркського готелю, де невгамовний, як ртуть, Адам Міхнік (я марно силкувалась уявити його в арештантській робі) розливав віскі в пластикові чашки, поторохкуючи кубиками льоду, я й почула з уст автора — Чеслава Мілоша — той рядок, що потряс мене, ніби махом повертаючи до історичної притомности — коли, як у Гоголя, стає нараз видно далеко в усі кінці світу:

«Я миная разом із моєю епохою».

За вікном був Ньюарк, штат Нью-Джерсі, бгались і розтягувались до неба з чисто американською безбожною звагою скляні площини хмарочосів, десь далеко на іншому континенті вітер уже підмів куряву за рештками розцупленої на сувеніри Берлінської стіни — останнього символу доби; ще далі на схід світала Польща, котра сорок років тому обливала дошем газетних прокльонів свого сина-втікача, якому судилося ввійти до пантеону безсмертних, розпростувала затерплі в історичному безрухові члени Литва, і Каунаський університет запрошував лауреата Нобелівської премії до отчих сторін, аби вшанувати його докторатом *honoris causa*; світало в Києві, і світало у Львові — коло мене сидів утікач з іншого десятиліття Адам Загаєвський, який прилетів до США з Парижа, — друга перекладна збірка його поезій, щойно видана в Штатах і вдостоєна премії Гугенгайма за кращу книжку зарубіжного автора, відкривалася віршем про Львів, рідне місто Загаєвського: про *польський* Львів, що зробився *російським*, — що ж, це можна бачити й так, ця доба не знала українського імени й не вміла його вимовляти — і ми сиділи поруч із Загаєвським, як при багатті: двадцять століття дотлівало, і не варт було підворушувати жар — пересідалися дими, попіл останньої тоталітарної імперії сіявся на голови нам, народженим під фінал історичної драми, — а перед нами в кріслі темнів силуетом на тлі сутеніючого, у вогнях, вікна Дуже Старий Поет: він читав вірші — останні, свіжонаписані, несподівані, як зізнався, для нього самого («Я думав, що після „Околиці“ вже нічого не буде...»), вірші, спокійні вихолодаючим, передзимнім спокоєм звершеного життя, і було ясно — до морозу під шкірою: це прощалася з нами — епоха.

У ній був нацизм і комунізм, геноцид, голокост, Гіросіма, Чорнобиль, держави-супермонстри, параноїдальна атомна гонитва й оргазм світових експансій, у ній розстрілювали поетів кулею в потилицю — але, цілком згідно з давніми східними казками, один із них мав заціліти, щоб донести звістку про полеглих. Раніше я розуміла цю місію буквально: заціліти, щоб свідчити, скласти реєстр утрат. Робота обліковця, але не поета. Зустріч із Мілошем, у якому — ні сліду від пози обранця історії, взагалі, ні сліду від пози, від майбутнього пам'ятника собі самому, — відкрила

мені інший, глибший ракурс міфологеми: поетова «звістка про полеглих» — це спроба з пам'яттю про них, заповнюючи зяючу по них лакуну, назвати, поїменувати, о-смыслити, себто освітити смыслом слова — те, що інакше (мов у популярному американському тріллері про Крюгера) обернеться проти живих оприсутненим кошмаром, щоб задушити їх уві сні. «І сходило сонце над таборами тортур, і досі бачу їхніми очима, як воно сходить», — у цьому, для мене одному з найпронизливіших рядків світової поезії ХХ століття, і є розгадка місії: «їхніми» — то не очима їх — тодішніх, як у Тичини, де «красу нового дня» відбивають розплющені очі мерців; ні, це очі *живого* поета, що ввібрали в себе весь часоплин між «тоді» й «тепер», — тяжкі від пам'яті, але й вологі від любови, це вміння сказати «так», не оминаючи, але знаючи все про безодні людського падіння в добу Армагеддону: школа виживання духу.

Мілош таки підважив епоху — як важкоатлет штангу. І то не лише тому, що одним із перших, на зорі 50-х, у світі, вдоволено-приспаному половинною перемогою над тоталітаризмом, і задовго до того, як розкрилася, війнувши на безвік трупним смородом, незглибна яма сталінщини, зумів вицілити пальцем і з яснозорістю сучасного поета назвати на ім'я головну хворобу доби, ту, од якої нам лікуватися ще не одне десятиліття, — «поневолений розум». Тобто, і тому — теж, але не тільки. У жоден спосіб не претендуючи на те, аби додати щось вельми глибокодумного до величезної, на сьогодні писаної ледь не всіма мовами, крім нашої, бібліотеки професійного мілошезнавства (то — справа майбутніх українських полоністів), заризикую все ж припущення, парадоксальне тільки на позір: суголосність Мілоша минаючій епосі, його висока сучасність — найбільшою мірою криється в його «невчасності» (пам'ятаєте, у Тичини — «невчасна, сучасна, прекрасна любов?»), у чисто «сковородинівській» (ловили — не впіймали) здатності зберегти в собі живого поета, попри всі, розставлені епохою, пастки (від комуністичної ідеології до світової слави, що також пастка, ще й неабияка!), у майже-жіночній, водно-стихійній здатності обтекти-обняти все побачене душею (словом) — і тим розгрішити (ще Іммерман передбачав за поетом функцію «світського спасителя» безрелігійної доби).

За напівжартівливими (одначе тільки «напів»!), нібито мимохідь кинутими скрушними репліками самого пана Чеслава, що знаний він у світі, мовляв, насамперед не як поет, а як автор «Поневоленого розуму», — причаєний біль за неувагу цивілізації саме до цієї — головної — частини поетового призначення в сучасному світі.

Тут нота бене: сам Мілош як особистість — безумовно релігійний (наше з ним кількадедне спілкування під час міжнародного письменницького форуму в Ньюарку почалося з його зацікавлених розпитів про церковну ситуацію в Україні). Ця обставина багато що пояснює: без віри в присутність трансцендентного — тайни — поза межами писаного тобою тексту й сама поезія перетворюється на виключно естетську забавку-словогру. Власне такий погляд на неї і домінує в західному літературознавстві — і під цим, дещо поблажливим, поглядом не завжди витримують і свої-питомі, «на їхньому, на данському» ґрунті посталі письменники: гадана криза Дж. Д. Селінджера, котрий ось уже скоро тридцять років як не оприлюднює своїх писань, є, властиво, не що інше, як відмова грати за принизливими для духа правилами «літературного ярмарку». Мілош — крім усього іншого, чужинець і вигнанець, — перетривав і це (можна хіба здогадуватись, якою ціною).

«І жив я в Америці Молоха, голений, коротко стрижений, в'язучи краватки, п'ючи шовечора бурбон перед телеекраном»...

Він читав не відсторонено — не так, як читають зі сцени, і не так, як зазвичай читають «метри», свідомі того, що кожен їхній рядок наперед осяяно сліпучим блиском самоцвітного Імени, — читав незахищено, з прихованою ніяковістю початківця, з неперебутністю того сумніву в собі, вкупі з яким, остаточно зрозуміла я, минає й талант і від якого жодна Нобелівська премія не в силі вборонити. На шляху духа не лічаться минулі заслуги — цю тезу сформульовано не християнством: дзен-буддизмом, — проте універсальність її обпікала мене з новою силою шоразу, коли 81-літній поет, відкладаючи набік чергового аркуша із щойно прочитаним віршем, встромляв у нас (а з-поміж нас найстарший був на сорок років молодший за нього!) невищвілі, все ще васильково-сині очі й питав трошки збентежено:

— Ну як? Яка ваша думка?

Він був відверто шасливий із цими хлопцями — з двома Адамами, Міхніком і Загаєвським, зі Станіславом Бараньчаком: крім Міхніка, всі, як і він, — емігранти, всі — пасинки комуністичної Польщі, й усі приналежні до того покоління польської інтелігенції, чия ментальність формувалася «Поневолею розумом», — але на диво, у його поведженні не було нічого від учителя: вони казали йому «ти», брали його у вируjące коло своїх дотепів і кпинів, обсипали зауваженнями той чи той рядок або присвяту — і Міхнік, і Загаєвський були не надто високої думки ні про Гінзберга, ні про Анну Свіршинську, Мілош пояснював мені, як особі сторонній: Свіршинська — поетеса таки цікава, вже бодай тим, що після шістдесяти почала писати еротичні вірші, — і я вражено здавала собі справу з того, що мої репліки — репліки, милий Боже, не просто внучки за віком, а чужинки, геть незнані йому представниці не дуже-то знаної літератури — він вислуховує з такою ж непідробною увагою, як і судження своїх «літературних синів»: отже, йому залежало не лише на думці сьогоденної літературної Польщі — на безособовому резонуванні, відлунні довколишнього простору: згадувалось наївне гумільовське «Я читаю стихи драконам, водопадам и облакам», про те ж саме: адже вірш, якщо він справжній, — завжди жива істота, і гармонійно *вписати* його в довкілля — мов випустити на волю птаха — з тим, щоб довкілля його прийняло — без забурень «екологічної рівноваги», — то одне з підсвідомих надзавдань усякого поета, котрий дійсно «знає силу слова»...

Був тут, правда, ще один аспект — Мілош тішився самим звучанням рідної мови. «Знаєте, — сказав він мені напередодні, — я ж удома розмовляю по-англійському: Кароль, моя дружина, не знає польської...» — «Як же Ви пишете?» — охнула я; Мілош із вибачливим усміхом стенив плечима. Дійсно, дурне запитання. Скільки вже разів повторювано письменниками в нашому столітті масових утеч і депортацій, столітті великого блюду історії з географією: єдине громадянство, котре справді важить, — це громадянство мови. Ну а цього в тебе ніхто відняти не годен, воно — як ритм твого дихання, серцебиття й кровоплину, і під цим оглядом кожен поет — сам собі вітчизна. Правда, що задуха еміграції спричинена головню гнітом чужої мови, — тамта всякає в твої думки

непомітно, мов провербіальна крапля, що точить камінь; уже згодом мені оповіли: впродовж своїх вигнанчих десятиліть Мілош мав у Польщі кореспондентів, котрі регулярно слали йому розлогі листи з якнайдокладнішими описами — що нового сталося у Варшаві, де який будинок спорудили, а який знесли, який свіжий анекдот нині в обігу й почім на ринку персики... Не думаю, однак, щоб це власне ота, вкладає в міжнародні авіаконверти, Польща утримувала поета Мілоша при його внутрішній батьківщині, — історія літератури ХХ століття рясніє іменами письменників-емігрантів, котрі, при сталих зв'язках із Краєм, на другому десятилітті чужини переходили-таки у своїх писаннях на мову оточення. Мілош — вистояв. Знаю твердо: у ті хвилини, коли він читав, Польща була там — у номері ньюаркського «Кволіті Інн».

Утім, як для людини, зрослої в лісі докорінно zdeформованих більшовизмом понять і уявлень, для мене чи не найразючішим відкриттям була ота цілковита відсутність, сказати б, «вікового» й «посадового» цензу в ставленні Чеслава Мілоша до своїх колег. У нашій-бо бідній «советизованій» культурі взаємини між поколіннями структурно моделюються все-таки, хай і несвідомо, за класичним взірцем «партія — комсомол»: сорокалітній секретар ЦК комсомолу, доки його наказом не переведено до апарату ЦК партії (у перекладі на мову інших реалій — на посаду провідного наукового, до розряду нагороджених урядовими преміями тощо...), є незмінно — «наша молодь», добродушно поплескувана по плечу вищепоставленою долонею, — розуміється, за умови, що йому не візьметься голови макоцвітний замір так само приязно плеснути у відповідь свого візаві (коли копнути глибше, тут може проглянути ієрархія армії — «салабони» на ласці в «лідів», — а не виключено, що й зони, бо в кінцевому підсумку якраз ця остання слугувала універсальною моделлю для цілого радянського суспільства, але то вже тема для соціологів). Абстрагуючись від більшовицьких традицій, варто б завважити, що ієрархічно фіксовані міжпоколінневі взаємини в культурі завжди є симптомом за давньої національної кризи: свого часу Мігель де Унамуно, речник іспанської генерації 1898 року, у чудово ядучому й, на жаль, безмежно актуальному нині для нас есеї «Про сучасний

маразм Іспанії» обрав за головну метафору цього маразму саме міжпоколіннєві співвідношення на засадах тавромахії (бою биків): тореро — новільєро. Не досить знаю сьогоднішню польську культуру «зсередини», аби оцінити, наскільки оздоровчий вплив мала на неї Мілошева абсолютна непіддлеглість цим мертвотним, убивчим для культурного поступу канонам, — одначе, слухаючи його азартні спірки з Міхніком та Загаєвським, збагнула річ, пронизливу в своїй самоочевидності: **сучасники** — якщо вони справді живуть психологічно в одному часі — то завжди **ровесники**. І поет, народжений на світанку епохи, і поет, народжений в її присмерку, вдивляються в біжучу мить за вікном однаково широко розкритими, питальними очима — а коли зникають запитання, то разом із ними якимось непомітно відходять, відступаються від тебе й вірші...

Взагалі, ми, мабуть, допоти й живі, допоки маємо до світу більше запитань, аніж готових відповідей.

— Ну як? Яка ваша думка? — неспокійно питає Мілош, сам — відповідь культури ХХ століття на брутальний виклик історії. Питає — кожним новим віршем.

Рукопис я одержала від нього там-таки, на місці — тільки-но, затинаючись і червоніючи. добре свідома того, скільки може коштувати опублікування нових творів Нобелівського лауреата, завела мову про те, як би добре було почати знайомство українського читача з поетом Мілошем власне з останніх речей, і що останні, мовляв, — завжди ключ до попередніх... Пан Чеслав перебив мене, всміхаючись тим ширим, трошки дитинним усміхом, який мимоволі наводив на гадку про мудрість агіографічного хлопчика (того самого, котрий, на запитання, що він учинив би, якби за кілька хвилин мав настати кінець світу, відказав: «Я продовжував би гратись»):

— Але ж розуміється — мені залежить на тому, щоб існувати по-українськи!

...Думається, нам залежить на цьому — непорівнянно більше.

НОТАТКИ З МІСТА ПОЕТІВ*

Почну з освідчення: я люблю жіночу поезію.

Ця фраза може слугувати своєрідним тестом на національно-культурну приналежність. Українець, чия естетична свідомість змалечку протравлена ідеалом поетеси як «одинокого чоловіка», навряд чи потрапить сказати таке без поблажливої нотки: адже якщо підкреслено «жіноча», значить — як Блок про Ахматову: пише, сповідаючись перед чоловіком, а треба — перед Богом... За американцем інша традиція — численні навчальні антології під заголовком «Жінки в англійській літературі» відкриваються XVI століттям, листами Єлизавети Англійської, і ця печать королівського маєстату немов раз і назавжди ствердила за жіночим писанням не тільки право на існування, а й якусь неясну, та, слово чести, відчутну, плекану упривілейованість — може, саме тому жодна мова не зродила стільки великих, ба навіть епохально-великих майстринь пера, як англійська. Американська література впадала цю довіру до специфічно жіночого світобачення, — наслідком став розкутий лет талантів Емілі Дікінсон та Елізабет Бішоп, Маріанни Мор і Сільвії Плат, і тому в устах американця освідчення в любові до жіночої поезії завжди присмачене несвідомою патріотичною гордістю: «це — наше».

Так сталося, що в перший же день мого приїзду до американського Кембріджа — міста Гарвардського університету,

* Опубліковано в ж-лі «Всесвіт», 1992, ч. 5—6.

інтелектуальної столиці Штатів і водночас міста поетів, міста нескінченних поетичних імпрез, вечорів, декламацій. міста, де тихі, духмяно-квітучі вулички між старих кам'яниць пам'ятають ходу Г. В. Лонгфелло й Р. Емерсона, Т. С. Еліота та С. Плат, — я втрапила на «вечір зірок» у Гарвардському театрі «Сендер»: виступали давно «одомашнені» тут Шеймас Гіні, Йосиф Бродський, а крім того, дві блискучі американки — Луїза Глік і Гелен О'Браєн. Після вечора, стоячи під лункими склепіннями колишнього храму, у гамірному гурті, де не встигаєш одночасно тиснути руки новим знайомим і відповідати на питання про свої враження, я й сказала фразу, з котрої почала цю статтю: «Я люблю жіночу поезію». «Та-ак?» — захоплено розігнався до мене Френк Бідарт, по-моєму, один із найліпших поетів сучасної Америки: високий, увесь скроений із гострих кутів, а проте навдивовижу пластичний у рухах, він просто променився радістю порозуміння: «Любите? Я теж люблю, це така особлива матерія, така міць, вони були чудові, і Гелен, і Луїза, правда?» За якусь годину, вже на прийнятті, він, одтягнувши мене од столу, поволік по цілій залі знайомитися: ви мусите зустрітися з тією-то, і з тим-то, і з он тією, а з Гелен ви вже розмовляли? Карусель знайомств, розкручена того вечора на всі мої кембрідзьські тижні, дала мені унікальну нагоду зсередини відчутти: що ж воно справді коїться із сучасною американською поезією.

У Кембріджі я ні від кого не чула слова «криза». Тут сперечаються про те, чи є Бродський справді добрим поетом і кого можна, а кого ні включити зараз до п'ятірки (варіант: десятки) найкращих поетів США (здається, лише Адрієна Річ, Ентоні Гект та ще Дерек Волкот приймаються всіма беззастережно), — атмосфера насичена цитатами так густо, що вони немов кристалізуються з повітря. Тут не просто живуть поезією, зокрема — і в дослівному, вульгарно-прагматичному сенсі (поезія в багатьох американських університетах є навчальною дисципліною) — тут живуть, дихають у самій поезії, всередині поетичного тексту, як амфібії під водою. Езотерична спільнота? Жрецька каста? У певному розумінні, безумовно, так, та зате під оглядом свого соціального статусу американська поезія становить на сьогоднішній день, як пише в травневому числі

«Атлантик Манслі» Дана Джойя, замкнений феномен — «субкультуру»: мережа університетських програм та малотиражної періодики, дуже розгалужена система премій, стипендій, конкурсів, — добре зорганізована структура, обігова продукція якої вже не виходить за її власні межі. Зробившись за повоєнні роки «університетською», поезія втратила читача. Звістка про те, що в нас 40-тисячний тираж книжки В. Стуса, розпроданий за два дні, не зумів задовольнити попиту, викликала в американців уже й не стогін заздрого захвату, а гірку посмішку. Втім, як приглянутися глибше, ситуація різниться лише позірно, у тих-бо шалених чергах у книгарні «Поезія» товклися не так гурмани високочолої лірики, як віровизнавці культу поета-мученика. У міру того, як поезія звільняється від обов'язку бути єдиною спасительною нації і зостається «тільки» поезією, її популярність також падає швидко й незворотно. Деякі нарікання того ж Дана Джойя (приміром, на чемну критику, котра давно вже не пише правди, дезорієнтуючи й без того загубленого в морі текстів читача) ми можемо поділити вже зараз.

Зрештою, все це — проблеми радше соціологічні; «зсередины тексту» їх, припускаю, взагалі не розглядіти. Дж. Епстейн виступив 1988 року в «Комментарі» зі славетною епатажною статтею «Хто вбив поезію?» Основна Епстейнова думка: у занепаді лірики як мистецтва винуваті самі поети, їхня професіоналізація. На тлі безраднісної історії з вимушеною, через Спілки, «професіоналізацією» поетів у тоталітарних режимах ХХ століття це сприймається, далєбі, як своєрідний постскрипtum до платонівської заповіді — гнати к бісу поетів із держави, причім будь-якої: і тоталітаризм їм, бачте, невлad, і дбайлива годувальниця-демократія негаразд! Припливний вал відгуків на Епстайнів «некролог жанрові» перевищив усі, доги мислимі, рівні. Як неважко здогадатися, обурились головню поети — тим часом їхні потенційні читачі, вмостившись у вигідних кріслах перед телевізорами, блаженно споглядали вечірню шоу-програму або не менш пікантний серіал із трансвеститами (перебраний злочинець у жіночому монастирі, перебраний дівчиною студент у спальні своєї коханої)... Цілком можливо, що Платон із його Державою тут ні до чого — це її Величність Цивілізація, віднявши в людини час і простір

для повнівартісного почування, тим самим позбавила її органу поетичного слуху. У такому разі езотеризм Міста Поетів, з його трошки театралізованим, трошки афектованим, розфокусовано-ірреальним, примхливим і невротичним підводно-цитатним життям, — чи не є, власне, гуртовим урятуванням (як на острів — з розбитого корабля) тих нечисленних представників виду *homo sapiens*, у кого цей рудиментарний орган дивом зацілів, кому, за жалібно-іронічною формулою молодого українського літератора, ще «потрібна уся ця поезія»?..

Вимираючий вид, занесений до Червоної книги культури. А Місто Поетів — розкішний заказник: пасіться собі в книжках, множитеся друком і ліком, випробовуйте голоси під стрімкими псевдоготичними склепіннями соборів... До речі, ці поетичні імпрези в приміщеннях церков (у Старій Баптистській церкві на Массачусетс-авеню відбувалася й та міжнародна конференція, задля котрої я, на запрошення журналу «Агні», приїхала до Кембріджа), замість розчулити, робили на мене враження лиховісного символу: саме ж бо релігія перша пройшла цей шлях поступового відчуження від суспільства, локалізації, випихання в духовну резервацію — по ній роль «світського спасителя» перебрала на себе поезія — і от маєш, настала й на неї черга, а там, дивись, повідчахуються від гінкого древа цивілізації одне по одному, як відмерлі гілки, і решта прихистків незакріпаченого духа... Коли я нарешті взяла слово, голос мені, посилений мікрофонами, тремтів — в ошатній церкві, попри велелюддя, стояв могильний холод, і я подумала: от ми й правимо службу біля схололих жертвників...

Може, якраз на цьому етапі й належить відіграти свою роль знаменитій жіночій живучості — отій вітальній силі, котру вже так яскраво продемонстрували в американській поезії нашого століття Елізабет Бішоп, Маріанна Мор, Сільвія Плат, Адрієна Річ, Луїза Глік, Гелен О'Браєн, Деніз Левертов, Джорі Грехем, Ріта Дов, Дайана Вакоскі, Керолайн Форш — о, яким довгим вийшов би повний перелік!.. І на кінці списку — ще мерехкі, невсталені, а проте вже необорно засвічені на літературному небосхилі зірки-долі Марі Хоу, Люсі Брок-Бройдо та Сью Стендінг.

Люсі, улюблене дитя Міста Поетів, мабуть, найповніше з-поміж цих трьох втілює химородницьку, естетизовано-умовну атмосферу езотеричного кастового жрецтва. Послідовно і, по-моєму, цілком свідомо працює вона над виробленням власного міфа, без якого поетові, навіть дуже талановитому, не здобути на ім'я. Аскольд Мельничук, поет і есеїст, редактор журналу «Агні», розповів мені, що в кембріджських артистичних кав'ярнях завелася навіть партія «люсисток», котрі в усьому наслідують розтиражований талебаченням, внесений публіці у свідомість численними поетичними вечорами образ свого кумира — дівчини-міфа, накритої романтичним хвилястим плащем пшеничного волосся, незмінно вбраної в чорне — чорна летюча міні-спідничка, обтягнені чорними колготками ноги у високих ботиках — і до того визивно академічні крохмалево-білі манжети й комірець: зухвала данина університетській «комільфотності». «Її блискуча нервовість, її замилування фантастичним спонукають її досліджувати темні зачепки душі й береги буденного людського досвіду», — написав про Люсі Стенлі К'юніц, відомий у нас стараннями Івана Драча, — і як діагноз поставив: Люсі, такій, якою вона себе виліпила, немає місця в межах «буденного людського досвіду». Він залишається «за стіною», там, де скандалять сусіди-іммігранти («Автобіографія») — обов'язково іммігранти, пуерторіканці абошо, адже така температура первинних, непідробно-земних пристрастей, всі оті зіцплені п'ястуки та пожбурені стилці, — давно вже незнайома синтетично-телевізійній американській цивілізації. Правдаива американка, Люсі може відгукнутися на те, інше, «справжнє життя» миттєвим уколом ностальгійної заздрости — однак ненадовго: «аутоеротичний звук» власного «американського голосу» швидко повертає її до дійсности — тамтої, бальзакової (пам'ятає його відповідь другові, що бідкався на якісь житейські негаразди: «повернімось до дійсности — поговорімо про Ежені Гранде?»), справжнішої за справжню, в якій душі без тіла дано пережити сповна всі описані Польші «тридцять шість ситуацій» світової літератури. Звідси в Брок-Бройдо любовно-естетизоване смакування вичитаних із преси моторошних, на грані патології, житейських історій — негритянського хлопчика, привласненого сектантами,

дівчаток-близнюків, що виростили в замкненій камері своєї взаємної любови-ненависти, відмовившись від спілкування зі світом дорослих, — чим такий душевний досвід менше реальний од посполитого? Звідси і її примхливо-мозаїчна поетика, рукодільницьке нанизування, рядок до рядка, порізаних образів у цілість вірша, і розкуте жонглювання цитатними реаліями культури — від Платона до мюзиклу, — здійснюване з легкістю нестак професійної інтелектуалки, як дитини, незнайомої з правилами гри (кит у Манхеттені — вигадка чисто дитячої, причім, підкресляю, американської дитячої уяви, спраглої живого серед несамовитого нью-йоркського «даунтауна»). Жити у світі Люсі Брок-Бройдо не легко — і їй самій, припускаю, також. Тим більшого визнання заслуговує бездоганный і наполегливий смак, з яким вона вибудовує цей світ і себе в ньому — жодна з наших поеток, навіть із тих небагатьох, що спромоглися на власний міф, не може похвалитися таким строгим відчуттям тотальної єдності стилю. Не поспішаймо скептично відмахуватись — ет, мовляв, то все поза. Поза також належить до мистецтва — за умови, якщо вона артистично вироблена; от якраз *культури пози* нам і бракує. Коли ми з Аскольдом приїхали до Люсі додому — близько півночі, бо поетеса воліє працювати ночами, — я побачила перед собою не просто житло, а сцену, де господиня розігрує, сама для себе, нескінченний моноспектакль: величезна напівосвітлена кімната, заслонена по кутках пільмою («темні закапелки душі?»), підлога у волохатих шкурах (на яких ми й порозсідалися), розкішний, злитий із пільмою інфернальний котище — тільки очі фосфорично поблискують із крісла, і Люсі-Лорелія у чорних колготках і високих ботиках, нечутно рухаючись у цій повстаній, вовняній, до іскор наелектризованій тиші, ворожить — та чи ж справді над кавою, а не над яким-небудь приворот-відворот-зіллям?..

— Люсі, ти вільма?

— О так! — щасливо, одним подихом: радість прими, впізнаної і привітаної оплесками одразу ж при появі на кону. І — вже цілком просто, як між своїми: — А ти? Ти також?

Український фольклор, як відомо, ділить вільмом на родимих — несамовільних, долею на вільмацтво рокованих — та вчених, тобто

тих, що самі себе такими цілеспрямовано сотворили. За цією класифікацією я віднесла б Люсі до другої категорії, а от до першої — все-таки — родиму — при-родну, органічну у своєму, од кривної католицької релігійності впадкованому, містицизмі — **Марі Хоу**. Інтелігентка в першому поколінні, дев'ята дитина в ірландській родині, Марі винесла з «прибутної, пульсуючої теміні» безіменних, із землею зв'язаних і в землю врослих поколінь нутрянний, неруко-творний чар стихійної, всепереможної жіночости: цього не зіграєш, не виробиш у собі жодними засобами, ця енергетична міць — як талант: або є, або нема, та коли вже жінку нею — врівень із талантом — обдаровано, можна не сумніватись: їй стане зваги дивитись у вічі й Любові, і Смерті — двом речам, про які, властиво, тільки й варто писати, про які — вся світова поезія...

Коли я вперше побачила Марі, мене вразив контраст між неправдоподібною, ще підкресленою чорним убранням балетною тендітністю її фігурки та несподівано міцним, жилим потиском руки. Потім подумалось: та це ж наш український, у підсвідомість ущеплений естетичний ідеал міднокосої красуні-мисткині, сформований літературою *fin de siècle* (головно О. Кобилянською — «Царівна»), — вступив, зматеріалізувавшись, у суперечність із фізичними законами: «діва» української літератури, при всій зоропластичній виразності, принципово безтілесна, позбавлена зміслової дотикальності. Лірична героїня української поезії сповна своїм тілом не володіє — радше вряди-годи схоплюється, що воно в неї таки є. Згадую про все це, позаяк непевна, чи і наскільки сприймуться нашим читачем, вихованим в оригінальній суміші української патріархальної цноти та радянського гротескового пуризму, оті оголено-емоційні відрухи жіночого ества, що їх Марі Хоу так «по-справжньому майстерно перетворює на образний, незрідка архетипально-символічний ряд: з еротичними сновидіннями, дитячими страхами тощо. Не секрет, що нашим перекладачам часто доводилося збувати евфемістичним мимренням багату чуттєву виробленість англійської мови — мови, котра ще в добу Ренесансу опанувала тілесність усією притаманною дорослій культурі мірою. Взірцем, по-моєму, можуть слугувати переклади на українську (та й інші слов'янські мови) 130-го Шекспірового сонета —

рядки оригіналу: «And in some perfumes is there more delight Than in the breath that from my mistress reeks» («і є аромати, далеко приємніші, ніж дух, котрим відгонить дихання моєї пані»), написані на межі XVI—XVII століть, у XX все ще разять делікатне слов'янське вухо: ну як, скажіть, вимовити, що в коханої жінки, даруйте, прикро пахне з рота?.. Ми насилу сяк-так звикли до еротики піднесеної, ба навіть екзотичної, але щоб — отак? І Д. Паламарчук обережененько вшляхетнив несвіжий віддих «смаглявої леді»: «А дише так вона, як лишуть люди, а не конвалії між диких трав», — і це ще не найбільша офіра слов'янській інфантильності, на подолання котрої так багато зусиль поклав, наприклад, у поляків В. Гомбрович, — російська література пішла навіть далі, рукою С. Маршак взагалі викресливши з тексту будь-який підозрілий «подих»: «А тело пахнет так, как пахнет тело. Не как фиалки нежный лепесток», — це не то в школі, у дитсадку можна вивчати. Найадекватніший переклад — І. Костецького — є — нота бене! — стилізацією під давньоукраїнську світську «віршу» приблизно тієї ж барокової доби («І більш приємні вшельке інне вони, Ніж подиху моєї пані пах»), та в самій стилізації вже є момент сором'язливого очуження, музесфікованого дистанціювання, мовляв, «се не гарбуз, а слива», — Ренесанс, чи, коли вгодно, бароко... Перервність українських культурних традицій логічно призводила до все монументальнішої, «бетонної» консервації зацілілого, а відтак і до більшої «культурної цензури», до впоєних у кров правил: що пристало, а що не пристало говорити на людях...

Утім, чи не забагато застережень? Поезія М. Хоу промовляє, зрештою, сама за себе — правдивий поцінувач віддасть належне і її пронизливому візіонерству («Судна година»), і мудрій звазі приміряти на себе смерть — фізіологічно, як в «Останньому візиті», і умовно-міфологічно, як у трансформованій німецькій казці про вигнаних у ліс сиріток Ганса та Гретель і, звичайно ж, її пристрасній жіночій одвертості — у коханні, у тузі за материнством, у тому, що робить жінку сестрою цілій природі: проллятій зливі, новонародженим ягнятам, «бунтові насінини в неплоднім плющі»... Згадаймо Вірджинію Вулф: проблему, як жінці сказати правду про власне тіло, вона вважала найтруднішою, надто-бо численними

табу загромаджено на цім шляху нашу психіку: «Це, боюся, доволі часто трапляється з жінками-письменницями — їм заважають працювати консервативні погляди протилежної статі. Бо самим собі мужчини під цим оглядом дозволяють чималу свободу, і добре роблять, але страшенно лютяться, не в змозі себе опанувати, коли заходить про аналогічну свободу для жінок». Якщо всі ми станемо «одинокими мужчинами», то хто ж повість світові про те, про що повісти спроможна тільки жінка?..

Найліпше мені на ці теми теоретизувалося зі Сью. На відміну від своїх романтично-афектованих подруг, **Сью Стендінг** — особа підкреслено розважна, «академічна» навіть зовні: строгий англійський костюм, коротка стрижка, обмаль косметики — і на конференції «Агні», де провадила секцію, і в ресторані, і на товариській вечірці. Проте я легко уявляю її, скажімо, у спортивній куртці — невтомну мандрівницю, ентузіастичну дослідницю Сходу та африканської культури (задля останньої Сью навіть свahілі вивчила!), легку в ході, тверду на слово, незабарну на рішення, білозубо-всміхнену — хіба ж не такою мислять собі мешканці п'яти континентів типову Безжурну-Американську-Туристку-Любительку-Екзотики?

Американці самі підозріло часто хапаються наголосити на чомусь, що воно, мовляв, «дуже американське», — чи йшлося би про краєвид Нової Англії, чи про хрумтіння кукурудзяними пластівцями в кінозалах, чи про манеру триматися в товаристві. Можливо, я помиляюсь, але мені здається, за цим криється несвідома тоскна жага — стягти до купи з таких-от латок клаптикову ковдру цілісного духовного простору, надати нічийному, очищеному від автохтонів-індіан континентові тої єдиної вартости, котрої йому бракує, — вартости предковичної *культурної тайни*, що завжди присутня в культурах етнічного кореня. Цей голод за тайною — дійсна драма американського духа, приреченого на вічний пошук вітчизни: саме тому американці так завзято подорожують, саме тому вміють, як жоден європеєць, самовіддано й безоглядно, всім серцем залюблятися в інші народи — аж до готовності віддати за них життя (як гермінгвейвський Роберт Джордан)... І зрозуміти цю драму мені багато в чому допомогла «Облудна стежка» Сью Стендінг.

Річ-бо не лише в тому, що від книжки, присвяченої пам'яті передчасно померлої матері, вже наперед сподіваєшся страждальності — якраз у вияві почуттів Сью страшно стримана, тож перекладати її лаконічні, вимовні рядки, не впадаючи в банальність, виявилось важче, ніж давати раду метафоричному ряхтінню Л. Брок-Бройдо. Найголовніше ж, як на мене, у тому, що Сью своєю книжкою демонструє всепрймаючу душевну беззахисність — і екзистенційно-американську, і спеціально жіночу (вся її любовна лірика є власне любовною, у первинному сенсі слова — ворожбою-заклинанням, а не, як то часто водиться в поетес, оспівуванням власної гордості, чи самотності, чи шляхетності), — і, нарешті, просто одвічну безмірну беззахисність людини перед утратою.

Може, це і є головний урок жіночої лірики: нам ніколи не навчитися втрачати. Тому нині, коли з власної вини втрачаємо все: повітря з легень і землю з-під ніг, може, саме такий «вишкіл чуттів» (як, замість озлитися — розкриватись перед ударом, спиняючи нападника: обезвладнююча беззахисність жінки й природи) — і покликаний врятувати світ?..

ЩО СКАЗАНО, АБО ЯК УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«ВИХОДИТЬ В ЛЮДИ»*

Це спостереження вперше було зроблене покійним С. Довлатовим: літературний успіх у нашому совковому (а також, відріжкою, постсовковому) розумінні — поняття універсальне, що включає все нараз: премії, гроші (квартиру-машину-дачу!), мегаломанські тиражі, зарубіжні поїздки, всенародну читацьку любов і лавину критичних монографій про твою творчість, — тимчасом як на Заході успіх письменника заміряється дуже широкою шкалою, де на одному кінці — модель бестселера типу Стівена Кінга (мільйонні статки, контракти з Голлівудом і одностайне презирство високочолит інтелектуалів), на другому — неправдоподібно «вчасна» кар'єра щасливчика Джо Бродського (Нобелівка акурат на переломі політичних епох: ще рік-два — і тільки б її й бачила колишня жертва тоталітарного режиму!), який, твердо й назавжди вписавшись в історію світової літератури, втратив по дорозі власне мовне «я», перейшов, навіть у віршах, на англійську, що вдається йому досить посередньо, і нині, схоже, тримає себе у формі головню коштом регулярних публічних скандалів. Між цими двома крайнощами — то більші, то дрібніші частотні поділкі різних градацій успіху: успіх у критики й видавничий («тиражний») успіх, успіх постійних авторів престижних журналів і короточасний успіх, сколихнутий

* Опубліковано: Post-Поступ, 1995, №№ 2—3.

політичною модою (на такій-от хвилі свого часу зробили були собі ім'я Євтушенко з Вознесенським), — варіантів стільки, що очі розбігаються, а в колишнього «совка» так і просто з'їжджають зизом до перенісся, і він починає ностальгувати за колись магічним членським квитком Спілки письменників, як стара повія за втраченою цнотою: у *тій* системі принаймні все було просто і ясно.

Так ось, нинішнього року в цьому калейдоскопічному рях-тінні «успіхів» — здається, чи не вперше за повоєнний період (Винниченка не рахую, його скромні французькі визнання прийшли запізно, щоб забезпечити йому місце в енциклопедіях світової літератури) — заблисло українське ім'я. Щоправда, автор англомовний — може, тому українська діаспорна преса, котру «їхне» літературне життя обходить не набагато більше, ніж, скажімо, «Літературну Україну», ніяк цю подію не зафіксувала — мури нашого гетто товсті й непохитні. Зате зафіксували — «Нью-Йорк Таймс Бук Ревю» і «Бостон Глоуб», «Гарвард Ревю» і «Паблішерз Віклі», а мексиканська «Пасатьємпо» прикрасила рецензію на його роман, видрукуваний у «Фабер енд Фабер», — видавництві, що належить до першої десятки міжнародних магнатів книжкової індустрії, — мальовничо крикливим заголовком: «Тамєннича Україна: Міст між культурами». Читаєш таке — і мимоволі навертається сльоза патріотичного розчулення: і ми ж, Химко, люди! (Попутно, між рядками: те почуття, яке Бродський у стосунку до російського духа визначає як тугу за світовою культурою, в українській версії — возрадуйтесь, екзистенціалісти! — є радше *страхом культурної смерти*, болісною, вперше на повну силу в Лесі Українки оприявленою, потребою причепитися до воза світової — чи то давньогрецької, чи американської — культури, аби тільки не згинуть з усіма своїми життєсмертними проблемами «в самоті і глуші» [І. Франко], — тим-то *почутий*, на решті, в англомовному — а значить, автоматично, «світовому» — культурному просторі український голос гріє душу чимось більшим, ніж нормальною людською радістю «за своїх», — він вселяє воістину екзистенційно-безнадійну надію на те, що українські «тисяча років самотности», за Ю. Тарнавським сказавши, може ж, таки добігають кінця.)

Бо роман Аскольда Мельничука — 38-літнього уродженця Нью-Джерсі, виходця — і втікача (у 17-літньому віці) — з українського гетто, з химеричного, живосилом зупиненого в часі, перевезеного на американський континент і змузеефікованого світу міжвоєнного галицького містечка, пластових таборів і українських недільних шкіл, ліліпутячих чвар між церковними громадами й урочисто співаного хором гімну неіснуючої держави — у сучасну йому американську дійсність, лівацькі бунти, вештання по Європі з рюкзаком за плечима, п'яні бійки в китайських і негритянських кварталах, і чого там тільки ще не було в «м'ятежній» біографії нинішнього респектабельного кембріджського літератора, гарвардського й бостонського професора й головного редактора вельми, висловлюючись калькою з англійської, «добре репутованого» товстого журналу-піврічника, — цей роман, заявляю з усією відповідальністю, належить українській літературі не меншою мірою, ніж американській. Не виключаю, що лиш так — на розхрестях культурних світів, на поперечному розтині розірваної надвос, коли не начетверо, людської душі — і твориться справжня література в нашу звихнуту добу. І що Роздоріжжя — а саме так зветься міфічне вкраїнське містечко, звідки походять герої Мельничукового роману, — є на сьогодні останнім шансом культури.

Як би там не було, а що сказано — сказано. (Заголовок роману — «What Is Told» — при першій же спробі вернути його в рідну мову героїв, вона ж мова авторового дитинства, — також двоїться, мерехтить, як картинка з мінливим зображенням: за коментативним епіграфом — нібито «Сказання», «героїчний народний епос, передаваний усною традицією з покоління в покоління», але лукава пастка англійського синтаксису дає змогу прочитати «What is told» як зі ствердною, так і з питальною інтонацією: ось, мовляв, «що сказано!» — і тут-таки вивертається рукавичка фрази, і виплигує з неї глузливий чортик вічного сумніву: ну, братці, так «що сказано»?) А й справді, **що** зуміли українці сказати про себе в цьому, либонь, таки найстрашнішому з усіх попередніх, столітті?

Озираючись назад (заняття, щоправда, ризиковане, і перша дама в історії, котра наповажилася таке вчинити, скінчила, пам'ятається, погано — соляним стовпом...), — а все ж озираючись

на наше історичне румовище, бачимо в самому його осерді феномен воістину унікальної вітальної сили, котрим, правдоподібно, і досі держиться в тілі нації «ще-не-вмерла» душа. Маю на увазі міжвоєнне галицьке покоління — виховане донцовським «Вісником» покоління ладних негайно скласти голови «за Україну, за її волю» хлопчиків з ОУНівськими летючками в гімназичних ранцях і палкооких дівчаток типу Теліги: була в ньому *наскрізна*, всі суспільні шари й прошарки — від Празького поетичного гуртка до покутського села з «Рідною школою» й «Маслосоюзом» — протинаюча, безоглядно розігнана вгору *пасіонарність*, палахтюча готовність іти на жертви «за ідею» — риса безцінна, бо ненабувна, як талант: просто — або є, або нема (востаннє — слабким відгомном у значно звужених колах — зблисла була вона в шістдесяті, з відомим печальним фіналом). Це те саме, так люто викорінюване Радянською владою, «западенство», у силове поле якого втягувалися, розпоршеними часточками, і ліком немір'яні «східняки», — на Сході-бо період *тотальної* пасіонарності однозначно скінчився 1933 року. Схоже, саме отій, сливе метафізичній енергії галицького міжвоєнн'я Україна, у той чи той спосіб, завдячує чи не всі (небагатечко їх і було!) виразно окреслені, зроджені самосутнім волевиявом форми активного, *власного* життя за останні п'ятдесят років: це воно породило УПА, чия епопея так і не зробилася фактом культурної історії (сотні тисяч життів канули в прах, і не лишилося в жодному жанрі жодного художнього твору, що на повну силу скристалізував би й зафіксував для прийдешнього естетичний смисл цієї гекатомби, — так канула б свого часу й Коліївщина, якби Шевченко не написав «Гайдамаків!»), — і воно ж таки, іншим своїм крилом — масово ринувши по війні за океан через Дантові кола «ді-півських» таборів, — надало українській еміграції *якості*, структури, якого там уже не є, а *свого*, цілком неповторного політичного й культурного обличчя: історія нашої діаспори (насьогодні вже вичерпана) є, по суті, розтягнений на кілька десятиліть, надсадний і приречений (так само, як і партизанка на два фронти, проти двох наймогутніших мілітарних режимів одночасно) *дух опору*, героїчне зусилля протиставитися довколишній дійсності, затримавши для себе й своїх дітей

ілюзорний, залишений у минулому й ніде, крім як у пам'яті, не існуючий культурний космос, — той, із якого прибули: зусилля, нібито й марне, ба й трохи чи не комічне з погляду здорового глузду, але цінне саме в собі, оскільки йшлося про збереження духу, — тобто класичне, чистої води донкіхотство. (На те таки *треба було* пасіонарної зятятости божевільного лицаря — щосуботи, часом із міста в місто, волікти пхінькаючих дітей до української школи, а шоліта — до пластового куреня, і погрожувати їм проколоти голкою язика, якщо тільки забалакають удома по-англійському, і вимикати перед ними телевізора з Міккі Маусом, садовлячи натомисть за піаніно розучувати стрілецьких пісень, і видирати їм із рук комікси, тицяючи навзамін сілком незрозумілих Шевченка, Франка й Лесю Українку, через горло напихаючи історією примарного й далекого краю, який їм навряд чи доведеться колись угледіти на власні очі, — нам би тепер хоч одробину того абсурдистського запалу!) По-бахтінському сказавши, «хронотопом», у якому розгорталася драма цього покоління, був *схрон* — як по цей, так і по той бік океану: тут — фізичний, там — духовний. Питання, виграли вони чи програли, є щонайменше некоректне — пасіонарії не виграють і не програють, вони «всього лиш» творять історію: заявляють: «На цім стою, й не можу інакше», — і починається Реформація; вихоплюючись нізвідки, як Пилип із конопель, вигукують: «Есть такая партия!» — і починається — гм, відомо що; результат ніколи не збігається з омріяною метою, але чи не є процес діяння суб'єктивно важливіший од результату? У кожному разі, це покоління в історії *збулося* — чого не скажеш про наступні.

І найпевніший знак, що воно збулося, — то література, котра приходить по ньому. В Україні з того пасіонарного заряду постав талант Василя Герасим'юка, як на мене, найзначнішого сьогодні в нас поета: хоч оцінювати сучасників — справа завжди невдячна (зразу ж звідусіль починають шкварчати підсмалені амбіції!), а проте неозброєним (читай — неупередженим) оком видно, що Герасим'юк чи не єдиний, кого визначає — не стиль, не тема, не більша чи менша кількість добрих віршів, а *шлях* (по наростаючій, від книжки до книжки, невинна розбудова душі в напрямку свободи), — родова, генетична прикмета поета великого

(не боюсь цього слова, і дай Боже не зурочити!). Джерело його сили — той, котра веде цим шляхом, не даючи вичерпатись, ані заламатись, — якраз і криється в повоєнному схроні, де жінка, передчуваючи близький кінець, просить товаришів по зброї відітнути їй косу, а їм не знімається рука, — і не так уже варто вірити на слово «сивому воякові», коли той, на питання ліричного героя: «Що потому, вояче?», безжально тне: «Потому — нема», бо, мовляв, «Міг би я розказати про кожного з нас, / Але це тобі не допоможе», — допомагає, ще й як!.. У Герасим'юкові те покоління озвалося своєю стихійно-«нутрянною» («від землі»), безпосередньо-етнічною, первинною — селянською іпостассю («чорнозем підвіся» — той, що й вимощував був схрони власним трупом), і не випадково естетично адекватним цій іпостасі жанром виявилася *трагедія* (чим ближче «до землі», тим менша варіативність життя, менший внесок індивідуальної волі, — а значить, тим явніше історичний приділ сходить на античний *фатум*, що і є ж, як пам'ятаємо, джерелом трагедії в чистому вигляді).

А на американському континенті в цей самий час та ж таки родом, тільки що в духовному «схроні» нагромаджена, енергія відливається — вже в іншій, англійській, мові, з питомими для цієї мови «іронією і жалем» — у напрочуд елегантний стилістично, такий «по-їхньому, по-ринковому» читабельний, то гротесковий, сказати б — по-кундерівськи цинічний, а то раптом по-гемінгвеївськи драматично-пронизливий, і чимось невловним усе ж таки трішечки «батарьськи»-галицький роман Аскольда Мельничука — роман автобіографічний (в основі сюжету — історія трьох поколінь авторової родини), і хлопчик Бо (Богдан) з останнього, мирно-«ню-джерсійського» розділу, — то щось наче втулене на задньому плані автопортретне зображення на полотнах Ренесансних майстрів. Устами Мельничука рефлексує собі навздогін інше крило, інша соціальна іпостась нашого патріотичного галичанства, його «елітний», горішній поверх, адже й сам автор не «від землі» походить, а з колись славної родини Загайкевичів: серед його предків — теологи, адвокати, послы до віденського парламенту й варшавського сойму (так і хочеться ностальгійно зітхнути: де той Богун, де та зима?), ну й звичайно ж, прошу панства,

всі вчилися у Відні, а комусь, згідно з родинною легендою, навіть пропоновано було посаду в Британському музеї — доктори візантології без друкованих праць, блискучі кав'ярняні інтелектуали на кшталт героя роману Стефана Забобона, на чиєму рахунку, як не брати під увагу паризьких еротичних пригод, тільки й зосталося, у висліді, що — чорнові нотатки до так ніколи й не написаної «Історії Роздоріжжя і світу», — гай-гай! У Мельничука, слід віддати йому належне, нема й тіні ностальгії за всім, що лишилося по них неказане, ані нашої питомо-української інерції негайно складати вину за ту «неказаність» на проклятушу мачуху-історію (мовляв, якби нам не тее та не онее, го, ми б тоді!..), — його внутрішня культурна дистанційованість від українського схрону забезпечує йому іншу і, як на мене, куди здоровішу оптику бачення подій: дві світові війни, зміна політичних режимів, імена диктаторів, президентів і кінозірок, нацисти, більшовики, янкі — все це миготить, зливаючись у єдине розмите тло, як пейзаж за вікном кур'єрського поїзда, роман женеться *заразом крізь час (від Першої світової до кінця п'ятдесятих) і крізь простір: Роздоріжжя і Відень, табір «ді-пі» в Берхтесгадені й містечко Фрі Фол у Нью-Джерсі*, — історія вступила в кровозмісний зв'язок із географією (аж ген скільки років мало спливати, заки з природи «осідла» українська свідомість здолала це осягнути — ствердивши, устами В. Стуса: «Немає доми. Світ утратив вісь»), — і в їхньому божевільному, вибухлому мільйонами жертв інцесті несподівано виопуклюється, як під прицільно наведеним окуляром, кожна поодинка людська доля, і кожна зосібна «екзистенційна самота» (Зенона, Стефана, Зенонової дружини Наталки, їхньої дочки Слави-Ластівки, її чоловіка Аркадія Ворога...) опиняється, сама на себе полишена, віч-на-віч із Богом (України там уже не врятуєш, — але власну душу ще можна порятувати). Втім, слова «Бог» Мельничук уникає, заміняючи його іншим — «свобода». Це все, що дано віднайти його героям по довголітніх блуканнях, — замість утраченої «доми».

Придбання, що й казати, не бозна-яке: випробування свободою не належить до найлегших, і, наприклад, Наталка, натура далеко не слабка, ламається саме на ньому (її крісло на колесах

і ступор десятирічної мовчанки — то також різновид схрону, остаточний і екстремальний). Трудно загорьована Мельничуковими героями на американському континенті свобода має гіркий смак — до найсильніших у романі (а може, і в цілій сучасній американській літературі) відношу епізоди митарств Аркадія Ворога: шохвилини готовий боронитися перед агресивним і незрозумілим світом нагорожений емігрант-підмітайло (ну бо яка ж інша праця світила «людині нізвідки», що навіть англійською поправно не володіла?), змучений необхідністю щоразу по буквах «спелювати» чужинцям назву своєї країни й доводити, що вона таки є! існує, хоч і не позначена на мапі! — нещасливий у родині, позбавлений усього, — Аркадій впритул примикає до блискучого шеругу «непереможених» героїв Гемінгвея: коли бос, явний мафіозі, намагається використати його у своїх підпільних махінаціях і, наткнувшись на мовчазний, по-мужицькому впертий спротив цього кретина, цього довбаного полячиська, нікчеми, пустого місця, — верещить йому межі очі приблизно таке (перекладаю з осторогою, бо в оригіналі ще крутіше): «Твоя каптьорка, виблядку? Ти гадаєш, тут є щось твоє, ге? Нічого, чуєш, мудило, нічого твого тут нема — ти ніщо й ніхто, ти гімно, чуєш мене, полящого за...баний?» — Аркадій, стиснувши кулаки в кишенях пальта, спрмагається на єдину відповідь — ту, з якою спинатиметься на ноги після кожного чергового життєвого нокауту, яку хрипітиме і зі своєї смертної постелі: «Я не поляк!» Отут і згадуєш гемінгвеївське: людину можна знищити, — але не можна перемогти.

Женучи вночі вантажівку узбережжям океану, Ворог уперше відчуває крижаний холод справжньої свободи: помри він зараз, ніхто не завважить, світові немає до нього ніякого діла. Єдина реальна історія, що йому лишилась, — це його родина: принаймні з ними він знає, *хто* він. Подібно й для богомного інтелектуала, бонвівана Стефана, що десятиліттями тирлувався по паризьких салонах, єдиною реальною історією, відбитою в пам'яті, zostалися несамовиті, гідні пера маркіза де Сада, постільні забави з матір'ю і дочкою Попровськими, — майстерний монтаж тих розділів здійснено автором за телевізійним принципом: еротичні сцени раз у раз чергуються зі скупими,

чисто фактичними інформаційними перебивками: поки Стефан у Парижі займався анатомією своїх дам, в Україні сім мільйонів людей загинуло від голодомору, — то що ж таке, у кінцевому підсумку, ота реальна історія, і чи до снаги окремому індивіду в ній вижити? Мельничук не ставить себе в позицію камюсівського доктора Ріє — у цілительську місію літератури, котра все усprawедливлює і всьому дає смисл, він, народжений і вирослий у країні, що давно й безповоротно покинула читати (а тепер заражає своїм прикладом і стареньку книжницю-Європу!), схоже, не дуже-то вірить, його справа — от власне що «розказати про кожного», а вже допоможе там це кому чи ні — ця думка його, на відміну від Герасим'юка, не зупиняє, у нього досить і мужности бачити речі як вони є, й іронії, аби їх такими, як є, прийняти, — дві фундаментальні чесноти, без яких серйозному авторові наприкінці ХХ століття ліпше взагалі не братися за перо, і, припускаю, саме вони забезпечили Мельничукові справді-таки незвичайний, для дебютного роману, успіх (і це — попри відсутність ледь не обов'язкового для американської, принципово ворожої всьому трагічному ментальности «хеппі-енду», котрим навіть такий потужний літописець не менш безрадісної, ніж українська, — негритянської теми, як Тоні Моррісон, бува, зловживає). Можливо, мужність та іронія *в культурі* — це, сказати б, післядія пасіонарности *в історії*: наступна фаза. Зрештою, беручи під увагу сьогоднішню «безперспективність» заняття літературою (на запитання: «Як пишеться?» Аскольд, взагалі-то несхильний до бідкань, відповідає: «Три чверти часу йде на те, щоб переконати себе, ніби це комусь потрібно»), — чи не є сам акт написання в Америці *роману* (а це дванадцять років праці!) *на українську тему* (отже, здавалось би, поза всяким, наявним в американській і світовій літературі, контекстом) — також, на свій лад, пасіонарним учинком, продиктованим свідомістю родового духовного боргу?..

Але контекст — знайшовся, і цілком несподіваним чином. Бо поки українець Мельничук дошукувався, «що сказано» про найнесказаннішу річ на світі — про покуту загубленого в історії народу, — на американському континенті билися над тим самим, кожен на власному національному матеріалі, чорношкірі Рендел

Кеннан, Девід Бредлі, Ріта Дов, і китайка Емі Тан, і вихідці з так званих «латиноамериканських» кварталів Альберто Ріос і Рудольфо Анайя, щоб не згадувати зайвий раз тепер уже Нобелівського лауреата Дерекка Волкота, до речі, Аскольдового доброго приятеля і сусіди по офісу, — за останнє десятиліття в американській літературі виразно вийшла на передній план так звана «література меншин» (феномен невичерпно розмаїтий, позаяк саме поняття «меншини» є вельми широке, — на одному письменницькому форумі мені запам'яталася поетка, що гордо відрекомендувалась аудиторії як «представниця трьох меншин одночасно: негритянка, жінка і лесбійка»), — у кожному разі, незаперечно, що саме цей, раніше законсервований, культуротворчий потенціал різноетнічних гетто, прорвавшись, нарешті, у «велику літературу» хором артикульованих голосів, дав їй, тій літературі, що, по буремних шістдесятих, вже добряче була вичерпалась од скептицизму й виголодалася за новими богами й ідолами, — дуже-таки наснажливий імпульс, — вернувши затрачену, було, ваготу й тепло традиційних вартостей: рід, родина, релігія, історична пам'ять тощо. Здається, найвідвертіше це сформульовано в прецікавій статті Філіпа Жерара «У що ми віримо? Американські письменники в пошуках вартостей» («The World», жовтень 1992): «Пишучи *зсереди* своїх окремішніх громад — байдуже, афроамериканських, азіо-американських, латиноамериканських чи феміністичних, — ці групи, хоч як воно не іронічно, пишуть водночас і зсереди ширшої громади, до котрої всі належать — Сполучених Штатів, — що якраз рішуче відмовляється робити більшість письменників із так званого „основного потоку“. Отож „меншинна“ література власне й сприяє розширенню загальної традиції, змушує її визначитися з вартостями, зміцнює її, виступаючи засобом подолання нашого культурного хаосу. Іншими словами, вона дає нам надію — що не мусимо піддаватися сучасному цинізму».

Тим-то роман Аскольда Мельничука й став подією: людина в історії, міф про Тора, легендарного засновника Роздоріжжя й опікунчого духа роздоріжан, що насамкінець приходять під вікна їхнього дому в Нью-Джерсі поглянути крізь віти дерева на сплячого хлопчика, — ця, для українського читача — суджу

не тільки по собі! — аж надто традиційна (щоб не сказати пласка) у своїй програмовій алегоричності лінія (мовби її підказав Мельничукові Іваничук або Федорів!) — справила на американський літературний бомонд несподівано свіже враження. «Дуже зворушливо, особливо з тим міфом», — чула я в Кембріджі від людей, рафінованість літературного смаку яких безсумнівна, — від уже-кількарічного Нобелівського кандидата, ірландця Шеймаса Гіні й Розани (Роберт-Пеннівни) Воррен, від одного з провідних американських поетів Френка Бідарта й «потомственного», «кланового» романиста-інтелектуала Леслі Епстайна, та й у рецензентах ця наївно трансформована віра (і — вірність) національним богам сколихнула якусь за давнєну ностальгію: Америка — країна пілігримів і волоцюг, сливе кожен тут несвідомо тужить за автохтонністю, за покинутими чи одне, чи два, чи хочби й п'ять поколінь тому в Старому Світі корінцями, за *невипадковістю* приділеного *місця у світі* (у той час як ми, здебільшого, все ще шукаємо праці там, де живемо, американці навпаки, живуть там, де знаходять працю, з легкістю міняючи не то штат, а й країну: прив'язка до місця в них, порівняно з нами, дуже слабенька), тож Мельничукова, попри все, цілком оптимістична впевненість у, сказати б, «транспортабельності» національних богів, — у тому, що дух Тора береже нью-джерсійське Роздоріжжя так само, як і його український прообраз, — ця впевненість якраз і дає американській душі те, що нині в найбільшому дефіциті в усій світовій культурі, — надію.

Нині, з подачі (себто, за протекцією) Аскольда бостонське видавництво «Зефір-прес» готує до друку першу на американському континенті антологію нової української літератури — акція досить-таки піонерська, труднощі, з якими зіткнулися видавці й упорядники, заслуговують на окрему сатиричну епопею а-la Владімір Войнович, бо людей, здатних навпростець здійснити літературно кваліфікований (не кажу вже — талановитий!) англomовний переклад з української, на земній кулі можна перелічити на пальцях одної (прописом, ОДНОЇ) руки, тож працювати доводиться майже виключно з підрядниками, а що підрядники ті належить роби́ти, звісно ж, тим-таки «роздоріжанам» і що в масі

своїй представники нашого співучого народу — байдуже, у Києві, у Львові чи в Нью-Джерсі, — є найбільш безвідповідальними діловими партнерами, яких лиш можна собі уявити, то залишається хіба подивляти безмежну ірландську терплячість видавця Еда Гогана та співчувати знервованому Аскольдові, котрий, схоже, шкодує, що взагалі вплутався в цей проект, — втім, оминаючи, аби не знудити читача, нав'язлі в зубах класично-українські білкання, — мовляв, «нікому нічого не треба», — хочу звернути увагу на інше. «Штаб» антології, який щотижня збирався в кембріджському ресторанчику «Тапас» — покопирсатися в лавині сирих і драглистих англломовних чернеток, аби виловити з неї те, над чим, на їх погляд, варт було працювати далі, і без жалю вкинути решту до кошика на сміття («Але ж це Воробйов, один з найліпших наших поетів!») — стогнула я на вид такої принизливої екзекуції, — мої американські друзі байдуже стенали плечима: «У нас так писали в шістдесяті», — «Так і *в нас* же також, це ж і *наші* шістдесяті, тільки що проскрибовані!», — «Ну так і залиште це собі — для історії літератури», — подібних болючих, «по тім'ячку» уроків із — висловлюючись по-вченому — діалектики сучасного й позачасового в літературному процесі я одержала тоді немало), — цей «штаб», складений, як-не-як, із літературних професіоналів, одностайно й безпомильно, на мій превеликий подив, висмикував із віршованого потоку — геть незалежно від якості перекладів! — речі, здавалось би, вкрай «локальні», безнадійно-невитлумачально зашифровані в систему езотеричних, наче поганський орнамент, магічних (міфологічних) словесних кодів: із «старших» — Голобородька, із «середульших» — Герасим'юка, — орієнтуючись чисто інстинктивно: «тут щось є — якась тайна, щось недоказане, от би перекладача доброго знайти...» Тут є — поезія, пояснювала я із скромною патріотичною гордістю: пряма мова землі. Таке практично не перекладається — воно просто існує в ландшафті, на правах живого організму, і «приручити» його в іншому мовному крайобrazі — справа ох нелегка! Але це, власне, і є — те, «що сказано»...

Авжеж, настав час зізнатися собі одверто: ми не створили свого епосу. Феномен української поезії — є, а от української

прози — немає. Воно й зрозуміло: поезію творить *мова*, найпрямішим і найбезпосереднішим чином, а мова — це свого роду природна «п'ята стихія», неконтрольована й беззаконна, і тому, навіть умираючи, може породжувати поетів масштабу Стуса, тоді як розвинена проза — дитя громадянського суспільства, котрого в Україні від двадцятих років не було (були — тільки доривчі струси в соціальних структурах, і тоді-то й з'являлися *поодинчі* прозаїки: так масовому екзоду, після паспортизації, із села в міській маргіналії завдячуємо прозу Григора Тютюнника й Валерія Шевчука). Можна сформулювати й ще точніше: поезія — «від природи», проза — «від історії» (проза неісторичного народу — *contradictio in adjecto*). Тому проза, у принципі, перекладається, а поезія, у принципі, — ні: прозою одне суспільство інформує про себе інше, у поезії ж — у рідкісних щасливих випадках авторсько-перекладацької конгеніальності — відбувається чиста передача енергії, з уст в уста. Так що наш епос зостався — несповненою обіцянкою, чорновими нотатками Стефана Забобона, і сьогодні, коли — чи не вперше в новітню добу — відкривається реальна можливість повідати світові про все, що з нами відбулося, ми, у черговий раз, прокидаємось, за похмурим Шевченковим пророцтвом, — окрадені: наша історія проминула, не ставши літературою.

Розуміється, громадянське суспільство, котре спроквола, з натугою, але якось таки витворюється в Україні, неминуче покличе до життя нових літописців, тож за який десяток років першорядну, світового класу прозу ми, либонь, таки матимемо, але — чи стане їй *живої* пам'яті розрахуватися за змарновані долі попередніх поколінь, дописати за Стефана Забобона в українському контексті «Історію Роздоріжжя і світу» так, як це вчинив Аскольд Мельничук у контексті американському?

Казав сліпий — побачимо, як кривий танцювать буде... А тимчасом — хотілося б бачити «What Is Told» перекладеним мовою його героїв: зробившись фактом вітчизняної літератури, роман вніс би в неї, безвихідно-герметично задивлену всередину національної «екзистенційної самоти» кінця століття (коли слідом за не доведеною до катарсису трагедією відкривається

страхітливо реальна загроза *спустошення*, невиліковної хвороби духа *à-la* Кость Москалець — «цілковита втрата душі», «абстрактне і безпредметне страждання», теперішнє-і-тутешнє пекло як покута за все неказане, — адже ніщо не проходить безслідно, і змарновані життя, авжеж, помщаються наступним поколінням!), — вніс би в неї, кажу, той безперечно оздоровчий погляд на себе «збоку», «ззовні», якого їй хронічно бракувало, та й досі бракує, допоміг би розгледіти, по-гегелівському кажучи, *іронію* нашої історії — бо чого як чого, а от іронізувати над нею «по-дорослому», мужньо й мудро, ми досі не навчилися, і доки не навчимося — не вигребтися нам із нашого, ох як давно не провітрюваного схрону...

Англомовний Захід із цікавістю придивляється до «таємничої України» (не підозрюючи, звісно, що вона й сама для себе — тайна за сімома замками!). Заворожено вчитується в «темні» поетичні тексти (навіть порізнені, розкидані по малопримітних журналах публікації рідко обходяться без ентузіастичної уваги рецензентів), і критично — у тексти прозові: трохи б любови, трохи надії, а *touch of humanity*^{*}, — похитують головами видавці, а університетські славісти виступають на конференціях із доповідями про «письменство дисфункційної країни»: матеріал ми являємо собою, далєбі, предвдячний. Наближається третє тисячоліття — вичерпана, на сучасному етапі, світова історія непомітно групується, нагромаджуючи сили для нового витка. Що потрапимо ми сказати на повний голос у цьому короткому межичасі, заки нас підхопить черговою подієвою хвилею, — залежить уже тільки й виключно від нас самих.

[Постскрипtum: у дні, коли ми засідали в «Тапас», у Нью-Йорку театр «Ла Мамма» ставив «Лісову пісню» в авторизованому перекладі Вірляни Ткач і Ванди Фіппс — із бродвейської сцени американці Лукаш (Luke) і Мавка (Nymph), явлені на світ вісімдесят років тому одною смертельно хворою жінкою в забутому Богом за капелку Європи, наново оплакували втрачену єдність людини й природи, — це теж «казано», і сказано — таки по-українському: отож, зазначу порядком полеміки з автором «What Is Told», не так уже зовсім безслідно проциндрили ми своє ХХ століття...].

* Трохи людяности (англ.).

ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ОДНОГО ПОРТРЕТА*

Лине «плач по імперии» — як написав би був Бродський,
Та схолов од плачу — і, від'їхавши в Амгерст, замовк.

Хай хто хоче, той плаче. Я — весело зціплюю зуби...

З вірша «Крим. Ялта. Прощання з імперією», 1993

Вживати автоцитату замість епіграфа — то, звичайно, моветон. Перепрошую читача: цей прийом знадобився авторові задля суто настроєвого впровадження в тему, що сама собою вже вичахла й давно не спричиняє викиду в кров надлишкового адреналіну в змученого українського інтелектуала. Залишаються, проте, вірші — як нагадування про те, *чим* і *як* ми колись жили. Повсякчас пам'ятаймо: вірші — таки залишаються, і з ними — не полемізують: то, сказати б, аргумент *pes plus ultra*.

Мушу зробити це застереження, бо пишу — про поета.

Перша звістка про смерть Джо Бродського: телефонний дзвінок, що колошкає зі сну, у слухавці по-журналістському (читай,

по-упирячому: вгризаючись у чуже нещастя, як у ласощ) збуджене: «Чула?», і далі — чисто як у цветаєвській елегії на смерть Рільке, що їй, елегії, небіжчик Джо присвятив був розлогого аналітичного есея, строго за текстом: *«Статью дадите? — Нет. — Но... — Прошу избавить»*: мотиви моєї відмови, розуміється, інші, я не Цветаєва, і Бродський мені не Рільке, наші доривчі здибанки й знайомістю, по правді, не назвеш, а проте в самому цьому мимовільному цитатному повторі-передражнюванні вже раз споетизованого «діалоговдовкола-Поетової-смерти» відлунював ніби якийсь поглум невидимих сил — чи то над суцільною «залітературеністю» нашого постмодерністичного простору, що кишить цитатами, як мікробами: не продихнути, — а чи, чого доброго, і над іншими, метафізичнішими речами (Кундерівський «сміх богів»?): у кожному разі, я тоді — відступилася, відбувшись іншою виринулою цитатою: *«Век скоро кончиться, но раньше кончусь я»*, — ось, мовляв, як поети тримають раз дане слово! — чим мій співрозмовець і втішився: є заголок на першу полосу!..

Звістка ця, не надто вразивши особисто (по-читацьки-бо я вже не чекала від Бродського жодних нових одкровень, а відтак і не мала того, ні з чим не зрівняного, почуття обділеності й утрати, котре породжується в нас сконом митців улюблених, роками нам суголосних, і приблизно віддається словами *«який жаль, що він більше нічого не напише»*), — попри все, таки лишила враження суто естетичне — глухо тяжкої, як згук падаючого тіла, крапки в кінці перегорнутої сторінки історії. У цій смерті був явний символічний смисл: помер поет одразу двох найбільших імперій ХХ століття, — бо Америка, що титулувала його найвищими літературними нагородами, Пуліцером і Гугенгаймом, привласнила його собі не меншою мірою, ніж Росія, де аналогами американського «успіху» для поета традиційно залишалися «путь славный, имя громкое народного заступника, чахотка и Сибирь». Замінивши «народного заступника» (мода ХІХ століття!) на «спадкоємця великої російської культури» (ше й отриманої навпростець із благословляючих рук Ахматової!), а сухоти, відповідно, на психушку, — підновивши, отже, костюмчика, — ми й матимемо в здобутку достеменну російську кар'єру Джо,

тоді ще Йосифа, у першій половині його незвичайного життя: Бродський от власне що примудрився відповідати культурним стандартам **обох** імперій, і то не лише біографією, що само по собі могло б слугувати заманкою хіба для «гієн пера і шакалів ротаційних машин», а й творчістю (от, не люблю цього слова — а чим заступиш розважне й геть-то неромантичне англійське writings: «писаннями»? «текстами?»), — що вже є далеко серйозніше. Зі зміною мови було з блиском змінено жанр, і доволі собі посередній англомовний поет Joe Brodsky, ім'я якому легіон, а ціна — добре коли 50 центів від рядка, виявився, натомість, шонайвищого класу есеїстом, який таки мав що повідати смертельно виснаженій власним безпросвітним благополуччям американській читацькій публіці¹. Всією своєю особистістю він, відтак, «замкнув» на собі, сполучив своїм спалахом, наче в електродугу, дві імперії — одна з яких, породивши на світ «м'ятежного» (як сказав би Хвильовий) аутсайдера — рудого єврейського хлопчиська з пітерської комуналки (а втім, попри все єврейство, з походження цілком же «римського громадянина»: сина легіонера), —

¹ Цим аж ніяк не хочу сказати, ніби та публіка зрозуміла, як вона сама любить висловлюватись, його message: якось у Кембріджі (тому самому, масачусетському, над яким також розлягається осінній крик яструба) моя сусідка-дизайнерка, прагнучи, аби справити мені приємність, проявити свою обізнаність із «східноєвропейською» літературою, довго намагалася згадати ім'я «того російського поета, який змушений був залишити Росію і тепер пише, як він за нею тужить», — щойно коли вона випінула його нобелівське лавреатство, мені свінуло здогадом: «Brodsky? — Brodsky, yeah!» — зраділа бідна дівчина (втім, у ту хвилину я думала — «бідний Бродський!»). Цей вигнанчий (щоб не сказати — мученицький) імідж, як фірмова «леїва», був намертво пришитий до «одного з п'яти найвидатніших сьгоднішніх американських поетів» (за словами якогось критика-ентузіаста, що страшенно обурили моїх бостонських друзів — поетів, сказати б, «не менш» американських і, коли порівнювати з англомовним Джо, напевно не менш видатних), — проте Бродський, слід віддати йому належне, носив цей імідж хоч і покійно і, либонь, з повною свідомістю його функціональної вигоди (зрештою, він же, de facto, і **був** вигнанцем — із цілком добропорядно-дисидентським минулим!), зате по-своєму гідно: таки ні разу не впавши в спокусу заголосити по-«брайтон-бічівському» на «березову тему», — навіть коли подібних маскультивських жестів почали від нього вимагати численні «дизайнери» не лише з американської,

а й із російської сторони: навзаводи вибиваючи йому очі його ж таки юнацькою обітницею «прийти вмирати на Васильєвській острів».

² У 1990 році, під час війни в Перській затоці, президент Дж. Буш звернувся до американських військ із фразою, поруч якої славне наполеонівське: «Солдати! З вершин цих пірамід на вас дивиться сорок віків!» здатне хіба насмішити недоречним мелодраматизмом, — цитую з власного запису: «Ви дуже далеко від дому — але я гадаю, **американці є вдома там, де вони обстоюють свої принципи** (курсив мій — О. З.)». Це справді прегарно сказано — з майже зворушливою безсоромністю дитини, яка ще не навчилася, що про певні речі не слід говорити вголос (мораліст, може, ввернув би щось і про цинізм, але я утримаюсь від моральних оцінок, мене-бо цікавить імперія як явище per se, отже, «по той бік добра і зла»). За універсальністю Бушева формула побиває всі, знані мені з історії, імперські ідеологеми: під рубрику-бо «принципів» можна підставити що завгодно — культуртрегерський «тягар білої людини», спасіння одновірців од невірних, єдинокровних братів од «чужих», визвольну місію пролетаріату, захист демократичних свобод тощо, — головне, що залишається незмінним, є імперський концепт переносного, **рухомого дому** (мій дім там, де ступила моя нога), — видозмінена версія світопогляду суто номадичного, притаманного кочовим

припинила своє безславне існування за кілька років перед ним, а друга — та, котра насправді виграла Другу світову війну й цілих чотири десятиліття по тому возносилася вгору зі стрімкістю міжконтинентальної ракети, затоварюючи собою весь світ², — на кінець століття чомусь стала входити в піке (ухильно поійменоване «реcesією») і перетворюватися, не менш стрімко, на Prosac nation — нашу фармакологічного самозаспокоєння... Мимохідь зазначу, що по ній, другій, добряче вдарив ще й крах першої: вони незле були зжилися до купи, у тій хисткій рівновазі взаємного протистояння, — зірко вбачаючи кожна в другій своє alter ego та взаємодіючи за законом сполучених посудин. Кажу це як людина, якій поталанило зблизька споглядати викликану розпадом СРСР «велику американську паніку» 1992-го (точніше, «пост-першогорудневу», чи, якщо кому більше до вподоби, «пост-біловезьку»), коли, по недовгому «не-може-бути!»-потрясінню (із супровідним зубовним скреготом так підступно «розжалуваних» історією професійних «советологів», котрі безпорадно силкувались були переконати себе й публіку в тимчасовості зайшлих перемін на мапі), — у пресі й на телевізії незабарно розгорнувся гарячковий

пошук «іншого ворога» — задля підтримання американського духа конкуренції в дальшому несхибному нап'ятті, щоб не охляв і не розслабився. На звільнену вакансію «номінувалися» то Японія, то прилегла Канада, проте всі довкола не виразно відчували, що тут «щось не так», — бо й справді, навіть якби цілий світ в одну душу нараз узяв та й пересів на японські автомобілі (а до того йдеться!), це однак не зробило б нашу цивілізацію «японоцентричною» і не змусило б молодих данців чи італійців, українців чи індусів опановувати мистецтво ієрогліфів або гру на сямісені: тільки імперія має владу перетравлювати все, чого не діткнеться, на свою подобу, і з утратою СРСР Америка розгубилася, зоставшись у цій ролі безнадійно самотньою — як актор на несподівано спустілій сцені. Бігме, вони таки любилися навзаєм, ці дві непримиренно ворожі «супердержави», — звихнутою любов'ю ненавистю зчеплених у клінчі борців, приречених, як коханці, на віддихання випарами одне одного.

Бродський, архетипально-точно співпавши як поет з обома (хронологічно він і застав їх обидві в розповні, кожну акурат перед заходом на убуток), тим самим ушляхетнив цей клінч, — сказати б, перекодував його мовою культури,

цивілізаціям на противагу осілим. Це те саме, пріснопам'ятне «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз», над яким достатньо покпили свого часу наші патріоти — і, як бачимо, не зовсім заслужено: чого, справді, варта «адреса» в одну шосту земної тверді порівняно з описаною Бушем! Остоявшись, по Другій світовій, у своїх новоздобутих кордонах і поступившись міфом «світової революції», втіленим у державному гербі, на користь традиційного російського месіанства, СРСР так і не потрапив забезпечити своїм легіонерам сповна легітимного почуття «дому» в Афганістані чи Анголі, — а відтак і всерйоз претендувати на глобальне панування теж не міг. Можна сказати, що **як імперію** СРСР згубила привнесена комунізмом віровизначача еkleктика, котрої США щасливо уникли, — у висліді їм вдалася і так невдало переінята, було, від них Советами «нова історична спільнота людей» (melting pot), і «культура, національна за формою, соціалістична (перепрошую, демократична!) за змістом» (cultural diversity), і «мова міжнаціонального спілкування» — латина для варварів, то лак англійський ньюспік, не згадуючи вже про дрібніші атрибути «четвертого Риму», як-от не захитаний навіть В'єтнамом культ армії та поліції (пригадую «культурний шок» моїх американських друзів, що вперше почули від мене наші анекдоти «про міліціонерів»: «У нас таке розказують про інтелектуалів!», — чого як чого, а цього небіжчик Соков від своїх громадян так і не домігся, хоч як старався!).

³ Маю на увазі достатньо «Бікон-стрітвіські» за духом, — а це куди грізніше, ніж у нас на початку століття сказати «липківські!» — гурти Емерсон Колледж і Бі-Ю (Бостонського університету), і «демократичніші» — Дерекка Волкота з його театром, гарвардський — з С. Бараньчаком, з найіждаючим щодругий семестр Шеймасом Гіні (схожим на чудесного Фіннегана з народної балади) та багатьма іншими прецікавими постатями, що безперечно зостануться у всесвітній історії літератури кінця століття, — а на додачу ще й численні літературні журнали зі своїми приналежними «тусовками» — «Partisan Review» і «Ploughshares», «AGNI» і «Harvard Review», — у принципі, навіть поминувши решту Нової Англії чи штату Масачусетс (Бродський на час нашої з ним зустрічі викладав у Амгерст), сама тільки «літературна Бостонщина», висловлюючись совковим сленгом (в одній із вінницьких районок мене колись назавжди зачарував був літдодаток під заголовком «літературна Козятинщина!»), тож «літературна Бостонщина» доби «занепаду імперії», точніше, 80–90-х, заслуговує на окремий том, котрий коли-небудь, переконана, мені ще випаде прочитати. Головне, на чім хочу наголосити, — то нестак навіть теплично-штучно плекана в цьому достатньо герметичному світі «кастальїська» атмосфера «високої» книжної культури, як справді запаморочлива космополітична «всесвітність» останньої, витворена стягненням з усіх усюд найвидатніших вигнанців і просто «щасливих мандрівників» (за назвою Волкотової

на превелику полегкість культурних еліт обох сторін. Розуміється, дорогу йому було попередньо розчищено й навіть уторовано, літературний «шлюб» Америки з Росією перед ним вельми успішно здійснив був В. Набоков, так що благословенний самою «Акматова» тезко «дядечка Джо», як американці з притаманною їм фамільярністю звать Сталіна, з'явився на «континент, що держиться на ковбоях», аж ніяк не освоювачем цілинних земель — і не ковбої його там зустріли. Я трошки знайома з безпосереднім бостонським оточенням Бродського³ й беруся запевнити, що трепетний пієтет щодо «великої російської культури» є в тому середовищі не якоюсь там скороминушою модою, а глибинною, сутнісною культурною ностальгією «за інакшим», котру пітерський «туняєдець» задовольняв ідеально. У висліді йому попускалися, хай би й кризь зуби, численні суто «совкові» вихватки, які водномить знижили б репутацію (і, відповідно, кар'єру) будь-якому східноєвропейцеві чи «третьосвітнику» з не менш травматичним «домашнім» минулим: якщо взагалі існує поняття американського етикету, воно зводиться до одним-єдиного, зате непохитного

правила — бути «пісе» (приємним до інших). Бродський не був «пісе» — принаймні там, де йому не залежало, як-от з організаторами конференції, на яку міг спізнитися на годину або й на день, не вважаючи за потрібне бодай вибачитися, чи з публікою на вечорі, до якої міг вийти, хвилину помовчати й без слова забратися геть (кажуть, колись таке виробляв великий Паганіні, але той принаймні наполягав, аби людям повернули гроші за квитки), чи, врешті, з власними студентами, яким на вступній лекції з місця сповіщав, що вони дурні американські бевзі й неотеси, позбавлені зеленого поняття про літературу, після чого число записаних на курс падало з вісімдесяти до семи-восьми — мучеників-мазохістів, готових витерпіти всі приниження, аби причаститися великій російській культурі з перших рук, — і велика російська культура в особі «нового Джо» цілком по-тоталітарному семестр чи два витоптувала рештки їхньої гідності, прилучаючи навзамін до високої езотеричної науки поклоніння культам святої Анни, святого Бориса, святої Марини й святого Осипа. Всі «учні Бродського», з якими мені траплялося стикатися, справляли химерне

збірки) різних національних культур: впевненим відчуттям, що в сучасному світі письменники утворюють окрему «супернацію», я багату в чім завдячую саме своєму бостонському побуту. Розуміється, це феномен вельми імперський — відраховувавши півторасти літ назад, із усіма приналежними історико-географічними поправками, можна розпізнати кшталти чогось подібного в Петербурзі, чию еліту маркіз А. де Кюстін проникливо визначив був тоді як так само «легіон подорожан, більш або менш рафінованих, штучний нарід, добір умів блискучих і бистрих, наwerbованих з-поміж усіх народів світу», — а серед тих умів, нагадаємо, були Міцкевич і Шевченко, гурток Є. Грєзінки і коло «Rocznika Literackiego», не згадуючи вже про масивну німецьку субкультуру чи незліченних французьких або італійських «подорожан», — все те з часом злилося в єдиний «петербурзький період **російської** культури», де «інородчеські» вкраплення зазвичай просто не brano під увагу, і тому, припускаю, «пітерцеві» Й. Бродському його літературне «американство» видавалося — інстинктивно, дорефлексивно! — чимось цілком само зрозумілим, тоді як «гарвардянин» С. Бараньчак, або «єйлець» Т. Венцлова, або «нюй-йоркчанин», румунський прозаїк Норман Манеа залишаються, сказати б, «концептуальними» вигнанцями, з культурним посередництвом (перекладом, літературна критика) як головною своєю «американською місією».

й не зовсім здорове враження загублених у часі російських студентів-шістдесятників, тільки чомусь англомовних і позбавлених питомого шістдесятницького **elan vital**, — у більшості вони провадили якесь понуро невлаштоване, напівбогемне життя тихих невдач, на звук певних імен упали в стан побожного екстазу, всім еством тужили за довгими літературними розмовами на кухні, так що, діставши в дарунок бодай одні такі посиденьки, прилипали до вас навіки, і здихатись їх уже не було способу, — одне слово, перетворювалися на типових «нешасливих мандрівників», вигнаних із раю, якого до того ж ніколи не бачили зблизька. Серед цих Лицарів Смутного Образу особливо часто траплялися потім якісь трагікомічно невдалі шлюби з росіянками, історії, що в них сіроми загрузали надовго й безвилазно, причому ціле їхнє донкіхотство, на відміну від Алонсо-Кіханиного — а його ж прецінь також випадає визнати не ким, як жертвою літератури! — з естетичного погляду було надто вже жалюгідне: чи то professor Brodsky справді робив їм усім якусь таємну операцію на видалення вольового первня, а чи, може, відбирав своєю брутальною селекцією тих, кому його відпочатку бракувало, — того вже, боюся, нам довіку не дізнатись.

Все це відкрилося мені з часом, — а під ту пору, коли, вперше приїхавши до Америки в травні 1991-го й ледь не другого дня, оголошена шоком нових вражень і зміною часових поясів, я потрапила на гарвардський поетичний вечір, одним із учасників якого був Бродський (сам Бродський! живий, з плоті й крові — неймовірно!), всі мої рецепції були ще невинно-безкритичні, пронизані нашою доглибною східноєвропейською (у принципі, мабуть, нестак і від романтизму, як від політичного авторитаризму похідною) переконаністю у вишій правочинності Поета («все з великих літер, прошу», як писав Плужник!) — в усьому, що б той не робив. Трохи було здивувало, що «Джо», як його по-панібратськи оголошено, читав виключно англійською — власні вірші у власних-таки перекладах,

трохи зачепило, що авдиторія, переважно молодь, згідно й вельми доброзичливо, мов так і треба, посміювалася в місцях, як на мене, цілком несмішних (заднім числом легко уявляю, як гумористично їм звучало його похоронно-врочисте римоване завивання про бажання «сидіти на ганку, посьорбуючи пиво»: у теорії та практиці перекладу Бродському так і не вдалося переконати отих недолугих американців, що римований вірш оригіналу конче належить римованим-таки й віддавати, — в обороні своєї традиції, де сучасний римований вірш стійко асоціюється з пісенькою, з роком, з гуртовим танцювальним ритмом, притуптом і сплеском долонь, але аж ніяк не з ліричною рефлексією, питомі англомовці щільно зімкнули лави, і Бродський продовжував марно ломитися до таїнств англійського вірша зі своєю російською відмичкою, так і не завваживши, що в місці, куди він нею люто тишає, мур не має дверей). По вечорі зосталося невиразне, послідком, відчуття, ніби Бродського чимось «скривдили» — незрозуміли, недооцінили б то, чи що (Шеймаса Гіні, про якого я доти нічого не чула, справді сприйняли далеко ліпше: уважніше). Коли перегодом на фуршеті (куди мене потягнув Аскольд Мельничук «з усіма знайомитися» і де я невдовзі одуріла повторюватись навсібіч, що хоч я і з Києва, так, — але пишу по-українськи, так, інша мова, — ні, чому ж, споріднена, як усі слов'янські, і т. д.: нагадую, що був 1991-й, до української Декларації Незалежності зоставалося трохи менше чотирьох місяців, і американці ще підносили тости за Горбачова), — коли серед того гарמידеру котрійсь гарвардській професорці пальнуло до голови, що двом «землякам», сиріч мені й Бродському (sic!!!), знайдеться про що побалакати, і вона щиросердо поволікла мене через цілу залу на сходи, де «сам Бродський», і таки ж дійсно сам як палець, байронічно стовбичив із сигаркою і почуватися мав, з усього судячи, досить паскудно (скільки б ти не натрено-вував себе на байдужість до публіки, всяка саморозтрата, якою є публічне читання, будши енергетично невідвзаємною — чи то в оваціях, чи в наступному опаданні тебе звідусіль вдячним тлумом автографоловців, — неминуче полишить по собі прикрий, нечистий холодок екзистенційної спустошеності всуміш із досадою і стидом за власний безглуздий екзгибіціонізм, — цей стан добре знають актори, але й письменникам, чия професія у світі ринкової культури

так само публічна, він незгірше відомий, хоча чомусь украй неохоче ними дискутується), — я, на такий романсовий «серед шумного бала задумчивий вид», остаточно сповнилася гірким і гарячим почуттям солідарності й запарувала ним, як кавове горнятко. Гадаю, Бродський це з місця й занюшив — інстинктом звірят, дітей і поетів. Інакше-бо нічим не дається пояснити ту коротку сценку, що розігралася в імprovізованій сходовій курилці між нами трьома: добросерда пані професор (чийого імени забийте — не згадаю), американським звичаєм заплутавшись у географії, представила мене йому як «Russian poet from Kiev»*, я заледве встигла впасти в річ, кувікнувши, що — не Russian я, а Ukrainian! — як Бродський, умент, мов підключений до мережі, оживши й розпростуючись над нами обома десь угорі в усій своїй сліпучій рудизні з якоюсь несподівано лев'ячою, пластичною валежністю, видер у мене з уст мого бідного поданого м'ячика, одіпхнув — і повів гру соло: переметнувши м'яча на безневинну шанувальницю російського письменства з таким крутим підрізом і стільки навальної, хижої сили вклавши в удар, що сердешна збараніла і, крім «yes» та «no», надалі більше нічого із себе видушити не потрапила (втім, він їй і не дав би!): так Russian чи Ukrainian? — загримів Зевесом (здається, навіть наступаючи, у той час як вона задкувала). — Don't you know it's a distinction**? (я спромоглася веселенько вбулькнути «Thank you, Joe», — бо ж справді така неочікувано енергійна підтримка справила мені полегкість). — Distinction and extinction***, — не втримався дорогою від каламбуру: просто пограв м'язами, як добрий атлет, і — нова атака: а може, вам невідомо й те, що **вони** (кивок у мій бік) дали людству одного з найбільших поетів усіх часів і народів? Ні? Не чули — про Сквороду? — Бідна пані вже лиш заперечно трусила зляканою головою, як заскочена школярка. — Грі-горій Саф-віч Ска-ва-ра-да, — вимовив із підкресленим російським прононсом, мов знущально набрав посеред англійщини три слові підряд курсивом, — кінець XVIII століття, поет, філософ, — тут я знов розтулила рота

* Російська поетка з Києва (англ.).

** Ви що, не знаєте, що це не те саме? (англ.)

*** Відмінність і відмирання (гра слів) (англ.).

підтакнути, але він одним поглядом відкинув мене назад на моє невидиме глядацьке крісло в партері: сиди, дурепо, для тебе ж стараюся! — і зайшовся коротким натхненним експромтом про Сковороду, десь хвилині на третій-четвертій непомітно вибрівши на сучасний тамтому лан російського класицизму. Тут уже гарвардянка пожвавішала, відчувши під ногами знайомий ґрунт, і зашебетала: о так, Карамзін! Державін! Тредіаковскі! — але розумниця Бродський знову «піймав м'яча», перехопивши мій «відхід із поля» (я не укривала в разі ввічливої нудьги — незмінного почуття, що вселяють у мене вищепойменовані панове), і зараз же захряснув тему — вибачливим (і водночас поблажливим — якось так це в нього виходило) поясненням, що якраз викладає цей курс і що класицизм завжди його приваблював (ще б пак! — «кож уж выпало в империи родиться!»). Аж тут пані професор, нещасне офірне ягня, нарешті знайшла шпаринку, щоб вислизнути, і, перепросившись, дременула навтьоки, залишивши нас самих — можна собі уявити, з якою полегкістю! Я знову залебеділа була щось на кшталт «I really appreciate your support. Joe, you can hardly imagine what a bother is to explain people all the time what culture I belong»⁷, але він перебив мене вже з геть іншою, майже ненаграно (ну, хіба що зовсім трошечки!) втомленою інтонацією...

— Оставим этот басурманский язык...

Ми розсміялись, і порозуміння було встановлено.

Заднім числом, цілком припускаю, що він просто хотів мені сподобатись (натоді я мала тридцять років і ще не вийшла з фази, на якій заселеність світу мужчинами від сімнадцяти до сімдесяти, що наввипередки рвуться зробити тобі приємність, сприймається за природний, Богом даний стан речей). Опісля мені стрічалось по різних країнах чимало жінок, які мали з Бродським більш або менш швидкоплинні романи — від архетипально білявих красунь шведок до не менш архетипально чорнявих красунь італійок, і все то були кобіти без перебільшення дивовижні — письменниці й художниці, мистецтвознавиці й феміністки, — якийсь сліпучий

⁷ Дуже дякую Вам за підтмку, Джо, Ви не уявляєте, як набридає цілий час знай пояснювати людям, до якої це культури я належу (англ.).

інтернаціонал талантів, розуму й вроди: незаперечний показник, що чоловік із нього був таки збіса цікавий. Мене, однак, цікавили інші речі, я приїхала завойовувати не Бродського, а Америку (і то не менше!), і зустріч із ним, дослівно, на порозі цього світу сприйняла приблизно як Данте — з'яву Вергілія. Ознаймивши йому, розчулено й трепетно (широ!), як високо ціную його поезію (на що він напівблазнювато-напівзнічено засовгав, розкланюючись, ногою по паркету, і це також мені сподобалось: нормальна реакція людини живої, а значить, попри магію всіх можливих премій, беззахисної: «Брось-те», — докинув майже жорстко), — я незабарно ринулася з'ясовувати з ним свої перші американські «культурні непорозуміння».

— А вот когда Вы читаете — I wish you were here, dear, I wish you were here, I wish I were sitting on porch sipping the beer¹, — почему они смеются?

— Потому что они дураки, — сумирненько відказав він і втупився в мене очима сумного собаки: взагалі, з відходом гарвардянки він зробився якийсь зовсім не-лев'ячий, схожий радше на самотнього вразливого хлопчика з інтелігентної родини, який боїться вийти у двір, бо там його лупцюють старші, горласті спортивні гевали, що вже п'ють пиво й мацають дівчаток, і зовсім не читають книжок (не сумніваюся, саме цією печальною поставою він найбільше скоряв серця інтелектуалок, а головне — майже в цьому не прикидався, тобто якоюсь частиною ества зовсім широко мусив почуватися, либонь, не лише в Америці, а й взагалі в світі саме таким — інтелігентним єврейським хлопчиком у пролетарському кварталі, ким у житті не був, здається, зроду). І тут я вислухала довгу меланхолійну інвективу на адресу Америки — країни отих огидних гевалів, серед яких — «поверьте» — так безнадійно мало людей, кого «по-справжньому цікавить культура» («я не говорю, что их совсем нет, они есть — но очень, очень мало»), і що довше я слухала (з дверей на нас уже раз у раз витикалися повитріщатись цікаві: на американських прийняттях не заведено ізолюватися для дискусій довше

¹ Цитую ці рядки з пам'яті й подаю свій приблизний переклад:

*Я хотів би, щоб ти була тут, милоданко, —
Я сидів би на ганку, сотаючи пиво з банки...*

як на чверть години, а ми стовбичили на сходах уже невідь-скільки, і в залі починали прибирати зі столів), і що довше переймалася його шляхетною скорботою, то більше чомусь насувався на гадку Селінджерів Тедді — пригадуєте, отой малий вундеркінд, якому відкрилося, що його нинішня американська інкарнація є карою за зраду дао в минулому житті? Той теж мовив сливе те саме — «it's very hard to meditate and live a spiritual life in America»*, — по чім безстрашно рушив назустріч смерті, і те саме, тільки символічно, вчинив і його автор, ще один єврейський хлопчик (хай би й тільки наполовину), мучений духом батька-ковбасника і всіма ковбасниками світу вкупі, — чесно припинивши будь-які публічні з'яви, з оприлюдненням нових творів включно (не кажучи про те, щоб літати із штату в штат читати їх тим, кого вважає «дураками»), — от би знаття, чи також студіював Сквороду?..

Тобто, щось тут мені не сходилося: якщо вже грати в цю гру, то пощо мученицькі міни, ніхто ж, здається, не примушує?.. (Удома вже довелось зіткнутися з інерцією такої пози й серед наших «шістдесятників» — маю на увазі тих, котрі, примудрившись сяк-так пересидіти в закуті лихої пам'яті сімдесяті, вийшли на світло горбачовської «гласности» вимагати й собі тернового вінця й нічтоже сумняшесь плакатися залам із трибун на колись завдану їм наругу — ювілейного вечора не було на п'ятдесятиліття, за пугівку в Піцунду повну вартість доводилося платити, — атож, земля наша є паділ сліз, що ж тут заперечиш, — і закінчували тим, що під час американських турне оголошували голодівку, не отримавши вчасно чергового чека: психологічний стереотип «нарікання на голувальника», — а ще краще його приниження, аби чувся розчавленим і винуватим: «чурек же ваш та й вам — як тій собаці!» — був той самий, лиш загострений до гротескового екстремуму, плюс, звичайно, в інтелектуальному артистизмі нашим було до Бродського як до зорі небесної...) Втім, не виключено, що значна частина його антиамериканської ієреміади виголошувалася «на адресата» — підігріти в мені співчуття: пам'ятаю, при прощанні (зі свити вже кілька разів надходили шепнути йому, либонь, що — пора), кротко-питальний

* В Америці дуже тяжко медитувати й провадити духовне життя (англ.).

погляд його прекрасних собачих очей, яким ніби перепрошував за власну підневільність:

— Мы отчаливаем...

І — відкрита, вичікувальна пауза: мабуть, за його сценарієм далі передбачалось *моє* запитання — мовляв, де ви зупинилися і як би нам оце продовжити сесю захопливу бесіду, бо пригадую свій, укол, подив: чого йому?.. Як на бесідника він видався мені трохи надміру авторитарно-монологічним, звиклим до пози промовця, за котрим дріботить зграя Еккерманів із нотатниками й диктофонами наготові, — а одночасно й наравду якимось не надто шасливим і — під зовнішньою, «нобелівською» машкарою, яку, до речі, не кожен потрапить знести, — самозасмиканим і яро-невротичним (дорогою до готелю Аскольд ще потвердив це враження, розповівши, як застав був раз «побитого» Джо, навідавшись до нього зараз по виході розгромної критичної статті, якщо не помиляюся, в «Atlantic Monthly», — Бродський лежав, розпластавшись на підлозі, і голосно стогнав, що могло означати лиш одне: був уже сам невпевнений у тому, що пише).

...О вічно-імперський (байдуже, від особи похідний чи від структури), істеричний зойк, адресований усьому живому: люби мене! Люби, чуєш, тварюко?! А якщо «не любиш мене, тобто сумніваєшся в моїй любові до тебе (бо вірші — теж об'явлення любови, добрі — завжди й неодмінно — О. З.), у моїй все-любові, що вимагає абсолютної, незалежної від перевірок та випробувань, віри», тоді я тебе вб'ю. «І навіть якщо я тебе вб'ю, ти мусиш і це прийняти за акт любови» (М. Мамардашвілі. «Щоденникові записи»).

А найсмійніше, що воно «таки да», як кажуть в Одесі, акт любови. Просто, така любов, ну що ж поробиш.

Перш, одначе, ніж «перейти до любови», як пропонував ще радянський класик, годилось би згадати й іншу нашу зустріч — навесні наступного, 1992-го, якраз у розпалі отої «великої американської

паніки», викликаной падінням СРСР. Ратгерський університет тоді зібрав був дуже гоноровий письменницький форум для дебатів про «зміни в Східній Європі», і моя, з чималими труднощами зорганізована невидимою українською «групою підтримки», присутність у числі панелістів була якщо й не відверто скандальною, то, делікатно висловлюючись, не для всіх бажаною — форум спонсорувався переважно консервативними, «радянськими» колами (з тих, що в добрій вірі пробували просто замінити в пресі аббревіатуру СРСР — на СНД), і, відповідно, поза блискучим гронам росіян, жодного іншого «пост-радянця» в списку учасників не стояло — навіть Т. Венцлови чомусь не було. Зате були імена, від яких усякому шанувальникові красного письменства, без різниці мови й паспорта, мало б забити дух, а мій, і без того збентежений, тимдужче згнітити: я була серед того сузір'я ніхто, ніщо й нізвідки (навіть без перекладної книжки!), прийнята господарями крізь зуби, як втерта в порядне товариство самозванка, чию маніакальну претензію представляти якусь нікому не знану літературу людям вихованим належить, раз уже трапилася така прикрість, чемно ігнорувати. Першого ж дня, коли на ланчі забіганий кельнер вивернув просто мені на костюма півтаці з білим вином (нічого собі почин!) і я попросила в оргкомітетської дами котресь із виставленої внизу кавалькади приписаних до форуму авт, щоб скочити до готелю перевдягтися, тамта, із сласною зловтіхою націливши на мене сліпучі голлівудисті зуби, найлюб'язнішим голосом, де на дні шкварчала кипляча олія, сказала: «О, не турбуйтеся, прошу, — на Вас усе одно ніхто не дивиться!» (Даремно вона це сказала, бо на мене такі штуки діють, як на перегонового коня остроги: до третьої ранку в номері я «доперсербляла» свою доповідь, з інформативної — на полемічну, і вже на завтра, зараз по її виголошенню, дістала моральну сатисфакцію, яка набагато перевищила мої власні найсміливіші сподівання, що, Бог свідок, випадає нечасто, причім особливо потішили — не роздача автографів, не навала журналістів, не інтерв'ю Ен-Пі-Ар і навіть не купа прецікавих нових знайомств, а — офіційні перепросини з подякою від головуючого з «господарів»: за те, що перед сесією безцеремонно хотів був мене «підкоротити»,

додавши за мій кошт регламенту американському русистові, — ну а ще назавтра публіка вже повним ходом дискутувала відсутність інших представників «новоутворених держав», якої раніше, просто й нелукаво, не завважала була: дотепер, коли починаю сумніватись у можливості зламати чи бодай захитати в громадській свідомості задубілі світоглядіві стереотипи, я повертаюся думкою до того форуму, за емоційним нап'яттям одного з найінтенсивніших моїх випробувань, як до «діючої моделі», — і наново підношуся духом.)

Бродський прибув у Ратгерс на півдня — і зовсім не того, на який було заповіджено програмою його виступ: відчувалося, що всі ті привітні, як розжарена пательня, пані й панове — то його «команда», його група статистів, він у них більш як у себе вдома (вдома, як-не-як, мусиш за собою прибирати...), і головуючий перебував на півслові виступ Чеслава Мілоша, бо — «одну хвилиночку, здається, в залі з'явився Джо Бродський, прошу його на сцену!» — під вітальні оплески Бродський підводився й непоподобно довго, раз у раз спиняючись потиснути руку знайомим, пробирався через залу, весь час стенаючи плечима з блазнювато-веселим осміхом невчасно викликаного до дошки шибеника («не знаю, чого ви од мене хочете, але якщо вже так дуже хочете, то ось я»), потім так само по-президентському ручкався, вже на сцені, з усіма по черзі «панелістами», і шойно тоді перебитий (і на диво спокійний!) Мілош повертався до слова — супроводжуваний надалі глухим бубонінням Джо, котрий з місця запустився в дружню балачку з сусідом. У перерві, на ланчі (зараз по якому він і від'їхав — мимохідь завважу, що навіть тяжко «ветхий деньми» Сол Беллов сповна відсидів цілоденну програму, а Мілош, той і взагалі впродовж усенького форуму не полишав зали засідань, дозволяючи собі «кулуарити» шойно вечорами), уже в тіснійшому колі, де Бродський знов на всі боки вітався, обіймався й цілувався, хтось із знайомих указав йому на мене: «Оксана Забужко, з України», — «Ми вже зустрічалися — торік, у Гарварді», — шебетнула я, але фраза завмерла мені на губах нескінченною: Бродський знову був «підключений» — левоподібний і нищівний, обличчя від сардонічної посмішки пронизливе, тонкогубе

й хижоносе, зір устелений глумливим холодком, — тільки цим разом його глядацький партер призначався, гай-гай, не для мене: — А я вас не пам'ятаю, — сказав голосно, з притиском. — Де це — Україна?

Замерла в чеканні клака зашаруділа вдоволенням смішком.

— Can't you see?⁴ — весело процвірінькала я («на улыбочке, девочки, поем, на улыбочке»), як напучувала нас колись керівниця студентського вокального ансамблю!) — і зробила два безтурботні змахи — один у його бік, другий у протилежний: там, ліворуч од мене, сидів Чеслав Мілош, із яким ми перед тим розмовляли. — Все ще там само, між Польщею й Росією!

Пан Чеслав голосно засміявся — спасибі йому, значно сердечніше, ніж вартував цей жалюгідний квазінарцисичний дотеп, і його сміх підтримали: інцидент розрядився, не встигши оформитись.

Більше я з Бродським не знайомилась.

Він мав багато друзів серед найліпших поетів нашого часу і писав про них так, як завжди писав про літературу: кривно. Найповерховіше, однак, йому вийшло про Волкота — у Волкота він по-справжньому «не в'їхав»: не в тому сенсі, що недооцінив, а в тому, що дивився на нього, сказати б, крізь перевернуті лінзи. То крупний автор, щоб я могла дозволити собі на цих сторінках «кавалерійським наскоком» поконати невидиму і, скільки знаю, досі ніким усерйоз не спостережену *об'єктивну* між ними контроверсію, тим більше, що наш читач ані гадки не має про його доробок, тож для початку годилось би хоч дешишу перекласти. З п'єс, що дають віршам точно скоординований, історично й геополітично, смисловий контекст — потужну, м'ясисту життєву підсвітку, від якої наливається кров'ю кожна літера, без того з великою ймовірністю приречена прозвеніти інокультурному

⁴ Ви що, не бачите? (англ.)

читачеві повз вуха, — передовсім, висловлюючись «по-бродсько-му» імперативно, «рекомендую» «Приток Голубого Нілу», і тут нота бене: для американців (і для Бродського також) Волкот залишається майже виключно поетом, чия драматургія є таким собі додатковим і, у принципі, факультативним каналом для спускання не розрядженої у віршах енергії, чи, за Бродським, «виказує поетів нахил до епіки», — і не більше. Навіть серед тих, хто працює з Дерекком у Бостонському Театрі Драматурга на Коммонвелс Авеню, нікого не знайшлося розділити зі мною, котра понад місяць носилася з томиком його п'єс у сумочці, радість відкриття нового світу, чи не

⁴ «Я перестав читати, — каже Кріс у „Притоці Голубого Нілу“ заїжджому лондонському режисерові. — Чого? Того що ті книжки, які я читав, не мали ні грама спільного з життям, яким я жив... Плювати мені, хто такі Шекспір, Расін, Чехов, ані фіга в них спільного з моїм життям чи з життям усіх цих блеків, які там, надворі, під палючим сонцем на Фредерік стріт о дванадцятій дня крутяться, щоб заробити на хлібчик... Я не пройшов, ясно? Бути найбільшим письменником меншою — на фіга, за який хріном?.. Ви знаєте, для кого я пишу, містере Англійський Гастрольор? Для того шиза, що оно верещить на вулиці. Його мовою пишу» (до речі, про мову: і в п'єсах, і у віршах Волкот широко послуговується «колоніальною англійщиною» — креольським діалектом рідної Сен-Лусії, витворюючи при цьому дуже специфічну власну мову, — деяке поняття про неї може дати нашому читачеві нестак-то й силувана аналогія з гоголівським, *de facto*, суржиком, за задумом «общерусским», сиріч покликаним синтезувати великі й малоросійські компоненти).

вперше проартикульованого з такою силою: майже в усіх цих п'єсах дія відбувається на авторовій батьківщині — одному з островів Антільського архіпелагу, де протагоніст — колоніальний інтелігент, письменник, викладач і режисер, «білий нігер», затиснутий у лещата між колишньою метрополітальною культурою, якій завдячує своїм вишколом, з одного боку, та довоколишнім темним, німотним масивом реальної, у прямому й переносному сенсі слова «чорної» історії, позбавленої власного голосу, з другого боку, — мордований у трагічній самотині своєю вимушеною «культурною шизофренією», раз у раз повторює той самий, з погляду здорового глузду цілком абсурдний, екзистенційний вибір — здохнути «серед своїх». Усе це, властиво, розмножена в кількох варіантах *одна* драма — поза всяким сумнівом, автобіографічна⁴, драма «найбільшого письменника

меншости», а ще точніше — *першого* її письменника: призначеного *вперше* віднайти для неї «пряму мову», її власну, питому систему знакових кодів, що одночасно й навпростець упроваджувала б її в розвертий простір світової культури, — інакше кажучи, «возвеличити малих отих рабів німих», поставивши «на сторожі коло їх» — авжеж пак, «слово»: романтичний пафос півторавікової давности шевченківського дискурсу не укріє від нас, «білих нігерів» європейської історії, пронизливої *впізнаваності* описаної ситуації, що в міжчасі, правда, перенеслася з кресів одної цивілізації на креси іншої, американської, але нітрохи не змаліла за своїм загальнокультурним масштабом.

Атож, якщо мислити логіко-схематично — абстрагуючись від живої і теплої, людської конкретики протікання процесів, — то історія виявиться аж надто ошадною в наборі своїх заведено «прокручуваних» парадигм (згадаймо «тридцять шість драматичних сюжетів» Польші!). Трошки напруживши уяву, можна побавитися «в умовний спосіб»: якби, скажімо, свого часу Белінський та виявив був більше культурної толеранції, та широти світопогляду, та не був такий розлучений Шевченковим «мазепинським сепаратизмом» (одне слово, якби не був Белінським!), — він цілком міг би, чому ні, привітати Шевченка як оригінального, мовно (соггу, «діалектно») самотнього російського поета (яким того, до речі, і вважала за життя й довший час по смерті абсолютна більшість російських колег!), розпочавши свою вікопомну рецензію, скажімо, такою сентенцією: «Позаяк цивілізації скінченні, в житті кожної з них настає момент, коли центр перестає держати. В такі часи їх утримує від розпаду не воїнство, а мова. Таке було з Римом, а раніше з елліністичною Грецією. Цементуючу роботу в такі часи виконують люди з провінцій, з кресів...»

Але це не Белінський, це Бродський. Це його візія Волкота (поет — як намісник американської армії в Карібському басейні, перепрошую, «одинокий вартовий спустілої в своєму осерді цивілізації»): свого роду американський Чингіз Айтматов або, радше, Олжас Сулейменов... Я зовсім не заміряюся впадати тут у протилежну крайність, наполягаючи, що Волкот є, «наоборіт», «вест-індський Шевченко» (Волкот є Волкот, і даймо собі на тім

спокій!), а проте для мене врозумливо й більш ніж очевидно те, що для Бродського зливається в далекий і нерозбірливий, хоч і дуже гарний сам собою, «шум припливу» (так, між іншим, і зветься його передмова до Волкотової збірки поезій), — а саме, що переймаюча Волкотову поезію пустельна, якась уже аж космічна, онтологічна самотинність — мов катапультованість у безмежно розверзтий незалюднений простір, — самотинність, котру Бродський власним нехибним поетичним інстинктом, звичайно, відчув і вирізнив, але не знайшов нічого відповіднішого, ніж списати її на кошт присутності світового океану, поковзавшись по цій метафорі до повного її виснаження, чи то пак відполірувавши її на гладенький і мертвий камінчик літературщини, — має далеко не саму тільки екзистенційну — або й метафізичну — природу, а й куди необорнішу, безпосереднішу (і, по-людськи, бігме, трагічнішу!) *культурну*, якої Бродський зроду не знав сам, а чого не знав, того не вмів розуміти в інших. Літературний «син Ахматової», «двоюрідний небіж» Набокова, законний спадкоємець упродовж багатьох поколінь обжитого, заселеного й перенаселеного дому, де «все вже було сказано», названо й переназвано безліч разів, і немовля ще в колисці засипають брязкотельцями цитат, якими воно звикає вивіряти власний досвід (зайве нагадувати, що цей дім у принципі — хоч і не безмежно — рухомий, переносний, і це далеко не єдине, що ріднить літературу з імперією), — Бродський найбезтурботнішим чином прогледів Волкотове, під цим оглядом, абсолютне *сирітство*, від якого негодна порятувати «мова Шекспіра й Едварда Томаса», позаяк саму цю мову ще належить «перекласти» — і то не на «чужий і чуждий» їй ландшафт, не на «шум прибою», що було б samozрозуміле й нітрохи не трагічне (обживати рідну мову наново є нормальний письменницький приділ у цьому світі), а — на внутрішній досвід «отого шиза, що верешить на вулиці» і в якого іншої мови, крім тої, що принесли його предкам завойовники-колонізатори, — уже нема: нема, крім імпортованої на ці широти англійської, іншого інструмента дізнатись, *про що* він кричить. Волкот пише первозданно-«сирими», сиричуватими словами — не тому, що вони відвологли в океанічному повітрі, а тому, що вперше мусить пропускати крізь

них мукаючий стогін доти німого, у своїй німоті грізного й непевного світу, з яким стоїть — сам на сам, як колись Адам перед світом тварним: ні Шекспір, ні Едвард Томас йому в цьому ділі не порадики. Що це гра в «пан або пропав», сам Волкот сповна усвідомлює, з правдивим метафізичним викликом кидаючи у вічі долі формулу, котра звучить, далекі, однією з найпронизливіших у світовій літературі маніфестацій одинацтва: «either I'm nobody, or I'm a nation», — то ж то й ба, що питання відкриті, цей світ знаходиться в процесі само-творення, само-становлення (становлення з хаосу — космосом: культурою), і якою буде остаточна відповідь, навіпростець залежить від самого поета-деміурга (Бродський, до речі, відзначає поміж інших і цей рядок, але все, що злужає з його приводу сказати, то єдино подивуватись його «вокальною силою»: прекрасний приклад того, як по-звіриному точно він відчував — і як обмежено потрапляв свої відчуття розуміти). Тобто, мова мовою, але крізь неї у Волкота вчиться промовляти настільки культурно «сиричувата» — необроблена, не займана словом — реальність (у чому, між іншим, і криється джерело Волкотової розпираючої горло й рядок сили, котру Бродський також цілком проникливо протиставляє виявленій порохнявості, енергетичній «спустіло-сти» цивілізаційного «осердя!»), що неупередженому зараз видно: перед нами — ох не «останній» (хранитель гинучої цивілізації), а якщо й не «перший» (вістун нової), то принаймні посередник, сполучна ланка між двома (як застановлявся був іще Плужник, «скільки слів лишилося від Трої, / Що забрав собі на оди Рим?»).

Власне тут для Бродського «преділ, іже не преїдеши»: як потенційна, наступного століття культура, і навіть, коли завгодно, «цивілізація» (я все-таки з вишколу «шпенглеріанка» й розрізняю ці поняття...) всі ті «чучмеки» (що за миле слівце!) його не переконують, якщо тільки не виявляють шанобливої готовності зайняти звільнених колоніальними арміями постерунків, — шойно тоді й можна проголосити над ними схвально, як Остап Бендер про мадам Грицацуєву, — мовляв, «в центрі таких субтропиків уже нет, но на периферії, на местах еще встречаются»... А коли серйозно — він *справді*,

Або я ніхто, або я — нація (англ.).

невдавано й нелукаво, бачив світ розміченим, як на шкільній мапі, на пупочки «центрів» і великі неоковирні плями «провінцій» (посовковому, «регіонів») і з по-своєму комічним запалом брався, приміром, доводити критикам, що Волкот «не вест-індський», отже, «не регіональний», поет! — ніби поети *справді*, наче імперські чиновники, ранжируються на «центральных» і «регіональних», на «світло світу» й «літературну козятинщину», як учили нас свого часу в орвеллівському Міністерстві правди, причому все «регіональне», розуміється, ab definitio «нижче за рангом» (як уже показав Е. Саїд, один із провідних на сьогодні дослідників культурного колоніалізму, це

⁵ Після цього захитаною виявилася вже не тільки антитеза «метрополія-провінція», а й куди підставовіша — осілості й номадизму, що своєю чергою є переродженою формою предковичного протистояння аграрних та кочівницьких цивілізацій. Стусове пророцтво з-перед двадцяти років: «Немає доми. Світ утратив вісь», — справджується щонайбуквальнішим чином: на думку антропологів, у постіндустріальному світі психологія людини неминуче міняється із «закоріненої», «домоцентричної» на так звану «сателітну», «супутникову» (на практиці їй відповідають: життя «в дорозі» з «леп-топом», пучок рівноправних «родинних» мов замість одної матірньої, кілька «точок заземлення» — помешкання, близькі, — розкиданих по різних країнах і континентах тощо) — на психологію, у перспективі перехідну до «екуменічної», котру хіба доводиться вважати єдиною видимою альтернативою нині панівному, екологічно й гуманітарно неадекватному, способі господарювання. Простіше мовивши, «Чингіз-хан з телеграфом»,

клінічна симптоматика імперсько-го світосприйняття, — коли політико-економічна залежність автоматично пов'язується з нижчістю, меншевартістю, і то геть безвідносно до расових та етнічних відмінностей: для британця чи француза доби імперії «білі» колонії, як Ірландія й Австралія, також були населені нижчими істотами, так що, наприклад, на рисунку Дом'є ірландців невинувато об'єднано з ямайськими неграми). Саме тому — попри багаторічне життя Бродського в наймодернішій з імперій, що ніколи не знала «центру» в «старому доброму», тобто впадкованому від абсолютистських монархій, сенсі, попри його належність до покоління, на чийх очах інформаційна революція з INTERNET'ом та комп'ютерною «віртуальною реальністю» скасувала це поняття остаточно, вительбушивши з нього будь-які рештки глузду⁵, — для Бродського так і зостався непроникно закритим

один із, не побоюся ствердити, *найголовніших* культурних смислів нашої епохи: те, що в ній від віків уперше самоправно, суб'єктно, «від першої особи» зазвучав голос «іншого».

Голос «третього світу». Голос «другої статі»⁶.

Голос «колонізованого».

Це окрема величезна тема, на яку вже опубліковано купу монографій, і, позаяк я пишу не гасло до енциклопедії, а зовсім «суб'єктивного» есея, то не моя справа реферувати вже-написане — обмежуватися хіба констатацією того, для фахових інтелектуалів зрештою загальнозвісного, факту, що від 70-х аж по сьогодні найбільш (чи й єдино?) евристичними, «найвулканічнішими» та найбагатшими на відкриття й контрверсії теренами гуманітарної думки не випадково продовжують залишатися фемінізм і теорія колоніалізму, — на очах того самого подивованого покоління зухвало розрослі з модних течій до рангу окремих, самодостатніх дисциплін, і нема на те ради. Якщо розуміти «третій світ» у сенсі трохи ширшому, ніж перестаріло-політичний (зациклений на «двоїні» «супердержавництва»), то доведеться визнати, що й найбільш інноваційні мистецькі явища

як іменував той-таки М. Мамардашвілі російський більшовизм, іще можливий — але з ядерним реактором уже ні, бо ніяка спроба підкинути реактора аборигенам на колонізовані території негодна убезпечити від наслідків ядерної катастрофи його самого. Ядерний реактор унеможливорює Чингіз-хана — що, зрештою, і довела нам наша недавня історія, де край російському імперіалізмові поклав Чорнобиль — давши первопоштовх «українській революції», що, в остаточному підсумку, визначила наслідки грудневого референдуму 1991-го року.

⁶ Не згадую в цьому контексті про дрібніших «маргіналів» — соціальних, сексуальних тощо: ті завжди мали «для внутрішнього вжитку» свої езотеричні субкультури, котрі в другій половині XX століття, щоправда, успішно «розгерметизувалися», але незважаючи на гучні декларації (спеціально з боку сексуальних меншин на Заході) або навіть наскрізність всякяння в панівну, «магістральну» культуру (як це особливо яскраво бачимо на прикладі стрімкої «криміналізації» російського маскульту), все ж незалежно, що про якусь нову якість говорити тут не доводиться — що це розвій, як люблять казати науковці, не інтенсивний, а екстенсивний.

90-х, від югославського й китайського кіно до блискучої плеяди «кольорових» та «іммігрантських» письменників Заходу й Сходу, також чи не всі поспіль пов'язані з перетворенням раніше *культурно здеправованої*, «безмовної» (допущеної, було, у так званий «мейнстрім» головню на правах об'єкта, предмета зображення), у глобально-історичному масштабі от власне що «периферійної» реальності — на *повноправно культурну*. Паралель у цьому зв'язку «третього світу» з «другою статтю» воістину приголомшлива й багато що допомагає прояснити, тим більше, що фемінізм на сьогодні теоретично й історично розвиненіший, ніж усе ще порівняно «молода» критика колоніалізму, і диспонує вже готовими для вивчення моделями (втім, на моє переконання, культурна дискримінація жінок є лиш частковим проявом колоніалізму в найширшому, філософському значенні терміна, але про це трохи нижче): під оглядом «права голосу» Прекрасна Дама трубадурів нічим не різнилася, скажімо, від Екзотичного Орієнту романтиків, — в обох випадках «об'єкт» естетично вабив і навіть заворожував саме своєю «таємничістю», принциповою іноприродністю-незбагненністю для суб'єкта, згори свідомого, що їм, як у програмовому вірші Р. Кіплінга, «не зійтися вдвох, / Допоки землю і небеса / На суд не покличе Бог». Завважмо, що ця імперська формулка містить усе-таки як не-яке, а *визнання* «інакшости» (бодай би тільки в її праві на існування!), тоді як зазвичай панівна від Нового Часу мужськи-імперіалістична культура на такій простій констатації самоочевидного ніколи не спинялася, а сягнуто простувала далі — послідовно доводячи своє *розуміння* раз завваженої «інакшости» до тієї візії, яку розумниця Р. Барт назвав був — виключно в стосунку до мови! — «колоніальною»: коли відмінність «від мене» сприймається за відхилення від норми (як-от: жінка — «теж людина», тобто, при певній мірі лояльності, може бути потрактована як чоловік, хоч і «недосконалий», бо з інакшими репродуктивними органами; чорношкірий призначений до брудної роботи «самою природою», читай — тим фактом, що «моя» шкіра набуває схожого вигляду лиш будучи брудною; ну й нарешті, щоб не множити прикладів до нескінченности, — чудесне Валуєвське «никакого малоросійсько-го языка не было, нет и быть не может, и наречие это... есть *тот же*

русский язык, только испорченный воздействием на него Польши [курсив мій. — О. З.]», — квінтесенція лінгвістичного егоцентризму, що, безперечно, ушасливила б Барта своєю воістину хрестоматійною наочністю).

Тобто, поки «Захід є Захід, а Схід є Схід», справи стоять ще не аж так кепсько, — колонізація духа починається тоді, коли «Захід» всією наскрізно інституційованою потугою власного правлячого («енкратичного», сказав би Барт) культурного егоцентризму навалюється на «Схід» — довести йому, що той є, властиво, «недо-Захід», «Захід другого сорту», чи, у щонайліпшому разі (якщо поводитиметься слухняно!), — «Захід у потенції», терпимий на світі й навіть, цілком можливо, узнаваний за милого й утішного єдино за умови, що залишатиметься таким, яким «Захід» його хоче бачити. Ах ти, дурненька моя, дурненька, — із віку в вік любовно втовкмачує Він, «Захід», — позбавленому (ним-таки, «Заходом») власних засобів до існування «Сходові», — ну навіщо тобі (приміром) освіта, навіщо тобі трудити голівку над речами, у яких ні чорта не тямиш, навіщо пхатися туди, де все́дно нічого не втнеш, я ж люблю тебе саме такою, як ти є, безвільною й безпорадною, м'якою й поступливою, може, трохи затурканою, але завжди веселенькою, завжди з розпростертими мені навстріч обіймами, готовою поступитися всім задля моєї вигоди — ліпший шматок за обідом, затуляння мене од небезпеки власним пухким і теплим тілом, твоя головна окраса, дорогенька, — це жертівність, запам'ятай собі, а щоб ти цього не забувала, то давай-но я ліпше замкну тебе на ключика, щоб ніяких контактів із собі подібними, слухайся тільки мене, і ніяких виходів із дому, окрім як зі мною попід руці, і — дай-но я перевірю, що ти тут читаєш, скоро вже ти (неподобство, звичайно!) вивчилася читати?..

У цьому останньому пункті Він, одначе, може бути цілком спокійний: Вона читає майже виключно те, що Він для Неї (чи, коли завгодно, *про* Неї) понаписував, — ну бо звідки Її знати про існування якихось інших писань або, сміх сказати, і собі спромогтися на щось рівноцінного, коли має повні руки зовсім іншої роботи?.. Що з того виходить, неважко пригадати, навіть не надто напружуючи історико-культурну ерудицію: пропоную

читачеві до вибору для любої вподоби дві рівноправні й взаємозамінні — настільки, що їх годилося б умістити на двох паралельних шпальтах, якби це не утруднювало процесу читання, — версії продовження думки, «власне-феміністичну» і «власне-колоніальну».

Отже,

«Феміністична» версія

...кілька століть Вона із святоблिवим запалом тренуватиме себе на ролю прекрасної Беатріче, бідолоашної Біче Портінарі, що так загадково була прошпацірувала перед очима Данте без жодного слова, наче манекенниця помостом, після чого дисципліновано померла — так би мовити, виконавши своє життєве призначення (а коли на початку століття вже двадцятого Леся Українка візьме та й нагадає, що не все з тим проходом було так гарно, як нам співалося, — що в житті Данте була взагалі-то й інша жінка, взагалі-то, знаєте, панство, дружина, і якраз вельми жертовна — пра-ла, куховарила, діти родила, і чом же про неї ні словечка, — то хіба ж якийсь там один віршик переважає усю дантологію?!), — і любитиме Вона, як велено, Наташу Ростову, і засуджуватиме Анну Кареніну (а коли, знову ж у двадцятому, Ахматова облає Толстого «мусорним старіком», доводячи, що Анніні почуття в романі є всуціль фальшиві, вигадані автором з явною навчительно-тенденційною метою, то це також можна пустити повз вуха, бо що там Ахматова проти Толстого?), — ну і так далі...

«Колоніальна» версія

...два століття Вона слухняно виголошуватиме в себе вдома анафему своєму останньому видатному державному діячеві по ним-таки споруджених храмах, а коли храмів не стане, пам'ятатиме вже тільки, що той був негативним персонажем пушкінської «Полтави», та й загалом усю себе помалу-малу призвичаїться бачити таким собі комічним, «трикстеруватим» героєм сусідньої історії —

добродушним або злбним, але завжди хитрим жлобом у баранячій шапці й широких, як Чорне море, шароварах із пляшкою горілки за поясом, зугарним єдино співати й танцювати гопака (як «хороший») та ще по п'яному ділу «різати панів» із наллятими кров'ю очима (що за огида!), — у такому перебраному вигляді буде явлена Їй навіть Її аристократія, — а в далеко ширше санкціонованій (і взагалі симпатичнішій!) жіночій іпостасі — гарненькою смаглявкою-«охлушкою» в плахті й вишиванці, що віддається десь «на природі» (дуже мальовничій!) заїжджому бунінському «паничеві», а в комфортабельніших умовах, проте з не меншим для сусідської літератури зиском, — Алксею Некрасову, Леоніду Андрєєву, Ісаю Солженіцину, ну і так далі...

Не думаю, ніби припускаюся якої-будь натяжки, так підкреслено «фемінізуючи» колоніальну проблему (у цьому більше глузду, ніж може видатися попервах, скоро лиш візьмемо під увагу, що природа імперії номадична, тоді як колонії, навпаки, — осіла, а кочівництво давно, і не самими тільки психоаналітиками, пов'язується з мужським началом, хліборобство ж, відповідно, з жіночим, — як своєрідні «ян» та «інь» цивілізації). Проте в даному випадку ця аналогія (як і цілий цей понад міру розтяглий відступ!) потрібна мені з суто прикладною метою — прояснити те, що вище названо головним культурним смыслом нашої епохи, під оглядом чисто мовної суверенізації «колонізованого». Питання, *як* (якою мовою чи дискурсом) писати про те, про що ніколи не писалося панівною культурою і для чого, відтак, не існує наскрізно тяглої традиції (якщо якась і існує, то хіба геть фрагментарна, похована в скалках і уламках під тяжіючою архітектурною озією структурно цілісної, повної, виробленої і якісно укшталтованої культури «колонізатора», звідки її ще належиться, тяжкими й цілеспрямованими археологічними надсадами не одного покоління, добувати й реставрувати⁷), — то, без перебільшення, головний нерв творчості кожного «письменника меншости», і власне ці «муки дискурсу» (що їх Бродський із такою приголомшливою,

⁷ З цього приводу популярна хорватська романістка Дубравка Угрешич зауважила була якість, що югославський письменник не міг ані вивіряти себе Толстим, ані скидати Толстого з пароплава сучасності — просто тому, що не мав у себе Толстого...

як на нього, естетичною короткозорістю пустив повз увагу у Волкотові) вже виокремилися в один із чільних предметів феміністичної літературної критики. Саме історія жіночої літератури засвідчила, що «довга дорога до себе», до

єдино-адекватної «власної мови» необхідно починається для «колонізованого» (тут краще б сказати — «колонізованої»...) — із, а куди ж дінешся, досконалого опанування «мовою колонізатора», із проникнення «зсередини» в *його* культуру⁸ — попервах навіть крадьки, під личиною «його» імени: Жорж Санд, Марко Вовчок, Джордж Еліот (логіка прозора: якщо не викриють,

⁸ Підозрюю, саме це й має на увазі Волкот, коли згадує в одному вірші, доволі ядучо, свою «sound colonial education» («грунтовну колоніальну освіту»), — причім Бродський, у добрій вірі й не змигнувши оком, бере цей погано прихований сарказм мало не за гордість тубільця, що, так би мовити, «вивчивсь і вийшов у люди»!

не впізнають, значить, «я можу не гірше», і ця типово колоніальна настанова міряти себе не своєю питомою, а накинutoю ззовні мірою, — не собою, а «ним», — затримується надовго, а багато в чому заціліє й дотепер — попри всі «жіночі» Нобелівки 90-х, попри всі мільйонові накладки різномовних «Антологій жіночого письменства» й бібліотеки феміністичної критики...). І от шойно в процесі опанування «чоловічими», «енкратичними» формами мови (наприклад, романним жанром) відбуватиметься поступове, напівнесвідоме перекроювання-«підгонка» їх «під себе», на свій штиб, аж доки форма не «вибухне» під цим упертим внутрішнім тиском і не явить уже в готовому вигляді (тобто, в усій повноті сильних і слабких сторін), як Афіну з голови Зевеса, — ну хоча б автентичну й цілком самостійну «жіночу прозу», від Вірджинії Вулф до Емми Андієвської дуже-таки типологічно одностайну: лірико-монологічну, «нутрянну», сюжетно «нелінійну», всю в хитросплетіннях асоціативних розгалужень, — одне слово, «іншу», із зовсім відмінним од чоловічого раціоналістичного, відсторонено-«об'єктного» способом моделювання світу... І тоді,

як на нього, естетичною короткозорістю пустив повз увагу у Волкотові) вже виокремилися в один із чільних предметів феміністичної літературної критики. Саме історія жіночої літератури засвідчила, що «довга дорога до себе», до єдино-адекватної «власної мови» необхідно починається для «колонізованого» (тут краще б сказати — «колонізованої»...) — із, а куди ж дінешся, досконалого опанування «мовою колонізатора», із проникнення «зсередини» в *його* культуру⁸ — попервах навіть крадьки, під личиною «його» імени: Жорж Санд, Марко Вовчок, Джордж Еліот (логіка прозора: якщо не викриють, не впізнають, значить, «я можу не гірше», і ця типово колоніальна настанова міряти себе не своєю питомою, а накинutoю ззовні мірою, — не собою, а «ним», — затримується надовго, а багато в чому заціліє й дотепер — попри всі «жіночі» Нобелівки 90-х, попри всі мільйонові накладки різномовних «Антологій жіночого письменства» й бібліотеки феміністичної критики...). І от шойно в процесі опанування «чоловічими», «енкратичними» формами мови (наприклад, романним жанром) відбуватиметься поступове, напівнесвідоме перекроювання-«підгонка» їх «під себе», на свій штиб, аж доки форма не «вибухне» під цим упертим внутрішнім тиском і не явить уже в готовому вигляді (тобто, в усій повноті сильних і слабких сторін), як Афіну з голови Зевеса, — ну хоча б автентичну й цілком самостійну «жіночу прозу», від Вірджинії Вулф до Емми Андієвської дуже-таки типологічно одностайну: лірико-монологічну, «нутрянну», сюжетно «нелінійну», всю в хитросплетіннях асоціативних розгалужень, — одне слово, «іншу», із зовсім відмінним од чоловічого раціоналістичного, відсторонено-«об'єктного» способом моделювання світу... І тоді,

між іншим, з'ясується прехимерна штука — а саме, що якраз таку «іншу прозу» тисячу з гаком років тому писали були в Японії дами Хейяньської епохи (Мурасакі Сікібу, Сей-Сьонагон...), котрі, власне, і стали засновницями японської національної літератури (поки їхні заклопотані справами історичної ваги мужчини самовіддано шпарили по-китайськи), — а значить, ідеться про явище, яке не втискається в рямці не то жанру, а й, страх сказати, конкретної національної культури! — і в таких ото відкриттях поступово, цаль по цалю, стануть проступати крізь тьму історії обриси затопленої Атлантиди — ніколи сповна не допущеної «на світло рампи» альтернативної — жіночої — культури людства: зі своїми іманентними законами, які ще тільки належить відкрити, зі своєю занехаяною традицією, якої ніколи досі не викладалося в школах, — і вперше за багато століть зродиться підозра, що вимагати від жінок, на доказ їхньої «культурної спроможности», «собственных Платонов» і же з ними — то, либонь, незгурт розумніше, аніж допоминатися, як апокрифічний сержант з анекдота в студентів: «Єслі ви такіє умніє, чево ж ви строєм не ходіте?», — що в жінок, відай, і своя осібна «хода» (логіка мислення), і, відповідно, свої, незбіжні з чоловічими, критерії геніальности (не системність Платона — а пластичність Діотіми, що, бач, «не вписалася» в маскуліноцентричну філософію), а відтак і справді, здається, наспів час переписувати наново занадто вже «монодійну» всесвітню історію культури...

Література «третього світу» вочевидь торує зараз цей самий шлях — тільки що з невеличким зсувом у часі. В середині кожної з учорашніх «імперських» культур (по-«бродському», «цивілізацій») працюють, сказати б, свої «Волкоти», що з маргіналії перейшли в «мейнстрім», переповнюючи його собою і трансформуючи «під себе» в історично блискавичному темпі. Звісно, всі вони різні за масштабом таланту, і взагалі *пізні*, але об'єднані типологічно однаковими «муками дискурсу»: старі, «європейські» з походження форми вже «потріскують», Емі Тан komponує роман за законами китайської головоломки, Тоні Моррісон перекладає американську історію на мову негритянської містики, Шерман Алексі вживає добрий старий тріллер єдино на те, аби перевести

його «в режим» непідробно метафізичного жаху, зродженого загибеллю індіанської цивілізації (згадую навімання тільки відносно недавні сенсації в англословному світі!), а критики збилися з голосу, на всі лади товкмачачи про «крос-культуралізм» і водночас інтуїтивно здаючи собі справу, що цей термін уже геть нічого не пояснює, бо насправді під зношеною шкірою колишньої «колонізаторської» культури вже далеко не перше десятиліття назріває щось більшого — «процес пішов», як любив примовляти один політичний небіжчик, і тенденція має вельми недвозначну знайому спрямованість: ми явно на порозі відкриття ще однієї глобальної «культурної альтернативи» (правда, ця нова Атлантида ще не окреслилась як цілість, але частота й потуга «підводних поштовхів» дають змогу роїти найсміливіші надії й сподіванки, а це, як розуміє читач, заняття цілком самодостатнє!).

Так імперіалізм доби великих географічних експансій спішно вичерпується «в духові» — у своїх останніх життєздатних послідках, зацілілих «на денці». Вік його — календарний, зарівно як і «метаісторичний» (за Д. Андреевим мовлячи!), — справді добігає кінця. Акурат у цьому місці послужлива пам'ять, прибравши відповідну до okazji міну сестри милосердя, і підсовує оту навдивовиж прозірливу цитатку:

«Век скоро кончиться, но раньше кончусь я»...

Відходити вчасно — то теж, що не кажіть, знак богообраности.

А тепер, нарешті, «про любов». Бо саме так уперто називає «колонізатор» своє почуття до «колонізованого», скільки б той не опирався й не добирав аргументів до викриття, на його погляд, безсумнівної облудности подібних заяв: де як де, а в цьому пункті їм воістину «не зійтися вдвох», хіба що розрив їхнього зв'язку нарешті вможливить постановня «третьої», сторонничої точки зору на нього. В українській думці ХХ століття це питання вже піднімав, у статті 1975 року, Ю. Шерех-Шевельов — полемізуючи

з тими російськими дисидентами, котрі, цитую, «прилюдно освідчилися в любові до українців» (а властиво, відсторонюючись, із притаманною їм коректністю, від таким чином запропонованих братніх об'єктів антикомуністичної солідарності): «За що нас люблять, з першого погляду не зовсім зрозуміло. Адже мови української вони, як правило, не знають, а про культуру мають уявлення хіба з випадкових вражень і джерел другої руки. Хіба за карі очі й брови шнурочком? Чи за хахлацькі журливі пісні?», — і далі, після низки по-шерехівському блискучих пасажів стосовно колоніалізму взагалі та російського зокрема, — дуже точна, попри всю позірну іронію, заввага, що «Петро I любив нас, коли палив Батурин, і Катерина II, коли знищувала Гетьманщину й Січ», із логічно приналежним висновком про можливість наведення нових мостів між Україною й Росією («в атмосфері нового — і перевіреного — довір'я») щойно після того, як з боку «росіян як групи» надійдуть декларації не любови, а якраз супротивно, «повного невтручання в українські справи».

Двадцять років тому до цього мало що можна було додати (крім хіба оберемка легкозаймистої риторики, яку дотепер іще заведено вправляють деякі наші загублені в часі патріоти, не помітивши, що в міжчасі з традиційного антиколоніального дискурсу всяка «займистість» якраз дощенту випарувалася — і слава Богу). Але сьогодні, коли ми вже можемо бути порозуміло-широкосердими до всіх і всяких декларацій учорашнього «колонізатора» («можемо» не тільки в сенсі «можемо собі дозволити» — без загрози для себе, усуненої крахом імперії, — але також і завдяки забезпеченому нам нашою «грунтовною колоніальною освітою» *об'єктивно привілейованому*, з величезною «форою» щодо росіян, пізнавальному становищу: врозумливості й прозорості для нас — російських культурних смислів, на тлі повної «темности»-невчитливості наших — для «росіян як групи», — саме тут відкривається ще одна, зовсім мимовільна культурна перевага «колонізованого» над «колонізатором»: перший, у разі йому поталанило зберегти свою тожсамість, парадоксальним чином виявляється «на виході» з епохи імперіалізму багатшим, «ліпше оснашеним» від останнього, позаяк хоч-не-хоч диспонує ширшим набором культурних

⁹ Невеличкий відступ: цю думку я вперше спробувала сформулювати на тому-таки Ратгерському письменницькому форумі — говорячи про різницю між «великими» й «малими» літературами й процитувавши для ілюстрації єврейського поета Я. Гладштейна: «різниця між Т. С. Еліотом і мною в тому, що я мушу його читати, а він мене ні», — тим гірше для «Т. С. Еліота» (абстрактного, звісно), доводила я, адже «знати» для людського духа згори й за всяких обставин вище, ніж «не знати», і додаткові «освітні зобов'язання» «письменників меншости» мають тільки додавати їм сили, розширяючи амплітуду голосу, — перевага, якої автори «великих літератур» виявляються позбавлені (цитую з відеозапису)... Епізод, проте, на цім не скінчився, і я його наводжу зовсім не через пандемічну для українських літератів хворобу автоцитуння, бо найцікавіше було далі. Даючи організаторам дозвіл на публікацію свого виступу (у дуже-таки «великолітературному» журналі), я легковажно згодилася була (трохи й потерпаючи за свою «сирівчану» англійську) на редакторську правку — як мене запевнили, суто косметичну. В остаточній верстці, одначе, увесь мій повищий «наїзд» на «великі літератури» виявивсь безслідно й охайненько скресленим — абзац закінчувався цитатою з Гладштейна, і жодних коментарів по тому. «Великолітературний мейнстрім» просто виплюнув органічно чужу собі ідею неперетравленою — і в цьому також «Захід є Захід, а Схід є Схід»...

кодів, уміє і «по-своєму», і «по-їхньому», здобувши тим самим додаткове число «ступенів свободи», надлишок умислової пластичності, варіативності, а відтак, природно, і потенційно продуктивніші шанси на майбутнє⁹), — отож сьогодні, коли ми можемо, нарешті, нічим не ризикуючи, спробувати стати на російську точку зору, впогру повернутися знову до сакраментального питання, «за що нас любили» — від Петра I й Катерини II до Олександра Солженіцина та Йосифа Бродського.

Вірш Бродського «На незалежність України», роздрукований деякими київськими виданнями з магнітофонного запису, під оглядом мистецької вартости навряд чи заслуговує на включення до збірки авторових вибраних творів (тим-то, либонь, і не публікувався за життя): злобний, до сливе «клікушеських» інтонацій, зрив голосу на чисто пропагандивні скреготливі обертони типу «ах ви, такі-сякі»¹⁰, у поєднанні з тасуванням усе тих самих заялжених карт «колоніального набору» російської літератури XIX століття («ой ты, левада, степь, краля, баштан, вареник») та ще якоюсь особливо настирливою, просто-таки театральною **жестикмуляцією** — споконвічним

викажчиком естетичної безпорадності (таким порожнім, неконвертованим словом-«жестом», не дарма на різні лади мусованим, є і оте монотонно-занудне посилання «на три букви, на все сторони чотири», і «метацитати» та реалії, «цитовані» таки однозначно «з джерел другої руки» — навіть до «випадкових вражень» не дійшло! — а це ж, нагадаю, писано великим мандрівником, автором різних «дивертисментів», від литовських до мексиканських, який у принципі вмів відчувати чужі культури дуже навіть зміслово-безпосередньо, без жодних тобі газетярських підказок), — усе воно вкупі створює ефект, з одного боку, вельми несмачний, «агітпропівський», цілком у дусі (і «букві» теж!) гнівного потоку лайок та улюлюкань, котрим тоді-таки «на незалежність України» так ірраціонально-агресивно «прорвало» було російські мас-медіа, — а з другого боку, і трохи «чудний»: не «очуднюючий», як годиться в мистецькому ділі, а от власне що «чудний» сам собою — цебто, стосовно свого контексту: адже автор — поет, ширість почуттів якого, навіть і в цьому «архіскверному» (як любив висловлюватися «патрон» його рідного міста) тексті — поза сумнівом, тож читачеві застається хіба розвести руками: та чого ж це

¹⁰ Тут знов нота бене: останнім часом мені чимало довелося виступати на захист лайливої та ненормативної лексики, здатної слугувати в літературі засобом виразності абсолютно унікальним, ба й незамінним для позначення тих «інфракультурних» сфер реальності, котрі вже, сказати б, поза засягом людяности — невіддатні до впорядкування й прояснення словами людської мови: на тій межі знімається табу на інцест, із якого генетично «єсть пішла» всяка культура взагалі — через переродження первісного стада в родову громаду, — і відбувається мовби зворотне впадання в морок тотальної заглади й вселенського хаосу, у те, що по-російському личкується надзвичайно точним словом «беспредел» (недарма мат завжди є дискурсом саме таких душоюзгубних, особистісно «трансцендентних» ситуацій — в'язниці, фронту, каторги й т. д.). Бродський, сам не з чуток знайомий із російсько-радянським «беспределом», часами потрапляв володіти цим соціолектом віртуозно-прецизійно — наприклад, у знаменитій «Виставі» або, ще краще, у фіналі «Похорону Бобо» («Я верю в пустоту. /В ней, как в Аду, но более херово. /И новый Дант склоняется к листу /и на пустое место ставит слово», — тут ненормативне слівце, навпаки, несподівано «олюднює», утеплює й одомашнює «трансценденцію» вже цілком метафізичну, моторошно-крижану, бо тогосвітню, щодо якої література після Данте справді воліла відбуватися стриманим гамлетівським «the rests

is silence»). Далеко гірше пішло йому з «ненормативами» в соціальній антиутопії — п'єсі «Мармур», де гротескова умовність ситуації явно вимагала більшого мовного пуризму, і потоки недоречно «конкретної» «блатної лексики» одного з персонажів робили тільки непотрібно брудне враження, — ну а вже в «антиукраїнській» «анти-оді» Бродського й зовсім зрадило почуття художньої міри: тут його адресовані «хохлам» лайки найбезпосереднішим чином змикаються з «енкратичним» сленгом радянської «контрпропаганди» — з пріснопам'ятними памфлетами 70-х під заголовками на кшталт «На смітнику історії» та «І земля їх не прийме», з референціями в бік Канади (гаразд, хоч не «американського імперіалізму»!) та ритуальними хамськими, у дусі журналу «Безбожник», прокльонами, відпекуваннями й відпльовуваннями. У Бродського, правда, задумливіше — «Плюнуть, что ли, в Днипро, может, он вспять покатит», — але від того не менш анекдотично й мимохить наводить на гадку про схожі «рефлексії» фольклорного поручика Ржевського. Глибша, внутрішньокультурна іронія ситуації полягає в тому, що й цей «плювок» виявляється цитатою — з Тичини доби «Космічного оркестру», котрого Бродський напевно ж не знав: «Наш страшний суд прийшов. /Це ж він укинув борозну, якої ввік не переореш. /Це ж він нам плюнув у Дніпро /і роздлив надвоє», — як тут не згадати гегельянську тезу про історію, повторену двічі, вперше — як трагедію, вдруге — як фарс: те, що в другій декаді століття було

чоловіка так за живе взяло? Що йому Гекуба? Сам же писав був колись: «Империя — страна для дураков», — звідки ж тепер цей юродивий надрив, нескоординоване розмахування руками, схлипи п'яного москаля (поручика Ржевського?), «слеза из глаза», на яку, мовляв, «нет указа»? Чого, спитати б, «стулья ломать»? За чим голосити?..

«Кончилась, знать, любовь, коль и была промежду...»

Ні, не причулося. Сумніву нема: перед нами справді лемент ображеної любови. Так, «звонкой матерью паузы метя» (спасибі й на тому, бо «мог бы и шашкой!»), репетує муж-алкоголік услід дружині, що втікає від нього світ за очі в самій сорочці, або владна самотня матір — услід своєму перерослому чадові, що безсоромно надумалося женитись і накивати п'ятами у власну сім'ю. Буває така любов. Якщо зобразити всі незліченні іпостасі цього почуття у вигляді спектра, то ця розташується десь скраю, в «інфрачервоній» його частині — там, де Ерос навропростець зливається з Танатосом, переходить у нього: її називають демонічною, тиранічною, упиричною, деструктивною, а я б назвала «фагоеротичною»: пожираючою, бо головна її прикмета —

то органічна незацікавленість в «інакшості» свого об'єкта, ненагла й жагуча хіть його привласнити, оповити, внерухомити, зробити частиною себе («жена не сапог, с ноги не скинеш!»), отже, у лі-

для України справді «страшним судо- дом», в останній обернулось – невеличкою римованою істерією в залі американського коледжу, перед жменькою студентів славістики...

міті, — проковтнути й перетравити. Щось від цієї любови завжди існує між напасником і жертвою — «я тебе люблю, я тебе з'їм», — починаючи від найранніших форм культури, від мисливських ритуалів доби палеоліту, доводять нам антропологи, від наміченої, дослівно *облюбованої* жертви вбивця вимагав не чого іншого, як так само любови у відповідь — згоди на забиття. Поїдання серця мертвого ворога було, власне, актом освідчення небіжчику в шонайглибшому захопленні — своєрідним «чорним» аналогом злиття сексуально-оргіастичного (зрештою, і в цьому останньому оральний секс — то теж, правдоподібно, відгомін того самого невитравного «привласнювального» інстинкту). Християнська регламентація чуттєвої сфери витіснила цей смертоносно-захланний компонент любови із санкціонованих міжлюдських стосунків, списавши його за сатанинським відомством, але сублімуванню його на рівні суспільних — міжетнічних, міждержавних, міжконфесійних і т. д. — зносин вона, розуміється, зарадити не могла. Коли імперії розтеклися по оба боки глобуса — вогнем і мечем невтомно кохати колонізовані землі (от де неміряне поле розгулятися засниділому по кабінетних кушетках новітньому психоаналізові!), тодішня Московія, майбутня Росія, різнилася від своїх західних посестер не тільки, як пише Е. Саїд, безпосередньою прилеглистю колоній та відсутністю культурних і економічних перепадів між ними й метрополією (приєднані землі незрідка і в культурному, і в економічному відношенні стояли вище, як-от хочби й у випадку гетьманської України), — вона різнилася й дечим посутнішим, перед чим Е. Саїд свідомо пасує, вилучаючи Росію зі своїх концептуальних побудов, а шкода, — маю на думці асиміляцію як нав'язаний колоніям категоричний імператив співжиття і, водночас, спосіб постійного становлення власної «метрополітальної» тожсамости: поглинувши «іншого»,

оновитись самому. Англія без Ірландії — то просто Англія без Ірландії, та й годі. Росія без Малоросії — то вже якась інша Росія, нова й собі самій ще не зовсім зрозуміла, тож як їй і не образитися на такий неочікуваний «відруб» своїх «хохлів»?..

«За що нас любили», ясно як день Божий, чого там лукавити: за **приналежність** любили — за врослість у шкіру й під шкіру («с ноги не скинеш!»), у мову, культуру й історію-за-Ключевським, за «тисячу лет християнства» й Сквороду як батька російської філософії, за Гоголя і «южную школу», за ті краплі крові, що, як виявилось, «текут в каждом русском» (але чомусь не у зворотній бік!), — одне слово, за їстівність і легкостравність (також і неметафоричну, буквальну: імперська географія не випадково завжди має «кулінарний» ухил — це мовби пряме запитання незнайомому, «з чим тебе їдять»: ось ти, у газирях, — означаєш шашлик із цинандалі, а ти, вусатий, — вареники з сиром, — як співалося з року в рік у незабутній новорічній, «український пирог мы едим за столом, запивая его молдавским вином», — задля справедливости відзначу, що американська цивілізація тут недалеко відбігла від російської, масово редукуючи іммігрантське «розмаїття культур» — до розмаїття кухонь). Те ж, що не перетравлювалося, і далі вперто демонструючи нерозчинну окремішність, закономірно викликало в імперському шлункові роздратоване бурчання, — нічим, і то таки геть-чисто нічим іншим не дається, попри всю можливу акробатику мозкових звивин, витлумачити ті абсолютно ірраціональні викиди агресивности, ну просто-таки реактивні збурення білка, що їх провокувало в, здавалось би, найбільш інтелігентних та вирозумілих російських інтелектуалах уже саме лиш безневинне звучання української мови — хоч би які особисті претексти вони самі, яко «мислячі тростини», силкувалися віднайти для таких позірно неадекватних (а властиво, дуже навіть адекватних — імпульсивно-відторгаючих **родових**, надіндивідуальних) реакцій. Так Ахматова, заводячи — на запитання Л. Чуковської, чи любить Шевченка, — мову начебто про зовсім інші речі: «У меня в Киеве была очень тяжелая жизнь, и я страну ту не полюбила и язык...» (пояснення для письменника дуж-таки інфантильне — усе одно якби на питання

«чи любите Гюго?» відказувати — ні, мовляв, бо мені в Парижі боліли зуби), тут-таки з місця зраджує істинну — родову, тварно-відпірно-самозахисну — природу своєї нелюбови: «„*Мамо*“, „*ходимо*“, — *она поморщилась, — не люблю*» (а оце вже «воно»: так і чуєш цю знушалну інтонацію передражнювання, а насправді нестравлення — інтонацію цілого «підшлункового» масиву російської культури, від етнічних анекдотів в ефірі до невеличкої, — либонь, десь зі швейцарську завбільшки, — армії стереотипних романно-кінематографічних жлобів у вишиванках, — масиву, від якого й вірш Бродського відбрунькувався, вважати, «готовченком» — весь із позичених знаків-кліше, майже без запліднюючої участі індивідуального духа). Травматичний особистий досвід, якщо такий і буває, тут ніколи не причина — скорше прикриття. Можна з місця вилічити десятки прикладів, коли ніякого особистого досвіду ні з чим українським не було взагалі (та й чи був він у Бродського, окрім як зі Сквородою?) — а від «мамо» й «ходимо» людей так само відрухово пересмикувало іронічним оширом: от же Булгаков, приміром (ще одна «людина імперії» в найпрямішому сенсі слова!), провів у Києві вельми благополучні, коли не прямо щасливі, дитинство і юність і любив Город незмінно ностальгійно-ніжною, як перше кохання, любов'ю, вкупі з Гоголем і — з його подачі — українською демонологією, сліди якої вельми відчутні в «Майстрові і Маргариті», — а між тим на сам вид слова «їдальня» з чоловіком починало діятися щось уже аж, далебі, непристойне, близьке до втрати не то голосового, а й м'язового контролю... Слово сліпило — непривласнюваною самодостатністю, а тому відбирало йому *його* Город не менш рішуче, ніж це замірялася вчинити петлюрівська армія, увічу якої він так само на іншу художницьку реакцію, крім відвертої карикатури, здобутися був не в силі. До речі, у тій-таки «Білій гвардії» (петлюрівський «анти-міф» якої в колоніальній культурі неминуче виявився непорівнянно «гучнішим» за міф, скажімо, тичининського «Золотого гомону», довгі роки забороненого, а згодом безбожно перекупюрованого «червоною підкладкою» навиворіт) показано, з усією нереклексивно-безпосередньою прямоотою, вихлюп тої самої ображеної імперської любови, — в епізоді,

¹¹ Тут, звісно, вплутується ще й хронічна російська хвороба «двох націй», яку діагностував уже П. Чаадаєв, — прірва між освіченими й неосвіченими класами в Росії, з її чотирма століттями кріпацького землеволодіння, була такою не по-європейськи колосальною, що російському інтелігентові (я, розуміється, не Мишляєвського маю на думці) у цій ситуації, справді, всі на світі «орачі з сіячами» могли «з того берега» зливатися водою. А проте безсумнівно, що після перших сімдесяти років кріпацтва (друга — радянськи-колгоспна й куди більш катастрофічна — сімдесятка випала на долю українського селянства вже в 20-му столітті й аж тут викінчила його фатально і, схоже, безповоротно), на початку століття різниця між українським і російським селом ще мусила впадати у вічі навіть незацікавленому. Знову визнаймо за Бродським певну інстинктивну рацію: кидаючи вслід «хохлам», з усією можливою мірою презирства, що їм, мовляв, просто «не дає спокую» земля, «грунт чорнозем», він таки «чує дзвін», але, за браком елементарного знання, не вміє його «скоординувати» — не в «землі» як такій тут справа, а у гвалтівничому звихненні імперією власного українського історичного приділу, збиванні зі **свого** шляху й накиненні чужого: край питомому хутірному — чи, коли завгодно, «фермерському» — землегосподарюванню в Україні було силоміць покладено Катериною II на тому витку, коли ця форма єдина могла заавансувати в країні перехід до ринкової економіки й модерного

де Мишляєвський, ввалюючись до Турбіних із помороженими ногами, на всю губу лає прикиївських «достоєвських (!?)» мужичків-богоносців», з яких йому вдалося витрусити сани з кіньми лише під дулом пістоleta. Радість діда з Попелюх, який, узявши, було, білих офіцерів за УНР-івських, сповіщає їм, що хлопці з села «усі побігли до Петлюри», для ураженого в найліпших почуттях (вірі в російській народницький ідеал) Мишляєвського — ніж у спину саме тому, що він рішуче — після всього! — відмовляється бачити найочевидніше: це «не ті» мужики, яких писали Толстой із Достоєвським¹¹! Схильність ображатися на когось (чи щось) за невідповідність твоїм про нього уявленням притаманна дорослим не меншою мірою, ніж дітям, і нічого тут не вдієш, — у випадку імперського комплексу, одначе, цікаво те, що культура — навіть, здавалось би, ab definitio «акратична», «дисидентська» — виявляється таким самим запеклим продуцентом фантомів, як і офіційна пропаганда, — а це вже хвороба духа. «Поневолений дух» же — куди серйозніше, ніж сам тільки «поневолений розум».

Імперії коштують дорого — і не лише колоніям. Культура, що всередині себе почуватися загроженою перед лицем загрози

існуючим формам державности, є культура сутнісної несвободи — і всі її старання забути «отчєство у тирана» не годні цьому зарадити. У записниках С. Довлатова є характерна згадка, як молодий Бродський — ще Йосиф, ще лєнінградєць — не впізнав був вивішеного на вулиці напередодні державних свят «вождівського» портрета: хто це, подивувався, — на Вільяма Блейка подібний? Така «внутрішньо-ємігрантська» форма «втечі од світу», для свого часу безумовно красива й плідна, з розпадом того світу, од якого втікалося, оголила закладену в її основі страхітливу психопатологічну пружину: втрату почуття реальности, недовіру реальности, своєрідну клінічну не-притомність (перебування не-при-цьому-світі). При такому на-ставленні жива, м'ясиста буттєва справжність заступається словесною — власне, словесність і зостає-

ється єдиним орієнтиром для збитого з плигу людського муравлика у світовому океані, тільки що зверифікувати, справдити «конвертованість» вимовлених слів уже немає чим, — крім, хіба, засвоєної з «грунтовною освітою» інерції авторитету: раз так написано в Достоєвського, значить, «дід із Попелюх» має поводитися за його сценарієм, а ні — то ми його змусимо... У разі ж трапиться така не-вигода, що «Попелюхи» виставлять свій власний, у своїй системі координат не менш «авторитетний» словесний сценарій, то завжди можна проголосити його брехнею — у будь-якому випадку це той шлях, на якому «чия правда» — в остаточному підсумку вирішується кулаками, то пак гарматами й міжконтинентальними ракетами,

супільства, і перші сімдесят років кріпацтва недарма відбилися в культурній пам'яті народу як ні з чим не зрівнянна планетарна катастрофа. Саме тоді й укоринився — у літературі, зарівно як і в посполитій свідомості — український міф «Золотої Віку», вільного господарювання «на своїм веселім полі» — міф, що рухав українською революцією 1918-го, а якимсь далеким, уже нерєфлексивним відгомном — чого доброго, навіть і 1989–1991-го років. «Земля» тут швидше риторична фігура (у 1991-му ніякої «землі» ніякі «мужички» вже не хотіли, і взагалі про-явили себе найконсервативнішим із усіх супільних станів), — символ, котрим зашифровано колективну несвідому пам'ять про поривану тожсамість, «пам'ять умовного спюсобу» («якими ми могли б бути, як би розвивалися органічно»). Не розуміти цього — значить не розуміти нічого ні в українській історії, ні у світовідчутті, хоч-не-хоч ущемленому й травматичному, — тобто бачити Україну «за Мишлаєвським».

й поза Бродського, який у дитинно добрій вірі погрожує українцям, що перед смертю ми хрипітимемо «строчки из Александра, а не брехню Тараса» (sic!!!), є без перебільшення трагічна — як у янгола, що впав долі з того сьомого неба поетів, де Олександр із Тарасом — НЕ воюють і НЕ протистоять собі навзаєм. Схоже, почавши з безневинного сприйняття члена Політбюро за «Вільяма Блейка», невідворотно скінчиш тим, що сприйматимеш «Вільяма Блейка» (Олександра, Тараса тощо) за члена Політбюро — такого собі «бійця ідеологічного фронту»... Принаймні один урок із того нині, на уламках імперії, де література заміняла собою життя, де література *й була* єдино гідною людиною формою життя, можемо виснувати: література ніколи не булає невинною — навіть якщо дуже хоче бути такою (особливо, якщо хоче!).

Але це вже тема — для наступного століття.

А двадцятьє відходить — вимашене кров'ю і багном одночасно. І, дряпаючи, за Бродським, «нігтями берег матрацу», захлинається напереміну всіма рядками, з усіх мов, крізь які продиралась на світло любови-свободи пульсуюча пристрастями, земна й грішна, покутна й безсмертна людська душа, у чій драмі імперії з війнами та концтаборами слугують усього лиш декорацією — змінною і зникомою.

Уявляю собі в мріях антологію світової поезії ХХ століття — таку, де представлені були б найвизначніші його поети, яканебудь сотня імен (від нас, приміром, — Тичина, Антонич, Стус), — і ловлю себе на згадці, що щось подібне спробував, незадовго до смерті, укласти й Бродський, в одному з університетських виступів висипавши перед студентами гирилицю англійських, російських і польських поетичних імен століття... Мусив сповна усвідомлювати те, що ще в 1960-ті була сформулювала В. Шимборська, означивши себе в уявній епітафії як «авторку

кількох віршів», і що рано чи пізно відкривається кожному поетові: якщо тільки ти не пишеш цілий вік одну книжку, своєрідний «ліричний епос у віршах» (як це робить, наприклад, Волкот — і як, до речі, робив Шевченко), то з плином часу від тебе зостанеться, випаде в «золотий осад» нащадкам не більш як п'ять-шість вершинних поезій-«візиток» — акурат для антологій (правда, задля тих п'яти зазвичай доводиться писати з п'ятсот, але то вже обходить головним чином фахівців). Тобто, виговорити, перевести себе в слова сповна, цілком — неможливо, нікому ще не вдалось: «от всего человека вам остается часть / речи. Часть речи вообще. Часть речи». Безнадійність кінцевої інтонації походить від того, що в глибині душі поет завжди претендує на більше — на власну версію сотворіння світу. Світ, однак, давно розколовся, розтріскався-розпорошився на безліч гуртових «точок зору», і щоб зібрати його — у духові — до купи, треба бути хіба святим. Дуже шкода, що святі не пишуть поезій.

У «моїй» антології Бродський був би останнім — сьомим — великим російським поетом століття. «Осінній крик яструба», «Торс», «Листи до римського друга» (розуміється!), дещо з інтимної лірики, як-от пречудове «Горіння», — Господи, як же студено, як *зnelюднено* героєві цих шедеврів на пустельній планеті мертвих речей і цитат (тільки при жінці він гріється, як при багатті, але й по тому залишаються — згарище й головешки), — і як підозріло багато віршів «на смерть» (друзів) — з настійним допоминанням, «де вони тепер»: мов цілий час жив чоловік віч-на-віч таки з Танатосом — скулена, змерзла, по-підлітковому безпритульна самотня душа в перехресному — крізь час і простір — відшукові тепла... Либонь, ніхто точніше, безпосередніше за нього не відчув космічний холод відмираючої форми історії — холод Аду, холод озера Кошіт. І це — головна правда, яку сказав поет імперії про свою добу.

Згадуючи його тепер, по смерті, я чомусь відчуваю гострий стиск жалю. Якщо є воно, сьоме небо поетів, маю надію, що йому там — тепло.

ПОЛЬСЬКА «КУЛЬТУРА» І МИ, АБО МАЛИЙ АПОКАЛІПСИС МОСКОВІАДИ*

Не буде перебільшенням сказати, що в сучасному українському інтелектуальному дискурсі проблема польсько-українських культурних взаємин — і то не лише актуальних, біжучих, закономірно найтрудніших до осмислення через, сказати б, надмірну оптичну наближеність предмета, а й попередніх, чинних протягом новітньої історії, — залишається на концептуальному рівні чи не найслабше артикульованою. Парадоксально, але дотепер найзамашнішу спробу вичленувати з цих взаємин, хай би тільки на матеріалі літературному, певну історико-логічну парадигму являє собою датована — нота bene! — 1980-м роком (шойно перевидана в Україні) стаття Г. Грабовича «Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи», де, правда, сформульовано низку вельми цікавих узагальнень — насамперед стосовно тих періодів, коли українське й польське письменство розвивалися в спільному культурному просторі (іманентно припускається, що такий простір забезпечується головню співіснуванням у межах єдиної держави — пріснопам'ятної Речі Посполитої або ж, меншою мірою і в інших формах, чужої вже для обох сторін імперії — Російської чи Австро-Угорської);

* Доповідь на українсько-польському симпозиумі «Інтелектуали, культура, політика: досвід Польщі та України» (Київ, 5—7 червня 1997). У польському перекладі опублікована: Wiedza, 1998, № 3.

що ж до повоєнного періоду, коли, за Грабовичем, відбувся «остаточний розрив зі спільною польсько-українською традицією», і «роз'єднання двох культур», «зумовлене політичним декретом», нібито призвело до «нормалізації їхніх взаємин», то тут у 1980-му році американському дослідникові, виходячи з наявних натоді текстів, мовби й не було чого завважити, окрім того, що взаємні «злість і образи» вже «не висловлювалися відверто, але літературні контакти від цього стали досить нецікавими».

Нині, по сімнадцяти роках (вік покоління!), можна ствердити напевно, що нецікавими вони стали, либонь, таки не від того, а з причин куди більше засадничих: що, з одного боку, годі сподіватися «цікавих» контактів від есенційно «нецікавих», тобто обопільно регламентованих державно-партійним каноном літератур (і культур!), — а з другого боку, що живий і недекретований, позаканонічний польсько-український культурний діалог, із укритою в підсвідомості обох сторін пам'яттю власне про ту «спільну польсько-українську традицію», у міжчасі ніколи не припинявся, дарма що не залишив по собі вичерпно репрезентативних текстів, так що реставрація його «підґрунтового» (чи, коли хто воліє, «андерграундного») перебігу вимагатиме від майбутніх ентузіастів-культурологів воістину археологічного хисту. Із самозрозумілих причин, головними документальними джерелами тут мали б стати непідцензурні, еміграційні видання (польська «Kultura» більшою мірою, ніж українська «Сучасність», оскільки повоєнна, як-не-як, неперервна тяглість польської еміграції, де, приміром, з Ч. Мілошем нормально сусідували на яких тридцять-сорок років молодші С. Бараньчак і А. Загаєвський, забезпечувала все-таки синхронно адекватну альтернативу ПНР-івському культурному процесові, тоді як на українській еміграції без перебільшення фатально відбилася фактична відсутність т. зв. «третьої хвилі», створивши в ній гіатус не до заповнення — навіть такими контрастуючими й по-різному колоритними постатями, як Л. Плющ і В. Мороз).

⁷ Див.: Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — К.: Основи, 1997. — С. 165.

Можливо, на сьогодні найпродуктивнішим з української сторони жанром для задокументування на прийдешність цього діалогу могли б стати спогади сучасників-«шістдесятників» — ну хоча б про те, яким культурним шоком був свого часу для абсолютної більшості з них роман Є. Єнджеєвіча «Nocy ukraińskie, albo rodowód geniusza» (перекладений і оприлюднений в Україні щойно за перестройки, у 1988—1989 рр.), котрий несподівано відкрив ту, опосередковану потужним польським контекстом, ретроспективу бачення своєї власної культури в особі її найбільшого генія — Шевченка, — про котру не могло бути й згадки в радянському освітньому каноні: там-бо вся українська спадщина, відповідно переполовинена й скупюрована, перебувала, як Йона в череві кита, у надрах виключного, всемогутнього й всюдисущого російського впливу, всихаючи з роками до якогось незрозумілого «обласного» рудимента великої російської культури; жодної згадки не то про перейдену Шевченком і кирило-мефодіївцями літературну й ідеологічну школу польського романтизму, а навіть бодай би про Шевченкове володіння польською мовою в тогочасних підручниках з україністики відшукати годі: до польських впливів імперія ревнувала Україну особливо параноїдально, як ревнує дружину тиран-чоловік до свого попередника, і роман Є. Єнджеєвіча давав цілому поколінню нашої, антиколоніально наставленої інтелігенції своєрідну «підказку» — у якому напрямі шукати антитезу імперському канонові.

Не помилюся, коли скажу, що у свідомості українського «шістдесятництва», а відтак і наступних поколінь, сама пам'ять про минулу, спільну з Польщею культурну традицію, про отой кількасотлітній, зрештою вирішальний для становлення української нації історичний пласт, який так ревно викреслювався зі шкільних підручників історії УРСР, замінений хапливою згадкою про польсько-шляхетське гноблення й «козацько-селянське повстання», що нібито скінчилося омріяним «возз'єднанням» 1654-го року (у світлі чого яких три з половиною століття національного розвитку виглядали мовби на якусь швидкоплинну недугу, девіацію вбік від магістрального шляху), — сама ця пам'ять слугувала антидотом (хай би навіть тільки психологічним)

на відвічне «малоросійство», на імперське «навекі вместе» (від Київської Русі до СРСР-у), у тіні якого затирався всякий слід української індивідуальності. Коли та генерація з наївним ентузіазмом виспівувала «поїзд із Варшави йде крізь моє серце», то слід мати на увазі, що «поїзд із Варшави» був для неї далеко не те саме, що поїзд із Берліна чи Парижа (якби такий тоді існував!), — це була напівартикульована ностальгія за своєю власною затраченою «європейськістю», нерефлексоване й слабеньке, але вперте відлуння хвильовістського «Геть від Москви!» Відповідно коли до рук їй (розуміється, *перед* сумнозвісним 1973 роком) трапляли числа «Культури» із українськими репортажами Б. Левицького, вміщеними під рубрикою «Śasiędzi», це давало солодку ілюзію (дотривалу, у сливе герметично закритому суспільстві, ледь не до року 1991-го), що «Захід нам допоможе», бо в якихось тамтешніх рецепціях Україна буцімто справді виступає в іпостасі самостійного утворення: називатися «сусідом» іншої держави — чи ж не означало бути визнаним у всій повноправній реальності свого існування! Так для глибоко колоніальної української радянської культури, приреченої в усіх своїх аспіраціях на остаточно єдиного, монопольного співрозмовця і реципієнта — імперію, — вимальовувалася, десь на невгаданому й нерозпізнаваному задньому плані, напівміфічна постать співрозмовця альтернативного, для адресування якому всередині культури до того ж уже існував наявний смисловий код, заданий шевченківським «Отак-то, ляше, друже, брате...» Я можу помилятися в деталях (оскільки достеменних спогадів, як уже згадувалося, не маємо), але напевно не помиляюся в тенденції.

Час тепер означити цю тенденцію чіткіше. Мова, власне, про те, що впродовж усіх повоєнних років, з останніми трьома десятиліттями поступового занепаду й краху комунізму включно, польсько-український культурний діалог — ні той офіційний, ні так само андерграундний — ніколи не був безпосереднім: то був діалог у постійній присутності «третього», «з третім в умі», у ході якого кожна із сторін цікавилась іншою остільки й тією мірою, оскільки і якою це слугувало імпліцитній надметі власного культурного й політичного самовизначення по відношенню до «центру» панівної

супердержави. Я не є фаховим полоністом, і не моя компетенція — аналізувати цю ситуацію з польської сторони, а проте, гадається, цілком епіграматично її сформулював, уже в пору свого президентства, Лех Валенса, з притаманною йому безпосередністю заявивши в одному з інтерв'ю, що «kiedy się kłóciliśmy, Polacy z Ukraincami, to na tym zawsze zyskiwała trzecia strona». Висновок очевидний — «kłócić się» не варт не тому, що не варт, а — щоб не грати на руку отому «третьому». Отже, «sąsiedzi», і «jechać do Lwowa» (за програмово-ностальгійним віршем А. Загаєвського) теж випадає вже хіба що по-сусідському... Таким був, у загальних рисах, *modus vivendi* демократичної опозиції — хоча при пильнішому, а головне, *безпосереднішому* інтересові до цього свого східного сусіда як феномена своєї культури польським інтелектуалам могло б відкритися, висловлюючись славетною ленінською цитатою, «кое-что, и весьма существенное, из их неизбежного и недалекого будущего», що, наприклад, потрапив спостерегти — і то досить пізно, щойно в 1981-му році, — класичний «кресовяк» Т. Конвіський (про якого ще буде мова нижче), рефлектуючи над двохсотлітньою еволюцією стосунків польсько-російських, — спостереження, у контексті нашої теми настільки цікаве, що вартує довшої цитати:

«У XIX столітті росіяни поляків не зносили. Наша історія, традиція, релігія, ментальність і психологічні риси викликали в росіян ширю огиду. Польське завжди було предметом погорди. Польське впізнавано здалека, за кілометри, крізь сім стін і сім поверхів. І врешті в другій половині XX століття метикована радянська влада знайшла рецепт проти польськості. Замість гидувати нею й цуратися її, краще ту польськість анексувати, включити в місиво російської субстанції, практичніше перетворити її, польськість, на регіональний прояв російства. А шлюзами в цьому процесі перемішень послужили Білорусь і Україна. В декомпресійних кабінах Білорусі й України польськість звітрується, втрачає своє латинство, линия від окциденталізму і робиться непольською. Помалу прибирає білоруських форм, православних барв і вже видає московські звуки. Ну й тепер цілком білоруською, а властиво напівросійською, може бути вкинена до тигля „истинного“ російства, до горнила Общерусскости, пісі хресної купелі нового Ізраїлю.

Потихеньку ім'я Станіслав стало улюбленим московським іменем. Непомітно Сераковський, Семірадський, мій любий Мінейко, Томаш Зан, Аполінарій Контський й навіть Мельхіор Ванькович, — усі вони непомітно увійшли до російського пантеону в залі білоруського регіону. Ні з того, ні з сього повстання 1831-го зробилося бунтом російських освічених класів, а січневе повстання 1863-го — буржуазною революцією російської ліберальної інтелігенції з осередками в Москві й Петербурзі, а також у західних губерніях; огнища цієї революції подибувалися — як додає сумлінний радянський історик — навіть у „корінній Польщі“. А наш танець краков'ячек раптом виявляється провінційною формою „казачка“.

Розумніші з радянських журналістів з особливою приємністю сповіщають, наприклад, при якій-небудь слушній нагоді, що на чолі Ленінградського НКВД стоїть генерал Костюшко. Їх веселить та обставина, що ватажком ленінського комсомолу в Рязані є якийсь товариш Пілсудський, а на плоті з Гейєрдалом пливе Сенкевич. Бавить їх і той збіг обставин, що аферистом, який допустився надуживань у рибообробній промисловості, виявився А. Міцкевич», і т. д.

Процес, як бачимо, для українського інтелігента більш ніж упізнаваний, — з тією різницею, що на українській моделі польська опозиція могла бачити вже готовий результат, благо в Україні аналогічне перетравлення імперією культурно чужорідної («черкесской», як мовилося в допетровську добу) субстанції розпочалося задовго до епохи комунізму й на час поділу Польщі, точніше, на рубежі XVIII—XIX ст., більше-менше добігало кінця. «Метикована радянська влада», як титулує її Т. Конвіцький, не відкрила під цим оглядом геть нічого нового — вона лиш повторила той самий, жодним Ф. Фаноном чи Е. Саїдом не описаний і, либонь, таки унікально-російський «культурколонізаторський» алгоритм, за яким свого часу й Білорусь та Україна опинилися були «в горнілі обшеруєскости», звідки

¹⁰ Konwicki T. Wschody i zachody księżycy. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza, 1990. — S. 189—190.

дотепер не потраплять видибати до кінця й видибатимуть у пошуках культурної тожсамости ще не одне десятиліття. Для нас, одначе, прикметно те, що навіть Т. Конвіцький, при всій його проникливості, не розгледів універсальности цього алгоритму — Україна бачилася йому вже не більше ніж «декомпресійною кабіною» для zagrożеної «польськості» (задля історичної точности відзначимо, що подібне почуття zagrożености, з боку радянської імперії, самому своєму національному існуванню поділяла на той час опозиційна інтелігенція чи не всіх країн т. зв. соціалістичного табору — але, здається, тільки в М. Кундери знаходимо покликання на долю України як на вже-доконану модель такого національного заникання — в інтерв'ю після публікації, насампочатку 80-х, англomовного перекладу «Книги сміху і забуття», де мовлено з пронизливою гіркотою: чехи можуть в осяжному майбутньому просто шезнути як нація, а решта світу й вухом не поведе, як це вже відбулося з 40 мільйонами українців...).

Знову ж таки, залишимо полоністам дебатовати над тим, чи в даному випадку якраз пам'ять про «спільну польсько-українську традицію» не спричинилася до своєрідної «аберації історичного зору» поляка, не призвичаєного мислити Україну «саму в собі», безвідносно до актуального становища Польщі, а не суто функціонально — чи то провідником («шлюзом») русифікації, чи, навпаки, форпостом супроти неї. Пам'ятаймо, що йдеться, певною мірою, про «діалог глухих», тобто двох інтелігенцій, хворобливо заслуханих у себе, у власну національну недугу, до стану, коли співрозмовця чують єдино в разі той потрапляє в той самий «хвильовий діапазон», — і спробуймо нині, на схилку першого посткомуністичного десятиліття в Східній Європі, бодай приблизно заміряти рівень почутости голосу польської опозиції в українському інтелектуальному середовищі.

Нагадаю, що моя генерація вже «застала» і впадкувала від попередників своєрідне «полонофільство» як необхідну й безумовну складову українського інтелігентського «мейк-апу»: знання польської мови упрístupнювало не лише не перекладену в догорбачовському СРСР (зате відносно вільно експортовану з Польщі) світову класику 20-го століття, а й, як уже зазначалося, офіційно

«закритий» ракурс бачення власної, української духовної спадщини. До середини 1981-го року поштою безперешкодно надходили передплачувані в багатьох українських родинах «Тwórczość» і «Literatura na świecie», так що до несподівано вибухлого «назверх», по п'яти роках, дискурсу перестройки тодішні тридцятилітні публіцисти на кшталт О. Гриценка чи М. Рябчука були, поза всяким сумнівом, частинно підготовлені попередньою, дарма що невдалою, польською спробою подібної ж «перестройки» — публікованими в польській пресі (і жажливо читаними нами, українськими студентами) оглядами тижневика «Солідарности» з його критикою т. зв. «командно-бюрократичної системи», дискусіями про свободу слова (у пізнішій російській версії «гласність») та відповідну заміну держави публікою на «посаді» соціального замовника культурної продукції тощо. Докладніше окреслити якісь «силові лінії» цього впливу нелегко — надто-бо він був дисперсним, розпорошеним до пилкоподібного «завису» в атмосфері нашої тодішньої, загалом варварськи безладної лектури, де дздебільше читалося, «що вдавалось дістати», і незрідка «на одну ніч», а проте вплив таки був, і у швидкому руйнуванні, наприкінці 1980-х, монополії тоталітарного, українського раянського (генетично — народницького) дискурсу та постанні якісно нової системи зв'язків українського слова із суспільним контекстом він вочевидь дав про себе знати. Можна сказати, що польські сімдесяті відлунили в Україні, рикошетом, років за десять-п'ятнадцять, отже, уже в наступному поколінні української інтелігенції, ба навіть, що — не в останню чергу — саме під отим польським впливом, зарівно інтелектуальним, як і естетичним, нова генерація потрапила психологічно розквитатися з невитравним «малоросійством» своїх попередників, донині, на шостому році незалежності, зайнятих (як легко переконатися хочби з публікацій вельми репрезентативної під цим оглядом «Літературної України») пересварюванням, уже «через тин» державного кордону, з кожним українофобським випадом у московській пресі, і то без жодної надії на відповідь із тамтої сторони (як жовчно скоментувала була аналогічну ситуацію сто років тому Леся Українка, «сердилась баба на торг, а торг про те й не знав»). Імовірно, за цим криється типово колоніальна мазохістична *потреба* в тих «імперських» випадках — як у своєрідному, хай і перверсивному, доказі

реальності власного, непевного себе існування, котре, у культурно-тожсамісному сенсі, і далі детермінується в цих групах і прошарках не «зсередини», як у нашій, що їх Ф. Фанон звав «дорослими», а «ззовні» — від «білої людини», дарма що ненависної*. Саме на моє покоління припав головний тягар донині триваючого в суспільстві тектонічного зсуву — від цієї, умовно кажучи, «анти-колоніальної» до постколоніальної, тобто з уже інтериоризованим «локусом контролю», свідомости, — і хоч ґрунтовне дослідження цього зсуву безумовно залишається справою майбутнього, однак сліди того, що в лєсиконі дорадянської Російської імперії йменувалося, стосовно українців, «польською інтригою», тут напевно присутні.

Доказом може слугувати текст (нарешті таки текст!), під багатьма оглядами маркантний у розпочатому українською культурою ше у XVIII ст. (від однойменного твору С. Дівовича) затяжному «разговорі Малоросії з Великоросією», — маємо на думці роман Ю. Андруховича «Московіада», написаний невдовзі після здійсненого автором перекладу «Matej Apokalipsy» Т. Конвіцького як, по суті, ше один переклад, «другого порядку», чи, висловлюючись у термінах Й. Бродського, «метафоричний» (за приклад такого «метафоричного перекладу» Й. Бродський наводив архітектурний Петербург — «перенесення грєського портика на широту тундри»^{***}), тобто не тексту з мови на мову, а сказати б, концептуальної філософсько-естетичної схеми ориґіналу — на систему знакових кодів іншої культури. Андрухович транспонує, або ж «трансплантує», в українські реалії не лише сюжет, в основі зрештою ше джойсівський — одноденна одіссея героя-літератора (шо він-таки й наратор) по місту свого абсурдного животіння з двозначно вирішеною загибеллю у фіналі, як своєрідна «мала есхатолоґія», покликана сперсоніфікувати «велику», — транспонуються й композиційні прийоми (катаклізм у рєсторані «Парадиз», шо він же «бар на Фонвізіна», перехід підземеллям до потаємної зали «кремлівського ланчу» і т. д.), і персонажі

* Докладніше про це див.: Fanon F. *The Wretched of the Earth*. — Grove Press, Inc., New York, 1968. — P. 148—205.

*** Brodsky J. *The Child of Civilization // Less than One: Selected Essays*. — New York: Farrar Straus Giroux, 1985. — P. 139.

(тут здійснюється своєрідна «аглотинація», впакування персонажів Конвіцького по двоє у відповідний український еквівалент: шеф безпеки Жоржик і поет-сексот Талзьо обертаються в «Московіаді» на єдиного «кентавра» — кагебіста Сашка, який читає ув'язненому героєві свої вірші й просить посприяти йому надрукуватися в «Сучасності»; дві жінки, що виряджають героя Конвіцького на смерть, — Галина й росіянка Надежда, останнє героєве кохання, — зливаються в Андруховича в московську коханку героя Галину, таємну співробітницю КГБ і водночас вічно-спасительну «жону-мироносицю»); ба більше, навіть цілі смислові блоки нараторового внутрішнього монологу переносяться до «Московіади» майже дослівно — звісно, в українізованій версії (ієреміаду про фізичне «упочварювання» свого народу герой Конвіцького виголошує на вид варшавської вуличної юрби, а Андруховичів — на вид своїх сплячих земляків на Київському вокзалі Москви). Загалом порівняльний аналіз обох текстів міг би скласти окрему вдячну тему для літературознавчої розвідки, нам же зостається лише констатувати, що в «Московіаді» маємо, властиво, «Малий Апокаліпсис, на малоросійський лад перелицьований».

Двомастами літ раніше в українській літературі подібну операцію виконав був І. Котляревський, і взагалі з погляду історико-літературного така практика не є чимось незвичайним (досить згадати хочби трансформацію італійського Піноккіо в російсько-го Буратіно). Цікавіше інше: попри те, що публікацію обох Андруховичевих перекладів Конвіцького, прямого й «метафоричного», розділяло в часі ледь більше року, «Малий Апокаліпсис» із його кафкіанським портретом поступово заковтуваної Росією, занурюваної в хаос знебуттєвлення комуністичної Польщі 70-х пройшов для читацької публіки майже непоміченим, тоді як його українська адаптація до подій доби розпаду імперії сприйнялась як цілком новаторське «прощання з Москвою»: саме тим новаторське, що — естетичне. Адже справа була вже не в подоланні якихось там ідеологічних табу на «непорушну дружбу з великим російським народом», як це мало місце у випадку Т. Конвіцького, — на час написання, а тим більше появи друком «Московіади» антиросійський «культурний невроз» уже й сам ставав в Україні

політичною кон'юнктурою. А однак актуальним для інтелігенції залишався відшук тої, затраченої в умовах колоніального існування, світоглядової дистанції по відношенню до Росії (зарівно «реальної», як і «книжної»), котра не просто опротестовувала б, як досі, а безповоротно скасовувала б її *владність* у будь-яких об'явах, таким робом звільняючи надалі українську культуру від необхідности «тримати самооборону». Для естетики Конвіцького, як і цілої польської літератури (звісно, крім колаборантської), така дистанція була іманентна — «Малим Апокаліпсисом» він її лишень оприядив. Андрухович заакцентував саме це оприяднення, довівши його до естетики огидного. У даному разі ніяк не оцінюючи культурної вартости саме такого, а не інакшого рішення, зазначимо, задля справедливости, що якогось альтернативного йому наша література в цьому питанні так і не знайшла.

Чи означає це, мовлячи знову ж метафорично, що без польської «підказки» український поет — назвімо його Отто фон Ф. — так і не виїхав би з Москви, цього «найбільшого в світі українського міста», де «кожен десятий має прізвище на -енко» і де Україна віками перетравлювалася на не-Україну? Питання лишається відкритим — принаймні доти, доки той Отто не прибуде до рідного міста (саме до міста, а не до оплаканих його фотознімків, зроблених півстоліття тому!). Незаперечно тільки, що поїзд, у який він ускочив на Київському вокзалі, колись давно був «поїздом із Варшави».

Нині, коли дві споріднені слов'янські культури вперше в новітню добу опинилися в ситуації паритетного діалогу, кажучи польськи, «we dwoje»: де кожен для іншого має виступати не засобом, а ціллю, і взаємна «почутість» чи «непочутість» визначатиметься вже єдино доброю волею сторін, — перегорнута сторінка спільної своєю підневільністю історії, виявляється, також потребує перепрочитання. Діалектика рецепцій і впливів складна, нелінійна, і якщо польські сімдесяті могли відлунити в українських дев'яностих, то хто візьметься прогнозувати, як годні відлунити українські дев'яності, скажімо, у польських двотисячних? Єдиною доконечною передумовою тут є взаємна знайомість — найголовніша культурна перспектива, на яку наразі можемо сподіватись.

ЛЮДИНА Й КУЛЬТУРА: КОМЕНТАР ДО ОДИСЄЇ УКРАЇНСЬКОГО КОСМОПОЛІТА (післямова до спогадів Юрія Луцького)*

До последнего часа
Обращенным к звезде —
Уходящая раса,
Спасибо тебе!

М. Цветаева

Мемуарний жанр у нашому письменстві якось традиційно перебуває на попелюшчиних правах. Пригадується засвідчене сучасниками непідробне обурення Миколи Вороного, коли раз у запалі кав'ярняних балачок, яких він, подейкують, був неперевершеним майстром — іскрометно-імпровізаційним, дотепним і артистичним куди більше, ніж у поетичних текстах, — хтось із заслуханих молодших узяв та й бовкнув простосердо: записали б Ви цеє все, Миколо Кіндратовичу, таж таке цікаве життя за Вами, які зустрічі, які люди... Вороний побуряковів з урази: це що ж, виходить по-їхньому, він уже негоден писати *своє власне*?! Епізод прехарактерний — дотепер в українській літературній свідомості залякла непорушною бознаколи всталена ієрархія жанрів (чи не рудимент так і недоложитого

* Оpubліковано: Луцький Ю. О. На перехресті. — Луцьк: Ініціал, 1999.

нами, за Д. Чижевським, класицизму?), згідно з якою безсмертною слави (читай — згадки в підручнику історії літератури) вартує єдино «своє власне» — не в значенні «прожите й передумане» (жити ми, як незаперечно довела українська історія хочби й цього, минаючого століття, не любимо й не вміємо, думати й поготів), а — намарене й нафантазоване (це-бо таки воістину «своє власне», чого не сконфісують ні в тюрмі, ні в таборі!): висловлюючись по-західному, fiction (дослівно — «вигадка»)… Писання ж, не позначені, як ото радянським «знаком якості», віднедавна обов'язковою налічкою «всі постаті й події в цьому творі є виплодом авторської уяви», — тобто спогади, листи, щоденники, есеїстику, біографії: все те, що зветься non-fiction, — ми не вельми святкуємо й нічого сумняшеся скидаємо кудись на зади, у «додатки», у набрані петитом примітки — для «спецкористування» істориків з філологами (радянська школа й читача на те відповідного зростила — знаю на позір цілком інтелігентних «технарів», які з Франкового 50-томника чесно викупували тільки перші 25 томів, бо ж решта, мовляв, — то вже «для спеціалістів»!)

Марне розводитися про очевидне — про те, що мемуаристика не *«також»* література, а, генетично беручи, і є *власне*-література, література sui generis, із якої всякого роду «фікшини» «єсть пішли» аж ген-ген пізніше: Гомер робив те, що ми назвали б літературною обробкою зацілілих усних переказів про Троянську війну (це, приблизно, якби хтось став укладати «Літопис УПА» десь у наступному столітті...), а про християнську традицію то нема що й казати, бо чим є Євангеліє, як не збірником спогадів, тільки дуже суворо відредагованих? Загальновідомо й те, що з плином часу «нон-фікшин» навіть тієї самої письменницької персоналії не раз знаходила в нащадків не менш, а то й куди більш влячний відгук за власне-«фікшин»: на гадку одразу ж спадає облікаюче-живий — чого не скажеш про синхронну йому прозу того самого автора! — «Щоденник» О. Довженка... Втім, нестак давно й Т. Конвіцький звірявся, хоч і не без трепету, що щоденники Жеромського йому читати цікавіше, ніж романи, а Вірджинію Вулф нинішні британські критики вже цілком безстрашно величають геніальною есеїсткою, а от романісткою — не більше ніж видатною, — подібно

й наш класик скандалу І. Костецький, над усе цінуючи в мистецтві безпосереднє особистісне самовираження, свого часу ризикнув був поставити листи Лесі Українки вище од її драматургії, — яке блюзнірство, вигукнула б (та й вигукнула!) українська інтелігентна громадськість, — і перелік таких прикладів можна розтягти на грубезний том, була б охота... На додачу, якраз наше століття з його засиллям масово тиражованої брехні, інакше — пропаганди, цього невідпорного інструмента, яким влада побиває незалежну думку і якого недарма так відрухово-гидливо на дух не зносить Ю. Луцький, і то не тільки в науші (припускаю, саме тут причина його розтягненого на життя «невдалого роману» з журналістикою — Ю. Луцький з природи не журналіст, він *спостерігач*, а це таки різниця), — саме це століття закономірно зродило, на противагу, особливо болісно-гостру потребу (і замилювання!) у «*нон-фікшин*» — *невигаданому*, а відтак і не «кривому», кажучи мовою судових протоколів, свідченні зацілілої «мислячої тростини» про свій час. Біографії й автобіографії запрудили списки бестселлерів, за читомістю побиваючи «вигадане», у літературній критиці розбуявся біографічний метод (листи, щоденники, дитячі фотографії, рахунки з пральні — все жаждиво вигрібається на світ Божий у марній надії реставрувати живу людину), «Архіпелаг ГУЛАГ» і «Щоденник Анни Франк», «Поневолений розум» і «Виволанці землі» (цілком, до речі, не знані українському читачеві) увійшли до списку літературної класики ХХ століття нарівні з «Уллісом» чи «Будденброками», — підперті, крім усього іншого, довічним благословенням тих мовчущих читацьких мільйонів, кому, як сказано в посвяті Солженіцина до «Архіпелагу», «нестало життя про це розповісти», — і, либонь, уже випадає ствердити, хай і не без вагання, що в історико-літературному сенсі наше століття буде назване віком панування мемуарів — аж до поглинання ними традиційного «чистого» «фікшину» включно (як це, наприклад, відбувається в чеських романах М. Кундери).

Українське письменство, одначе, у цілому зосталося цим глобальним процесом незаторкане. Запізно стали приступними

¹ А мемуари Є. Чикаленка, повну «Книгу спостережень» Є. Маланюка, «Дар Евдотеї» Докії Гуменної, «Дім над кручею» І. Качуровського (наймоторошніше, що я читала про Другу світову в Україні), «На карнавалі історії» Л. Плюща – все беззастережно добра, часами й першорядна література! – так у нас досі й не перевидано...

загалом безцінні (не лише для істориків!) спогади В. Винниченка й П. Скоропадського чи, скажімо, життєпис Надії Суворцевої¹ – запізно, щоб зробитися в культурі розпізнавчими знаками своєї епохи: вакансію вже встигли посісти «знаки», позичені в сусідів (замість Н. Суворцевої, наприклад, – Є. Гінзбург, так само ж «колимчанка»...).

До того ж рясно публікована останніми роками мемуарна *літературищина*, надто писана професійними «живими» письменниками, мала б остаточно знеохотити читача до подібного роду лектури, привчивши його до думки, що мемуари пишуться виключно життєвими банкрутами з геть затраченим зміслом реальності – на те лиш, аби наостанці похапки, як студент перед екзаменом, сяк-так правдоподібно виправити собі біографію на героїчний штиб (всі ми хочемо собі подобатись, авжеж пак!). Надмірна авторська перейнятість власною особою і взагалі протипоказана літературі, але якщо у «фікшин» ще існує сума прийомів для її укривання, то в «нон-фікшин» таких прийомів просто нема: істинні твої мотиви проявляться, мов на рентгенознімку, а вже самовдоволення бездумність сяятиме навсід, як неприкрите грішне тіло, – кому ж охота споглядати стриптиз каліки! (моя б воля, приймала б я до письменницьких спілок не за «валом» написаного й видрукуваного, а – загадавши кандидатам, порядком тесту, невеличкого, на сторінку-дві, есейчика про себе: практика показала, що для багатьох і багатьох наших штатних літератів це завдання абсолютно непосильне: люди відучилися думати навіть про себе самих *непозиченими* словами). Ймовірно, «нон-фікшин» першою відмирає, як від нестачі кисню, від уражаючого суспільство духовного розтління – розпаду на мільйони маленьких здичавілих егоїзмів, неспроможних мати ні спільної мови, ні спільної пам'яті, – жоден із котрих зосібна негоден, відтак, сповістити іншим нічого, що мало б загальне значення. А позаяк історія, надто ХХ століття, досить успішно перетворила Україну саме на таку купу комашні,

то не доводиться дивуватися, що, за поодинокими винятками, справжня українська «нон-фікшин» досі творилася головним чином на еміграції — байдуже, у «першій», «другій» чи «третьій» її хвилі.

І не в історичній, сказати б, значущості особистого досвіду тут справа, як остаточно переконаєшся, читаючи спогади Ю. Луцького, — не в тому, щоб говорити «голосом мільйонів» (табори радянські — табори німецькі — табори «ді-пі»: ось, мовляв, як це було!), від чого згадані мільйони буцімто мають несказанно зрадіти (у нас і досі, по оба боки океану, шпаряться кубометри спогадів за цією невігласською інерцією — «про що», а читають їх — хіба авторові родичі та знайомі). Звісно, у «середньостатистичній» українській (чи й ширше — східноєвропейській) судьбі людини, народженої зараз по Першій світовій, усі ті зонно-бараккові декорації епохи з супровідними геополітичними струсами присутні неминуче, і в Ю. Луцького вони також раз у раз нагадують про себе — то фотокопією батьківського листа з Котласької пересилки, то пронизливими сценками з Йоркширського табору військовополонених (тим пронизливішими, що виписаними цілком відчужено, «очудсно» — у майже інопланетянській рецепції «англіка з Коломиї», на очах у якого діється щось химерне й незрозуміле: полонені «совети» тягнуть оберемками з міста до табору хліб на сухарі, і він ніяк у них не допитається, навіщо, — естетичний ефект далеко дужчий, ніж якби автор, українським звичаєм, ударився в патетичні інквентиви на адресу «країни трудящих», де трудящі майже тридцять літ не вилазили з хронічного голоду). Тобто, читач-історик, зацікавлений насамперед фактографічним матеріалом, безперечно знайде тут чим поживитися — чого вартує сама лиш розповідь про місію молодого Габсбурга до України в 1918 році, у супроводі Луцького-старшого! Та й ціла одіссея Луцького-молодшого країнами й континентами, епохами й культурами, здумати лишень: галицьке міжвоєннє, нацистська Німеччина, Британія 40-х, Америка 50-х! — вже сам маршрут звучить як зміст підручника світової історії XX століття!.. А проте смію стверджувати, що унікальність спогадів Ю. Луцького, їхня значущість для сьогоденної української культури й —

last but not least, як кажуть любі авторовому серцю «англіки», — читацьке «задоволення від тексту» полягають аж ніяк не на унікальності представленого нам прожитого життя (в основному, прожитого — бо Юрій Остапович, як він, за «східняцьким» звичаєм, воліє себе йменувати, вже розпочав підбивання підсумків і підбиття рахунків: теж, до речі, один із симптомів життя удатного, справдженого, — того, яке людина творить собі сама, щоб на схилку згортати його в питомому, ненадсадно-спокійному ритмі — за законами композиції, як художній твір).

За першим разом проковтнувши рукописа (одним духом, ласо облизнувшись і з жалем подивившись на останню сторінку: більше нема!), я досить довго не могла «вирахувати», у чому його своїстий, невідпорний особистісний чар: стилістично ж бо — майже сухувата простота й лаконічність, подеколи навіть конспективність (дався-таки знаки англійський вишкіл «безпристрасної обсервації»!), мова так само, вважай, «без запаху» (тільки з легким нальотом нестак галицизмів, як невитравних слідів англійського синтаксису), і — ні тобі незглибимих мислительних накрутів, що то вхлипують у себе, як у воронку смерча, ні навіть скільки-небудь розлогих рефлексій, без котрих ніколи не обходяться українці, виховані російською літературою з її комплексом навчительства, — словом, сценарій документального фільму, та й годі (тут-таки подано й «світлини» — готові кадри)! Ні моралі, чи то «сили», як казав Сковорода, ні бодай належно твердого наголосу на власних ціложиттєвих трудах над упровадженням українського письменства в простір світової культури — все те взагалі якоесь неподобно зосталося «за кадром», умонтоване в строкатий колаж нарівні з іншими реаліями: Колумбійський університет, «українофільство» Мозлі, Маланюк, що на ходу поїдає зі слоїка мед на нічній Манхеттенській вулиці, водночас «щось пристрасно пояснюючи», грошові клопоти, архів Любченка, — десь за всім тим здиміла, розпорошилася цілість і вагомість власного діла (а тимчасом — тут уже мушу рішуче забрати голос як людина, котрій випало кілька семестрів пропіонерствувати «у пуші»: викладаючи українську літературу по американських університетах, доти з такою дисципліною геть незнайомих, —

оже якби не підготовлена Ю. Луцьким — ученим і перекладачем, редактором і упорядником — багатотомова бібліотека англomовної україністики, де — і першорядні переклади першорядних письменників: Коцюбинського і Хвильового, обох Кулішів і Підмогильного, а ще — зайцевської біографії Шевченка, і «Підпільних есеїв» Є. Сверстюка, таких важливих для визнання Заходом українського дисидентства, і якби не авторські монографії «Між Гоголем і Шевченком», «Літературна політика в Радянській Україні: 1917—1934», і не розкішна, ах, яка ж розкішна антологія «Шевченко і критики», — от уже й дух забуває перелічувати, а я ж згадую тільки те, чим послуговувалася сама й що рекомендувала читати своїм студентам! — одне слово, якби не Ю. Луцький, то нині, коли на Заході врешті з'явився об'єктивно запотребований інтерес до України — коли, за саркастичною формулкою П. Тичини, «вони питають, чи єсть у нас культура», — не мали б ми напхати й скільки-небудь пристойних «манжетів» одягнути у відповідь: бігме, правда!). От про це й повідав би нам статчененько, а він натомість — про те, як із Чижевським на голубці ходив... Нещерйозно яюсь — чи, перефразовуючи славнозвісну тютю Мотю, не по-українському (по-українському було б — шопівсторінки тицяти читача писком у власні безсмертні здобутки, аби не забував, як у фольклорній притчі, що — дали-таки йому яєчко, дали, і не просте — золоте! — і в такому-то році, і в такому, і в такому, надруковане там-то, у такому-то журналі, таким-то видавництві такого-то університету, — оце по-нашому!).

Отут я, здається, і втямила, у чому унікальність спогадів Ю. Луцького (як і цілої його постаті) в українській культурі ХХ століття, — а одночасно й причину його по-дітвацьки блаженного в цій культурі одинацтва, його відірваності, внутрішньої й дольової, на всяку спробу прищипити його на який-небудь звичний класифікуючий контекст — чи то на душно-пилюжний плюш віталень галицького міжвоєнтя (хлопчик «із доброї родини», внук С. Смаль-Стоцького, син молодомузівця...), чи на його золотий діаспорний аналог («Quo vadis, професоре?»). Сформулювати це можна досить просто: Ю. Луцький є, з ласки долі, — стопроцентно, абсолютно, у чистому вигляді — *людина культури*.

Просто, одначе, це тільки звучить і, при нашій сучасній мовній та поняттєвій здичавіло́сті, вимагає пояснення — з добрий трактат завбільшки. Спробую коротко.

Насамперед, це навпростець пов'язано із місією «впроваджувача в чужі світи», про які Ю. Луцький вибачливо каже, що вони «не були для нього чужими». Це і є — голос людини культури *par excellence*. Бо **жити в культурі автоматично означає бути космополітом**, себто чути́ся «у себе вдома» **в усій світовій культурі *нараз*** — іншого способу немає, і зоставатися «культурником» виключно-українським — непорозуміло штивніючи або ж харапудячись, як сільська коняка від автомобіля, на вид усього «чужого», — так само неможливо, як зоставатися чепурним, ні разу в житті не глянувши на себе в дзеркало. Тому в дев'яности випадках із state, що ми безмісно величаємо культурою (особливо в підрадянську добу), є в дійсності аматорствуючим просвітянством — художньою самодіяльністю духовних колгоспників. Культура ж, натомість, є сфера абсолютної свободи духа — між тим, і свободи від ідеології (ідеологія — будь-яка! — завжди «колгоспна», завжди заганяє думку до кошари, обгороджуючи їй простір червоними прапорами: далі не вільно! — оскільки протистоїть *інако*думанню, тоді як культура відкрита **навстіжно** і єдине, чому протистоїть, — це хаосу, руйнуванню: припускаю, саме в цій принциповій антиідеологічності, інакше культурності, і крилася причина конфлікту Ю. Луцького з основною масою еміграції, в устах якої оте саме високоштильне «*Quo vadis?*» без труда прочитується як пастухове — до товару: «А куди?! А зась не знаєш?»).

Бути «вдома» в культурі — це, звичайно ж, не тільки пам'ятати, що в Старицьких подавали рідку кутю чи що Лесі Україні «чомусь не подобалась моя бабу́ня» (чому — так і залишається нез'ясованим: не подобалася, і все — от мала собі Лариса Петрівна такого бзіка, і цей бзік, цей блік, як сонячний зайчик на офіційному портреті, зненацька робить портретоване обличчя живим і теплим, і ми розчулено підсміхаємося вкупі з автором)... Хоча, як зважити гаразд, то й такі прояви «домашности» стосовно «бронзового пантеону культури» також є культурними *par excellence*: тільки хамська-бо душа вимагає маскувати **велич**

під *надлюдськість*, відмовляючись впізнавати її у звичних, повсякденних формах (так поганину потрібен різьблений бовван, щоб визнати існування Бога: нематеріальної присутності божистого у світі він не бачить). У цьому сенсі ми безумовно *обхамили* наших класиків — і, відповідно, поставили їх *поза культурою* («розкультурили!»), внеможлививши з ними діалог. Для Ю. Луцького, натомість, проблеми авторитету в якомусь іншому, ніж власне-духовний, вимірі, просто не існує — дорефлексивно, інстинктом тямлячи ту «культуррелігійну» аксіому, що «дух літає, де хоче», він із воістину дитинною безтурботністю (і ширим захопленням!) відстежує його метеликовий лет крізь мотлох буденщини, крізь розсипи житейських деталей і кумедних подробиць: ось Чижевський замовляє в ресторані голубці — і тут-таки береться доводити арабське походження страви; ось Шевельов, уперше діставшись до Америки зі старовинного університетського Лунду, із суто професорською методичністю блукає Бродвеем у пошуках книжки «про американську етикету» (ще не знаючи, що це трохи *contradictio in adjecto*, — яка ж в Америці «етикета»?); ось Лисяк-Рудницький, для автора — просто Іван, сердито каламбурить із приводу Поппера (це а *groros* авторитети! — а ми шойно тепер Поппера переклали й навряд чи матимемо вже шанс довідатись докладніше, чим же не влаштувало І. Лисяка-Рудницького «Відкрите суспільство»)... А ось уже й зовсім «жанрова сценка»: молоді Луцький та Ігор Шевченко заходять по Романа Смаль-Стоцького в нью-йоркський «Коммодор» (Ю. Луцький при нагоді щоразу трошечки кпить над дялковими великопанськими звичками — конечною потребою в дорогих готелях, автомобілях і т. д., і — слушно: загалом-бо правила стану чи касти, надто коли їх сповідувано з фанатичною ревністю, — то також форма несвободи, для людини культури в крашому разі комічна), — і, зайшовши, застають його за спартанською гімнастикою: незламний старий пояснює, що це «не тільки для обігу крові», але й, сказати б, з ідейних міркувань: «мушу пережити Сталіна» (особливо гарне оце «мушу!»). Ю. Луцький закінчує епізод майже новелічно: «Сталін послухав, бо помер в 1953 р.».

Це вже, поза сумнівом, цілком «красна» література — навіть готовий, виписаний характер (подібних прикладів у тексті можна поназнаходити більше, бо спостерігач із Ю. Луцького таки талановитий: мене чомусь особливо вразила картинка, як його прадід, отець Заревич, просиджував зими зі своїм сотрудником у неопалюваному домі — «у ведмежих футрах, один навпроти другого, і читали німецькі журнали»: якась фортеця екзистенціалістськи-абсурдного опору розуму в облозі непролазних карпатських снігів!). Так, через миготливі кадри деталей, по яких автор жене свій «кінопотік» хронологічно навпрошки, не розділяючи й не сортуючи, «смішачи» й «страшачи» упереміж, як то робить само життя, помаленьку складається — портрет *затраченої нами культури*. І не остання її прикмета — наскрізна, сократична іронія, що вона ж і самоіронія (іронія, принципово не оборотна на свого суб'єкта, якої сьогодні маємо в літературі вдосталь, є, в істоті, не більше ніж звичайнісіньке зубоскальство й досить швидко зношується, оголюючи те, що відпочатку призначена була укривати, — метафізичну спустошеність душі). Тут би теж здався трактат, і не один, — на з'ясування того, чому культура *завжди* іронічна і чому, відтак, утрата зміслу іронії (вже скільки десятиліть у нас навіть Шевченка декламують, *не чуючи* його іронічних інтонацій!) завжди знаменує занепад культури (як у суспільстві, так і в індивіді — смерть Гоголевої *душі* чи ж не звідтоді почалася, як він мав нещастя перейнятися непідробно серйозним і геть-то неіронічним ставленням до власної *особи*?). Втім, мною вже досить тут набалакано про агресивно антикультурний характер нашої тупо-самостверджувальної мемуаристики (ох, та чи ж тільки мемуаристики! а — белетристики, а — науки, а — журналістики, а — політики, врешті-решт?!), аби читач потрапив належне поцінувати в Ю. Луцькому-спостерігачеві його тонку й шляхетну, невимушену іронічну ненав'язливість, аптечно-точно дозовану міру присутності у власному життєписі — власного ж таки «я»: адже справдешнього «іроніка» («іроніка», сказати б, «від культури») цікавить не воно, «іронік» вищою мірою свідомий його фатальної, згори заданої малости й обмежености, котру здолати єдиний спосіб — от власне що трансцендуватися *за межі «я»*, з головою, впоєно

втопаючи в *предметі* — хоч наукових студій, а хоч простого со- бі споглядання людей, котрі — жують і сміються, сперечаються й плачуть, слухають музику, грають у волейбола, воюють, пишуть книжки, журяться грішми й недугами і, звичайно ж, вмирають. Вмирають.

Атож, культура є, крім усього іншого, і шаноблива свідомість зниклості, крихкості людського буття — звідси болісна потреба у фіксованій пам'яті, у «спомині по Іванові П. Музиченку» (по якому, либонь, тільки й зосталось на світі, що цей, перекочований через фронти й десятиліття до Канади знімок із надписаною в 1944-му Самаркандською адресою і прощальним благанням «не забувати життям знедоленого»), — у спомині по кожному й кожній, кого доля дарує нам на життєвій дорозі і хто на свій спосіб, по-біблійному висловлюючись, додавав оливи в наш світильник, зазвичай сам про те не відаючи. Підбираючи за ними всіма (наче закоханий гімназист — упушені коханою шпильки), — то зронену фразу, то випадкову сценку, то просто поставу в інтер'єрі, — Ю. Луцький отак ніби між іншим, мимохідь, півжартом-півподивом, чи то пак «насвистуючи в п'їтмі» (так називалися його англомовні спогади — формула, як на мене, цілком філософська, гідна бути прийнятою за життєве credo людини культури в сучасному світі), отже, таки достоту, за О. Телігою, «без металевих слів і без зітхань даремних», не просто доносить до нас живою й цілісною, змислово-відчутною на звук і на дотик *духовну фактуру* минаючої епохи, — він дає нам мимовільний (і тим цінніший!) урок *свободи*. Світ ловив його, як і багатьох інших, — але він цього, схоже, не завважив: мав-бо до діла куди цікавіші заняття!..

Парадоксальним чином, тільки з такої (в істоті, любовно-самозреченої) позиції виявляється можливим те, від чого нас, «розкультурених», відучено давно й капітально: діалог. Ці спогади напрочуд «антимонологічні» — у них повсякчас присутній адресат, часом навіть явний («увага, Тамаро Гундорова», «готов переповісти пару цитат Андруховичу» і т. д.), і вже всюди й обов'язково — провіденційний (кожне висловлене судження ніби зависає на питальній інтонації, запрошуючи читача «підключитися», і сливе

жодне не «грюкає дверми», закриваючи думку), — а крім того, розуміється, ще безліч «укритих», зашифрованих співрозмовців та опонентів бозна з яких часів і народів: адже культура є діалог ab definitio, причому діалог неперервний, вічно-триваючий, і подивугідна заангажованість Ю. Луцького в сьогоднішніх біжучих українських процесах (все він читав, нічого не проминає, до всього йому діло — і це при такій самій повноцілій включеності в куди насиченіший потік англомовних інформацій!) — то, власне, і є єдиний спосіб існувати в культурі: не зупиняючись.

...Уявилось: у своєму тісному од книжок, схожому на мансарду кабінетику пан професор, радісно підхихикуючи, викладає на комп'ютері незабутній «діалог колонізатора з колонізованим»: «Dzie szczyt pop Ivan? — Де му ся захоче...» — за цим і «іронія історії», і принципова колонізаторська «монологічність», і, милий Боженьку, просто ж смішно! — а крізь вікно тимчасом влізає з саду пишний, великосвітськи-валежний котисько Блекі й з гідністю переходить письмовим столом до дверей, сторожко ступаючи по господаревих паперах... Мойра, певне, порадиться десь унизу — або пішла за покупками. Він усе переповість їй, коли закінчить. І — от, хотіла б я знати, яким чином, ізвікувавши вкупі весь вік, ця пара примудряється досі бути закоханими одне в одного? Чи це також — один із дарів свободи духа?

...Все це ще поруч — ще існує в одному з нами часі. Все це ще може бути в майбутньому — з нами і з нашими дітьми.

Якщо прислухаємось. Якщо почуємо.

ДАР
МАРГІНАЛЬНОСТІ

ДАР МАРГІНАЛЬНОСТІ*

I

В усіх подорожах я незмінно, з дитинства чи не найдужче любила — день перед від'їздом. День пакування, день прощання — перед тим, як остаточно винестися з помешкання, де було прожито клаптик життя — байдуже, який завдовжки: тиждень, місяць чи рік, — із готельного номера, з найманої «меблірашки», з позиченого затишку письменницьких колоній (housing & lodging provided**), — коротка зупинка, зависла в повітрі перед-тим-як-бути-перегорнутою сторінка, меланхолійний перебіг у в'язкому й щільному плинні життєвого часу, — наче вмикається нечутна музика й ти зостаєшся з довгограючою слухавкою в руці — please don't hang up, we'll be right back with you***, але поки тебе наново під'єднають до безперебійного часопотоку (поки прибуде замовлене до аеропорту таксі...), ти ще маєш прибрати за собою, — маєш за одним разом згорнути докупи й упхати — по валізках, по шухлядах пам'яти — цілий тремкий,

* Оpubліковано в німецькому перекладі в антології: Poetik der Grenze: Uber die Grenzen sprechen — Literarische Brücken für Europa. — Graz: Steirische Verlagsgesellschaft, 2003.

** Помешкання й харчування забезпечуються (англ.).

*** Будь ласка, не вішайте трубку, вас зараз з'єднають (англ.).

безформний кавалок свого життя, розмазаний по цих стінах незримо, як равликівий слід, — у ці хвилини все воно ще вібує, все — в обпікаючих, нервових посмикуваннях телефонних дзвінків, несхололих згадок, хаотичних, розтанцьованих перед очима кадрів, уривків розмови, застряглих у свідомості, як рештки страви між зубів, і ти маєш усе це перетрусити, підчистити і зішкребти, зняти свої життєві декорації з місця і залишити стіни по собі голими й безособовими, готовими прийняти наступного гостя, нічим не виказавши йому твоєї вчорашньої тут-присутності: *partir*, як завважив був француз (із суто французькою схильністю висушувати всяке чуття до консистенції афоризму), *c'est mourir un peu*¹. І це правда, так воно й є, всякий від'їзд — то, власне, маленька репетиція смерти, з однією тільки різницею: смерть — якою б вона не була — ніколи не дасть нам такої милосердної нагоди *п р и б р а т и з а с о б о ю*. Перебрати і впорядкувати всеньке своє життя з тією самою мірою естетичної завершеності (страх сказати — осмисленості!), з якою можна (все-таки можна!) впорядкувати його фрагменти, рознесені в просторі на дні й місяці, — то, звичайно, амбіція понад людські сили.

Залишається вдовольнятися фрагментами. Репетиціями.

Я люблю внутрішню *н е с у е т н і с т ь* цих годин (Кундера, певно, сказав би — *lenteur*) — попри всю їх позірну захарашченість тисячею дрібниць, котрі треба одночасно утримати в голові. Може, вся справа тут у зміні оптики бачення речей: ти ще «тут», ще в цій фазі свого життя — але вже дивишся на неї збоку, відстороненим, по-кіношницьки мовлячи, «зарапідженим» зором: за Тютчевим, «так души смотрят с высоты на ими брошенное тело», — і вкотре дивиєшся з того, як, виявляється, швидко й рясно обростаєш на кожному новому місці, мов устроєлена в ґрунт верба, незліченними розгалуженими корінцями тісно переплетених зачіпок і зобов'язань. Підлогу вкриває паперова віхола рахунків, адрес, нотаток, перепусток, заповнених і незаповнених офіційних форм, пам'яткових листів і чого-тільки-не —

¹ Від'їжджати — це трохи вмирати (*франц.*), цитата з Ж. Превера.

навіч оприявлена, намацальна фактура непомітно виплетеної в міжчасі — за тиждень, місяць чи рік — мережі соціальних зв'язків, котра ще вчора утримувала твоє життя на плаву, — тепер, виплутуючи ноги з цієї грибниці, вириваючи себе з тимчасового ґрунту для нової пересадки, ти без жалю скидаєш переважну більшість тих прикмет твоєї вписаности в «тут-і-тепер» до кошика на сміття — пуками, як посохле листя, як відлушене зміїне ливовище, — завтра вони тобі вже не знадобляться, ніколи більше не знадобляться, зі зміною часопросторових координат з них вивірюється будь-який сенс, — квиток із пральні, план міського метро, один примірник петиції місцевих «зелених» (підписаний тобою без вагання!), телефони людей, чиїх імен за півроку-рік уже не згадаєш, знай тупо витріщаючись на візитівку: а це ще хто?.. Маленька репетиція смерти, авжеж, — чудовий лік на твою роздуту пухирем гординю (щосили культивовану всією нашою цивілізацією!): адже зовсім неважко уявити собі, як одного дня — того дня, коли тобі вже не можна буде подзвонити по жодному телефону, бо тебе вже не буде ні «тут», ні «там», ні деінде під цим небом, — хтось так само діловито згрібатиме в кошик на сміття і куди пак довготриваліші прикмети твого земного існування — студентські конспекти, любовні листи, фотознімки дорогих тобі людей (так само хіба на хвилинку піднявши над ними здивовані брови: а це ще хто?)... Так що ж зостанеться по твоєму життю — і чи зостанеться щось узагалі?

Поки завзято пливеш усередині потоку, відсапуючись і пирхаючи, мов тюлень, застановлятися над такими речами нема елементарної фізичної змоги, — не можна самому підняти себе за волосся. Потрібна зупинка, випадання з потоку. Затримка на межі між «вже-не-тут» і «ще-не-там». Але й саму цю межу — як і належить бути межі, тонку й трудновловну, — теж іще потрібно відчутти: не проскочити.

Коротко: потрібен — дар маргінальності.

II

Чітко пам'ятаю момент із раннього дитинства, коли посеред Хрещатика, головної й найбільш гамірної київської вулиці, тато підняв мене собі на плечі, — і я, задихнувшись від несподіванки, побачила перед собою, замість непроглядного лісу ніг, нескінченне, скільки сягає око, море рухомих людських голів. З такої позиції дивляться на масу диктатори, тільки диктатори ніколи не зливаються з масою і тому не усвідомлюють себе як одного з-поміж багатьох, — для мене ж, чотирирічної, від такої раптової перестановки кадру юрба як безлика сукупність тіл, що стискають зовсюди, заважаючи рухатися, водномить перетворилася на щось цілком протилежне — на «багато-багато Л Ю Д Е Й»: кожен із них кудись поспішав, як і ми з татом, кожен мав свій власний клопіт і свою, тільки йому відому мету, і завдяки тому, що мене було на хвилюку вийнято, висмикнуто з цього потоку, перш ніж знов опустити назад на тротуар, на рівень колін і литок, я з пронизливою, доглибною оглушеністю (відчуття, близьке до потрясіння астрономічною ідеєю нескінченності!) якось не те щоб зрозуміла (вік розуміння настає пізніше), а — побачила, раз і назавжди: світ не центрується довкола мене! — відкриття, що його рано чи пізно робить кожна «мисляча тростинка», перший доторк до одної з найбільших світових таємниць — таємниці суверенності чужого існування.

Можливо (як припустив би психоаналітик), саме той перший, ще до-свідомий досвід стояння (чи, точніше, сидіння...) на межі — на батьківських плечах понад головами натовпу — на весь вік заразив мене невситимою хіттю до розривання зсередины будь-яких всталених життєвих ситуацій. До впертого, по-нісключому, викльовування з усякого-будь захисного яєчка з одиною пришепелуватою надметою: вистромити голову назовні. Щось полібне, кажуть, подибується серед альпіністів, а також серед них, хто побував на війні: раз сьорбнувши гострого,

наркотизуючого трунку смертельної небезпеки й супутнього їй блискавичного нап'яття всіх внутрішніх резервів, людина потім уже не відчуває смаку зрівноваженого, нормально-безпечного життя: воно здається їй занадто прісним, і вона знай нудиться й потай тужить за новою порцією наркотика.

Мій «наркотик» виявився не менш сильним: ще неопритомненим, безтямним інстинктом я вловила те, на potwierдження чому потім пішли десятиліття освіти й гори прочитаних книжок, — що тільки межа, вузький проміжок між «тут» і «там», здатна забезпечити «інше бачення»: хай нетривке й скороминуще, а все ж наближення до прихованої суті означених нею речей.

Очевидно, це й можна вважати — пробудженням літературної свідомости.

III

Література є діяльність погранична, чи «межова», за самою своєю природою: як тонко підмітив хтось із росіян, дар письменника — це дар випадання з життя зі збереженням пам'яти про нього. Так би мовити, дар автомаргіналізації — винесення себе самого «на береги», «за дужки» тут-і-теперішньої реальности з тим, аби охопити її «ззовні», «зі сторони» естетично формуючим зором і «впакувати» в слова (позиція, за своєю претензією не стільки навіть диктаторська, скільки, бери вище, — деміургічна, так що історичну недовіру всіх диктаторів до письменницької професії зрозуміти неважко: письменник, навіть найлояльніший щодо влади, підриває соціальну ієрархію вже тим одним, що кожним актом письма пориває стати *поза* нею). Механізм цього випадання, виходу «за межі» кожен автор мусить сам винаходити для себе заново, досвід попередників тут непридатний — хіба що дає змогу трохи втішитися тим, що так було споконвіку... Всі письменницькі біографії, хоч би які на позір благополучні, демонструють — чи то у відкритій, чи в прихованій формі — більш або менш драматичне нап'яття, конфлікт між двома принципово відмінними буттєвими

модусами — між тим, як ж и т и життя, і як п и с а т и про нього. Здається, останніми, хто ще широко вірив, ніби ці модуси можна примирити — підкорити життя «межовим» законам письма, перетворивши його на своєрідний художній твір *per se*, — були ранні європейські модерністи, всі оті бідолашні *poetes maudis*^{*}, і за цю ілюзію всі вони, як відомо, заплатили дуже дорого — просто мовивши, понівеченими життями.

За століття, що минуло звідтоді, ілюзій (чи треба сказати — віри?) поменшало, натомість побільшало цинізму (чи випадає сказати — здорового?). Масове суспільство, з його воістину варварським потягом до заглади всіх і всяких меж і кордонів, доклало всіх зусиль, аби затоптати відвічний антагонізм між життям і писанням у найбрутальніший і zarazом найдієвіший спосіб — шляхом товарного відчуження: цебто обернувши сам цей антагонізм на товар, наділений ринковою вартістю. Комерційні автори на сьогодні навчились успішно гендлювати власними біографіями на правах художнього твору, і анотації численних бестселерів рясніють рекламними закликами, цілковито непомисленими в добу минулого *fin de siècle*: «Еріка Джонг живе дуже ризикованим життям», «Життя Даніель Стіл само захопливіше за будь-який з її любовних романів» (NB: нічого собі комплімент!)... Межа, з якої письменник споглядає життя (хай би навіть тільки своє власне!), сама зробилась об'єктом споглядання: місцем для екскурсій. Американка Сюзанна Кайзен, авторка гіперпопулярної автобіографічної повісти «Дівчина, яку перебили» — вельми проникливого й делікатного художнього дослідження замкненого світу психіатричної клініки, — скаржиться, що от уже стільки років на зустрічах із читачами щоразу змушена відповідати на одне й те саме ідіотське запитання: «Do you feel better now?»** А не таке вже воно й ідіотське, коли вдуматися: якщо інтенція всякого серйозного письменника — то розширити межі освоєного культурою індивідуального людського досвіду, проговоривши раніше замовчуване чи недоговорене, то інтенція масового суспільства

* «Прокляті поети» (франц.).

** Чи Вам уже краще? (англ.)

(спрямованого, не забуваймо, у кінцевому підсумку на продукування масового ж таки індивіда!) якраз протилежна — убгати все нове назад у рамки знайомого, просигналівавши покупцеві: спокійно, нічого не сталося, все залишається на своїх місцях (на тих самих полицях...). Не кожен може написати роман (що само по собі вже викликає занепокоєння, як усяка винятковість!) — але кожен може, якщо, звісно, дуже-дуже захоче, потрапити на місяць-другий у психіатричну клініку або поміняти на своєму віку з півдесятка чоловіків (дружин). Зостається тільки проголосити написання роману прямою функцією такого «ризикованого життя» — і все, межу приручено, можна купувати вступний квиток і заходити на неї з почуттям повної безпеки, по-туристському цікаво роззираючись і поплескуючи по плечу посаджену на цій території за столом для автографів жертву власного успіху: гей, як ся маєш, друже, do you feel better now? Схоже, єдиний спосіб захиститися від такої вимушеної «демаргіналізації» — то «закосити під інтелектуала», сховавшись у вольєрі університетської кафедри, — звідти можна принаймні рішуче вигукнути, як Мілорад Павіч: я не маю біографії, я маю тільки бібліографію! — і потік відвідувачів розчаровано посуне геть від дверей, ховаючи назад у торбинки свою приготовлену, було, морквинку...

Університетський інтелектуал — або ж туристичний експонат. Третього вже не дано (а ще ж так нібито недавно — всього яких сорок-п'ятдесят років тому! — бути письменником дорівнювалось окремому, самостійному статусові, не конче професорському або шоу-комерційному...). Обидві ці соціальні ніші, дбайливо і — гріх нарікати, панове, — не без певної дози комфорту облаштовані для письменника сучасною цивілізацією, є в засаді цілком респектабельні і не такі-то вже й «маргінальні», як на те одностайно плачуться по всіх континентах багатоголосий-багатомовний хор авторів — успішних, менш успішних і геть безуспішних, і чого б то, спитати, все їм негода — чи ще грантів замало?.. Вештаються собі по всіх усядах із виступами, протирають штани по мистецьких колоніях, попивають винце на різного роду форумах та конференціях, знай лаючи на всю губу видавців, критиків та агентів, — і все скаржаться, скаржаться... За способом життя —

вважати б, та сама дрібна буржуазія, тільки позбавлена звичайної буржуазної самовдоволеності: плаксива, неприкаяна якась...

А якби спробувати звести всі письменницькі нарікання на сучасний статус літератури до спільного знаменника (адже можна спробувати уявити собі подібне соціологічне дослідження?), то в основі, гадаю, була б одним-єдина претензія — ні, не претензія: смертельна тривога! — на порозі XXI століття наша цивілізація остаточно відмовилась від прийняття й повноцінної асиміляції того духовного досвіду, який складає суть письменницького призначення, — від погляду на себе збоку, з «пограниччя». «Розсування меж» не стільки забороняється, скільки стримано й згідно ігнорується («Обережно: література!» — жартують видавці, занюшивши серед маси більш або менш професійно добротних рукописів щось написане радикально по-новому, «не за правилами», — за таким самісіньким принципом працювала й тоталітарна цензура). Враження таке, наче людство просто закрило розпочату древніми тему «пізнай себе». Наче чого як чого, а от самопізнання з нього досить — ні, ні, більше не треба, шлагбаум опускається, всім спасибі.

...Либонь, це через те, що воно впритул підкотилося до тієї межі, за якою ніякого людства вже нема — і невідомо, чи взагалі що-небудь є і чи що залишиться, крім космічного мороку. А ж и т и на такій межі можна, справді, тільки з заплюшеними очима.

IV

В одному старому детективі Мюріл Спарк герої, на позір ніяк не пов'язані між собою, отримують один і той самий анонімний телефонний дзвінок — незнайомий чоловічий голос чомно вимовляє одну й ту саму фразу: «Пам'ятайте, що ви помрете». Реагують на це по-різному — хто телефонує в поліцію, хто наймає приватного детектива, хто вирішує рятуватись утечею, і тільки одна норавлива (і загалом досить-таки вреднюча) старушенція, замість перелякано кинути слухавку, жваво підхоплює бесіду

в незменш люб'язному тоні: мовляв, дуже дякую за нагадування, але якщо Ви тільки з цього приводу, то не варто було клопотатися, бо я, знаєте, взагалі-то й не забувала ніколи, особливо ж за останні тридцять років ця думка частенько мене навідує... «Радий це чути», — не бентежиться анонім (о, ця британська чемність!). Дотепно, авжеж. І — символічно: брава бабуся в минулому — відома письменниця, з боку автора психологічно бездоганно-точно знайдене рішення. Звісно ж — хто, як не письменник із його даром маргінальності, з його вічним маятниковим коливанням поза межі протоптаного-узвичаєного, може бути наділений таким перманентно безпосереднім відчуттям зникості, скінченності всього живого — у тому числі й свого власного буття! — щоб грізне *temento mori* прозвучало для нього зовсім не грізно, а як найприроднісінька у світі річ? (Сама-бо потреба писати не в останню чергу породжується якраз цим загостреним переживанням зникості життя: написати — щоб вихопити з неблаганного потоку проминання, «продовжити віку» тому, про що писано...)

І, якщо продовжити цю метафору, то вийде, що в сьогоденній цивілізації письменник виступає акурат у маловдячній ролі отого аноніма, який знай затято додзвонюється до публіки, аби внести їй у вуха своє малотактовне повідомлення, — зміст цього повідомлення зостається по-справжньому врозумливим тільки для таких, як він сам (щось подібне стверджував Октавіо Пас, заявляючи, що тільки поет здатен по-справжньому розуміти поезію, — угу, отож бо й воно...). Решта без довших роздумів кидає трубку. Нас роз'єднали. Література зробилась великою транснаціональною резервацією.

V

Що я намагаюся сказати: що питання, як жити на межі, на сьогодні аж ніяк не є екзистенційною проблемою «проклятих поетів» і їм подібних девіантів. Що всі ми сьогодні на цій планеті маргінали, мешканці пограниччя — всі без винятку, а не тільки

380 мільйонів воєнних біженців і бозна-скільки сотень мільйонів емігрантів, і не тільки народи тих країн, котрі — підставно чи ні, наразі не має значення, — вважають себе маргіналами історії, дарма що чисельно знаходяться таки в більшості (зрештою, у XX столітті історія остаточно перестала поділятися на «мейнстрімну» й «периферійну», у чому всі ми мали змогу пересвідчитися 11 вересня 2001 року, коли на наших очах з мегатонною, апокаліптичною переконливістю рухнув, охоплений полум'ям, старий гегелівський міф про «історичні» й «неісторичні» народи). Ми маргінали за самим фактом своєї видової належності до *homo sapiens* — великого маргінала-самовигнанця мами-природи. Кілька століть він ревно перегризав пуповину, що в'язала його з нею. Залишилось зовсім небагато — буквально ниточка, кілька марних сухожилків. Земля ще нас носить, але вже явно через силу: з величезною, і дедалі наростаючою, огидою.

Як із цим жити — не удавати, що живеш, а справді жити: з усією пронизливою, катарсичною надсадою краси і болю, із сліпучим, як спалах сліз ув очу, світлом проникаючого розуміння, — ось це й репетирувала література — віками. Саме цей «межовий» досвід. Більше його людству взяти ніде.

Так що є надія, що аноніма ще почують.

Please don't hang up.

VI

С т р а х м е ж і — ось у чому, думається, головна культурна проблема, впадкована нами від попередніх тисячоліть. Звідси й уперте небажання помічати її — навіть коли вже стоїш на ній, навіть коли й вона вислизає з-під ніг...

Атавістичний страх, звіриний, печерний — забитися всередину, в гурт, туди, де тепло, де угріто-надихано, де захищено зі всіх сторін. Належати до чогось сталого. Ба, пізно: все розхитано, стрясаються не тільки стіни, що були здавались такими тривкими, а й сам ґрунт під ногами, і нема, здається, жодної країни, яка б

не нарікала нині на «кризу тожсамости» (перший симптом глобальної маргіналізації!).

Міфологічний, поганський страх — перед порогом, перед роздоріжжям: зіщулитись, підняти коміра, тричі сплюнути через плече, проскочити не озираючись (саме на перехрестях водиться нечиста сила!), нічого не передавати одне одному «через поріг» (забобон, досі чинний у всіх слов'ян). Страх в і д к р и т о с т и — всім вітрам і протягам, чи то природи, чи історії...

Пізно, пізно — не вбезпечишся. Не затулишся: нема чим. На протязі цілого минулого століття валились імперії, з калейдоскопічною швидкістю перекраювались мапи, летіли шкереберть інститути предковічних цінностей, маси людей здіймалися з місця й гналися по континентах, як хмари куряви, — хто ми, і звідки, й куди йдемо?.. А чорт його знає! (NB: чи не той самий чорт, що живе на перехрестях?..)

Століття захитаних меж. Тільки озирнувшись назад на нього (все-таки — озирнувшись, хай і тричі сплюнувши при тому!), відкриваєш, як, виявляється, шалено тобі пощастило, — і не тільки тим, що взагалі вдалося в ньому народитись і вижити (чому якраз вельми діяльно протистояла історія, що утверджувала себе за «мейнстрімну»: твої батьки могли загубитись дітьми на полях II світової, могли потім безслідно згинуть в ГУЛАГу, як це сталося з їхніми ровесниками, з товаришами з гімназії, з університету, — зрештою, з доброю половиною родини!). Але головне навіть не це. Головне — тебе відпочатку було позбавлено страху межі. За самими обставинами свого народження ти змушена була її полюбити.

VII

Навіть за східноєвропейським рахунком моє повне «культурне ID» вражало б числом зяючих прочерків і знаків запитання. Чи маю казати, що народилась в одній із провінцій тої грандіозної євразійської імперії з драконівськи-сичущою аббревіатурою замість імени, яка в 1991-му припинила своє існування?

Але я ніколи не ототожнювала себе з тією країною — повік не забуду, як у 1990-му, у тоді ще не розбомбленому Дубровнику, у готелі подала, вселяючись, свій паспорт із чотирма драконівськими літерами і вгледіла обличчя рецепціоністки, заціпеніла в такому спазмі огиди, ніби я простягала їй живу жабу-ропуху, — а я не знала, як повідати тій жінці, до якої міри поділяю її почуття, і як відділити себе в її очах від того паспорта, всередині котрого, нікуди не дінешся, було вклеєне моє фото: приблизно так, якби єврея змусили носити нацистську уніформу... Мені легше сказати, що я народилася в країні, якої до 1991-го не було на мапі, — у неіснуючій країні, яка й через 12 років після свого «проявлення» на політичній фотоплівці, здається, все ще не до кінця впевнена в реальності власного існування, і не дивно — саме-бо її ім'я, вперше зафіксоване літописом 1183 року, от уже мало не тисячу років мітить її невитравним тавром маргінальності: «Україна» — обтята (украйна) територія, інакше — прикордоння. Межа. Borderland. Між чим і чим? Ну, за нового часу — між Росією і Польщею... Чи, може, точніше буде сказати — між Російською і Австро-Угорською імперіями? Ні, так до решти заплутаєшся, краще, мабуть, все-таки почати з середньовіччя — між Константинополем і Римом? Справді, один із останніх наших монархів, князь Данило Галицький, у XIII столітті отримав королівську корону з рук папського нунція, а проте країна залишалася православною — до XVI століття практично безроздільно, потім постала, здається, «найпограничніша» з усіх християнських церков — греко-католицька: римське підпорядкування, грецький обряд, — але й та закріпилася тільки на заході краю... Чи, може, радше пограниччя між Європою і «диким полем», звідки набігали спершу степовики, згодом турки? Ці останні залишили по собі у спадок, крім чоловічих шароварів та унікального 30-струнного інструмента, бандури (підозріло схожої на перерозвинений турецький торбан!), і дещо присутніше для національної тожсамости: саме їхні набіги породили прикордонну «армію опору», Запорізьку Січ, що за сто років розрослася в одну з найбільших армій у Європі, витворивши зі своїх лав історично найпізніший європейський лицарський орден — запорізьке

козацтво: найпізнішими в Реформаційній Європі виявились і закладені ним університети, і всі інші соціальні інститути, аж до так ніколи й не зrealізованого (на початку XVIII ст.) проекту конституції включно... Не Європа (вже швидше «недо-Європа!»), але й не Орієнт — от власне, що пограниччя, досконалим символом якого можна вважати прецікаву пам'ятку в місті Кам'янці-Подільському: церква з прибудованим до неї мінаретом, на вершині якого височить статуя Діви Марії, поставлена там, після вигнання турків, єзуїтами. Причому такий багатозаровий «архітектурний палімпсест» чомусь зовсім не виглядає в тутешньому ландшафті еkleктичним...

Один із останніх — перед тим, як Україну поглинула Російська імперія, — українських гетьманів і останніх «культурних героїв» нашого бароко, Іван Мазепа, вправлявся, серед іншого, і в поезії — йому належить текст безмежно жалібної пісні про чайку, яка «вивела чаєняток при битій дорозі». Звісно, що всі перехожі раз у раз зганяли нещасну чайку з місця і забирали її пташенят собі на страву. Алгоритм суто барокова, але звідтоді от уже триста років ця чайка «при битій дорозі» кружляє в українській культурі на правах національного архетипа: при дорозі — значить, на узбіччі, акурат на тій межі, де нема куди сховатися, де відкрито всім вітрам. Одне слово, *borderland* — єдино певна основа тожсамости. Коли на початку 1990-х на питання чужинців «Where are you from?» я відповідала: «Ukraine», наступним питанням звичайно бувало «Where is that?» — і тут на допомогу приходила універсальна формула «Between Poland and Russia»^{*} — це розуміли всі. Не певна, чи багато знайдеться у світі країн, що визначали б себе через «between»...

Мова? Хоч тут, здавалось би, запитань не повинно бути — так, українська. Ідентифікаційний код культури, дім буття (спасибі д-ру Гайдегеру за зручну етикетку!). Та тільки як укритися в домі з продірявленою покрівлею і напіврозваленими стінами? Мова, що до 1991 року перебувала в статусі загроженої

^{*} «Звідки ви?» — «З України». — «А де це?» — «Між Польшею й Росією» (англ.).

(згідно з радянським ідеологічним «нюспіком» — «неперспективною»), — у Російській імперії офіційно заборонена для культурного вжитку, у СРСР напівофіційно: саме її культивування кваліфікувалося як знак політичної неблагонадійності, наслідком чого на час розвалу радянської імперії переважна більшість українських міст уже в другому поколінні розмовляла не українською, і не російською, а так званим «суржиком» — мовою-полукровкою, чимось середнім між цими двома (от і знову це «між»!). «Правильна» російська в устах мовця слугувала таким самим негайним і неомильним «культурним паспортом», як і «правильна» українська. Освіту я здобувала першою, вдома батьки послідовно, з катакомбною впертістю раних християн, навчали мене — другою, київська вулиця довкола мене гула, клекотіла, плямкала — суржиком. (Найдивніше з того всього, що якраз суржиком говорити я так і не навчилася, дарма що це вимагало найменших зусиль: очевидно, у сфері духа не спрацьовує закон інерції — а може, і закони фізики взагалі.) Якщо ж спробувати орієнтуватися на спадщину, то тут так само вкінєць заплутаєшся, варто тільки копнути на століття вглиб: ось Гоголь, наприклад, — за всіма ознаками український письменник, але писав російською мовою — отже, таки російський... Не кажучи вже про раніших — у XVI—XVIII ст. більшість наших авторів писали як не латиною або церковнослов'янщиною, то по-польськи, «по-народному» ж — то хіба доривчо, вряди-годи... Тільки від 1840-х рр. ситуація устійнюється — від часу появи Шевченкового «Кобзаря», але, позаяк ані Шевченко, ані пізніша наша класика в повноцінних перекладах ніколи не з'явилися і, відповідно, до культурного фонду людства так і не ввійшли, то важко позбутися трохи шизофренічного відчуття, ніби література твоя так само «неіснуюча», як неіснуючою була й твоя країна до 1991-го року...

Множачись, пухнучи, накладаючись на себе навзаєм, всі завислі без відповіді питання в сумі складаються на одне, найголовніше: що можна винести з такого запрограмовано маргінального досвіду — крім «чайних» комплексів?

Відповідаю з готовністю: здатність проходити крізь стіни.

Крізь стіни щільної й непроникної суверенності чужого існування.

VIII

Щойно в зрілому віці я потрапила належним чином оцінити переваги своєї української «пограничності». Завдяки їй я змалечку отримала вхідний квиток до відразу двох «сусідніх» культур — російської й польської (так вони й залишилися для мене, за світовідчуттям, «двоюрідними»), так само як і до зникаючої вже субкультури східноєвропейського єврейства (відгомін усіх трьох присутній в українській культурі дуже виразно, що й надає їй особливого густого присмаку: як у наваристого борщу, куди вкидалося все, що було під рукою...). Справа не тільки в здатності читати в оригіналі Гомбровича й Мілоша, або ж Достоевського й Цветаєву, — навіть читаючи Зінгера в перекладі англійською, я вловлюю «родовою» пам'яттю — мов крізь сон або крізь ту ностальгійну млу, якою повито у свідомості пейзажі раннього дитинства, — далекий відсвіт якихось туманних родинних переказів, запилюжених старовинних інтер'єрів, спактованих кофрив, розкислих під дощем чорноземів — мазовецьких? волинських? подільських? — по яких трясеться старенька єврейська балагула, везучи на навчання до міста — до Варшави? до Вільна? до Дерпта? — чи то наратора, чи того-таки молодого Шевченка, чи, може, мого вісімнадцятилітнього діда... Читаючи, я не тільки дізнаюся — я впізнаю. Ці культурні коди закладені в мені, сказати б, генетично, пробиватись до них «з відмичкою» нема потреби. І не тільки ці.

Вперше опинившись у Metropolitan Museum, у залах турецької кераміки XV—XVI ст., я на хвилинку зацікавилася: переді мною були майже типові українські кахлі, ті, якими досі в глибинці по селах оздоблюють печі! — тільки колористика трохи інша: так міняється музичний опус, будучи транспонованим у іншу тональність, або ж поетичний твір — при перекладі на іншу мову... «Нація селян і перекладачів» — саркастично визначив був українську тожсамість один із наших класиків минулого століття. Але «переклад» і є сконденсована культурна формула пограниччя: межа —

це ж не просто пустий проміжок, і не обов'язково лінія фронту — вона може бути й територією зустрічі. Територією порозуміння. Територією, де розчиняється, анігілюється «чужість» чужого, перетравлюючись на «своє».

Моє пограниччя щедро наділило мене багатюшим, із надлишком, запасом «культурних кодів» — ключами від цілого коридора дверей, від Середземномор'я до Балтики. Як це писав Гоголь — «і стало видно далеко, на всі сторони світу»? Не на всі, звичайно, тут він дещо помегаломанствував — але точка огляду зафіксована точно: погляд із пограниччя.

«Я прийшов у цей світ не сміятись і не плакати, але розуміти...» Це Спіноза, ще один маргінал — тільки холодний, розріджений, водянисто-дошовий: північний. А я південка, я дитя яскравих, перенасичених сонцем колоритів і наймасніших у Європі ґрунтів: я прийшла розуміти — і плачучи при тому, і сміючись.

Цього спадку не одняла в мене тоталітарна школа, не одняти його — забобонно стукаю по дереву — і диктатурі «Макдональдсу». Я вештаюсь своїм коридором-прикордонням, наче привид усіх зруйнованих українських замків, я побрязкую ключами, зазираючи то в одні, то в другі двері, усміхаюсь, все ще не ймучи віри своєму багатству. Всі двері відкрито навстіж, і протяги шугають звідусіль. І видно далеко — значно далі, аніж спроможне вмістити одне людське життя.

ІХ

Колись давно, двадцять років тому, я прокинулася вдосвіта під шум дощу, як прокидаються тільки в юності — безпричинно, просто від вируючого надміру сил, від тривожно-радісного гулу життя в усьому тілі, — і мені написався вірш про нельютну погоду: про затриманий рейс в аеропорту, про зависання на межі між «тут» і «там» під звук повільно скрапуючих із листя хвилин, наче шурхіт нечутно ввімкненої музики, — *please don't hang up, we'll be right back with you*, але поки тебе наново під'єднують до перерваного

часопотоку, ти маєш нагоду зостатися сам на сам із собою, як пере-
вести дух, — і тоді до тебе прийдуть слова: ті, що зостануться (як ав-
тограф на запітнілій шибці...), коли ти відлетиш.

Згодом я хотіла назвати так свою першу книжку віршів —
«Нельотна погода» (випадання за межу — як єдино можливий час
і місце для поетової мови). Заголовок, одначе, «не пройшов», ре-
дактор злякано замахав руками (то були ще радянські часи, і цен-
зура працювала з тупим завзяттям збожеволілої машини): що ти,
що ти, що за натяки, у нашій країні погода може бути тільки льот-
ною!.. Сьогодні цей самий «месідж» осатаніло гонять по всіх кана-
лах екрани телевізорів, і в аеропортах рве око страхітливий слоган
«Financial Times»: «You can be at fifty places at once!»* (звучить май-
же як перифраз українського народного прокляття «Щоб тебе ро-
зірвало!..») Словом — вперед, вперед, не зупиняйтесь! Не озира-
тись! — так гонить своїх в'язнів конвой, і всі ми сьогодні — самі
собі конвоїри...

Я люблю межу ще й за те, що на ній — нема конвою.

...Валізки здано в багаж, пройдено митний і паспортний кон-
троль. У залі чекання я вибираю місце коло вікна — точніше,
коло тої скляної стіни, звідки відкривається простерте до обрію
поле, і видно, як злітає, розігнавшись по смузі, зухвало задерши
носіка, далекий літачок — такий напівіграшковий із виду і такий
беззахисний, якщо згадати, що в ньому зараз сидить кількесот
людських душ... Бережи, о Боже, злітаючий літачок, бурмочу, ви-
ймаючи з сумки й розкладаючи на колінах блокнот і авторучку.
Хтось бухає поруч важкого наплечника, хтось ляпається на сидін-
ня з другого боку, сонячний прямокутник (коли по якимсь часі
підводжу голову від блокнота) пересунувся по долівці, захопивши
носаки моїх черевиків. З бляшаним брязкотом прокочується ві-
зок, пахне кавою — і тим солодкавим, нудотним душком усіх
аеропортів (дезодорант для підлоги?), який давно вже асоціюєть-
ся з тугою неприкаяности. Двадцять років тому я цього всього
не знала — просто вгадала, прозирнула крізь шпаринку на мить
відтуленого майбутнього, як тільки й прозирають собі долю.

* Ти можеш бути в п'ятдесяти місцях одночасно! (англ.)

Нічого я, звичайно, не встигну тут сказати. Нічого до пуття висловити, самі тільки клапті, уривки...

Коли знову підводжу голову, сонце вже сліпить прямо в очі. І, цілком розмитий сяйвом, наді мною зависає силует — чоловічий? жіночий? — нібито у форменому кашкеті, і виразно бачу золоті крильця — на вилогах? чи це такий химерний світловий ефект, що вони здаються проростаючими к р і з ь тіло? Що сталося, невже я прогавила свій рейс?..

Чудернацький стюард заспокійливо хитає головою (обличчя мені не видно):

— Продовжуйте, — каже він (чистісінькою українською мовою!). — Продовжуйте.

Грац, 13—23 листопада 2002 р.

Забужко, Оксана

Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. — 4-те вид. — К.: Факт, 2009. — 352 с. — (Сер. «Висока полиця»).

ISBN 978-966-359-238-1

ISBN 966-359-091-0 (серія)

Книжку відомої письменниці склали вибрані есе, вступи й доповіді, присвячені різним аспектам глобальної культурної кризи сьогодення. У центрі авторської уваги — культура українського суспільства «на переломі»: посттоталітарного, посткомуністичного, постколоніального і, за словами О. Забужко, «посттрагічного», тобто такого, що втратило здатність переживати дійсність як трагедію. Поєднання глибини інтелектуального аналізу з яскраво особистісним, подеколи мемуарним способом викладу робить цю книгу цікавою не лише для фахових гуманітаріїв — як культурологічну розвідку, а й для ширшої читацької публіки — як своєрідний, письменницький і людський, документ нашої доби.

УДК 008

ББК 71.0

Науково-популярне видання

Серія «Висока полиця»

ЗАБУЖКО Оксана

ХРОНІКИ ВІД ФОРТІНБРАСА

Вибрана есеїстика

4-те видання

Редактор *Леонід Фінкельштейн*

Технічний редактор *Оксана Кравцова*

Коректор *Інна Кисельова*

Макетування обкладинки *Ростислава Лужецького*

Верстка та макетування *Дмитра Фінкельштейна*